De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 2. Brieven 142-297

Desiderius Erasmus

Vertaald door: M.J. Steens

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 2. Brieven 142-297* (vert. M.J. Steens). Ad. Donker, Rotterdam 2004

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr03_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

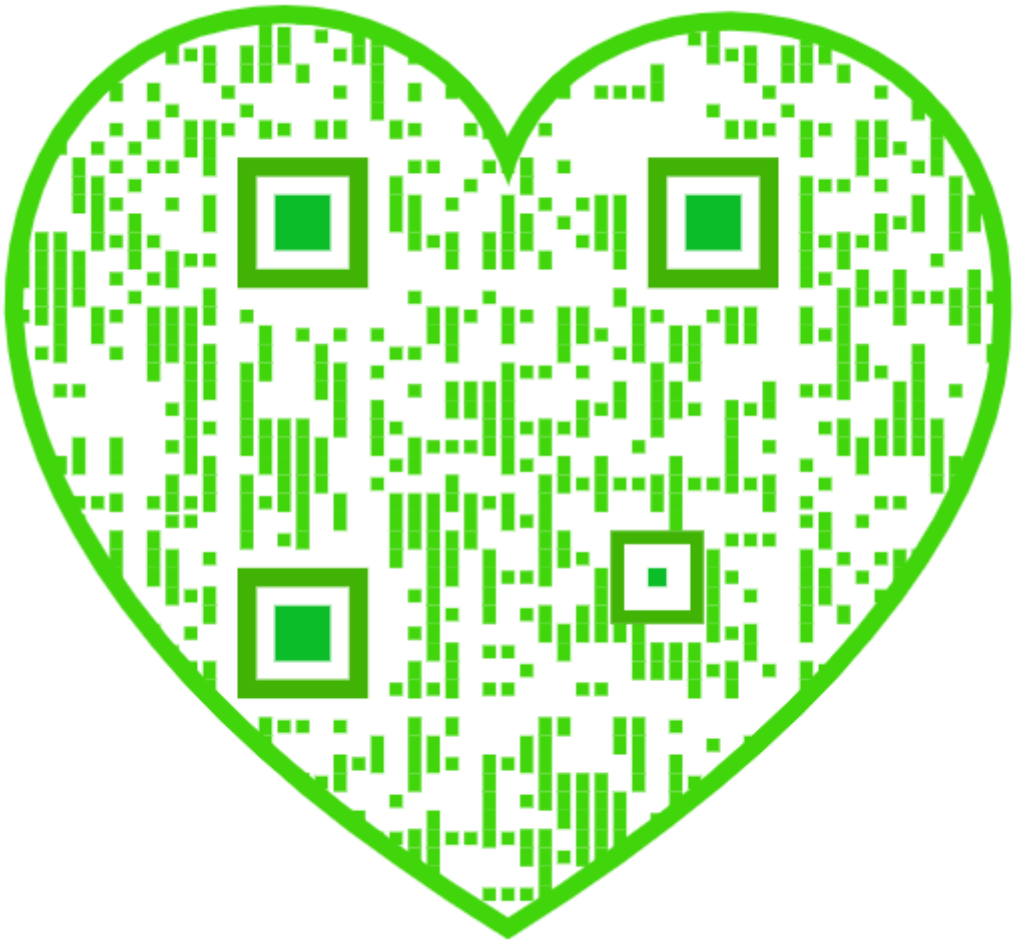

voor Jeanny

Inleiding

De brieven van dit deel, die het tijdvak 1501-eerste helft 1514 beslaan, beginnen in mineur. Erasmus, wanhopig op zoek naar geld, schrijft op aandringen van Jacob Batt bedelbrieven aan de abt van Saint-Bertin en aan Anna van Borselen; brieven van een ongehoorde vleierij, waar hij onmiddellijk spijt van heeft en die we in die vorm niet meer bij hem zullen aantreffen. In de lente van 1501 bezoekt hij zijn vrienden in Holland, maar het geroddel, de lakse houding van zijn jeugdvriend Willem Hermans, braspartijen en het algehele klimaat van afgunst en wantrouwen staan hem zo tegen dat hij niet meer zal terugkeren. Hij vervolgt in Tournehem zijn studie van het Grieks en schetst er de basisgedachten van zijn christendom in het *Handboek voor de christensoldaat.*

In het najaar 1502 gaat hij naar Leuven, waar hij zijn intrek neemt bij zijn vriend Desmarais en zijn lofrede voorbereidt op de behouden terugkeer van Filips de Schone uit Spanje, die hij op 6 januari 1504 zal uitspreken in Brussel. Al in brief 116 aan Johan Sixtinus was Erasmus diep ingegaan op het begrip vleierij, maar om werkelijk te weten hoe Erasmus dit begrip hanteerde zijn de brieven 179 en 180 van cruciaal belang. Zijn latere brieven aan koningen en pausen laten zich alleen begrijpen als men ziet dat hij, juist door het schetsen van een ideaalbeeld van een vorst, zijn kritiek niet spaart.

In de zomer van 1504 vindt Erasmus in een oude abdij bij Leuven een manuscript van Valla's *Annotationes in Novum Testamentum.* Als fervent bewonderaar van deze grote humanist spoedt hij zich onmiddellijk naar Parijs om daar de verzorging van een nieuwe uitgave op zich te nemen. En misschien mogen we er hier aan herinneren dat het verdedigen van Valla in die tijd een niet geringe moed vereiste. Het was Valla die, met filologische precisie, bewees dat de *Donatio Constantini*, een geschrift waarin keizer Constantijn afstand had gedaan van het wereldse gezag over het West-Romeinse rijk ten gunste van de paus, een vervalsing was uit de tiende eeuw. Dat werd hem in orthodoxe kringen niet in dank afgenomen.

In 1506 doet zich eindelijk de langverhoopte gelegenheid voor Italië te bezoeken; Boerio, de lijfarts van de koning, zoekt een begeleider voor zijn zonen. Erasmus vertrekt uit Engeland, brengt twee maanden door in Parijs

en reist dan via Orléans en Lyon over de Alpen naar Turijn. Tijdens zijn reis over de Alpen schrijft hij een van zijn beste gedichten, *De senectute*, opgedragen aan Guillaume Cop.

En passant haalt hij zijn doctoraal in de theologie in Turijn en is hij op 11 november 1506 getuige van de martiale triomftocht van Julius II in Bologna, een schouwspel dat hem diep schokt. In Venetië maakt hij kennis met Aldo Manuzio, wiens drukkerij het trefpunt is van talrijke geleerden. In de drukkerij zelf werkt hij, terwijl de drukpersen al draaien, aan aanvullingen en verbeteringen voor zijn *Adagiorum chiliades*, een mijlpaal in zijn carrière.

Enthousiaste brieven van zijn Engelse vrienden over de mogelijkheden die daar zijn ontstaan door de dood van Hendrik VII en de troonsbestijging van Hendrik VIII, lokken hem terug naar Engeland. Daar aangekomen schrijft hij, in het huis van zijn vriend More en lijdend aan niersteen, zijn *Lof der zotheid.* Samen met een andere, hem zeer dierbare vriend, Andrea Ammonio, probeert hij verdere dispensaties te verkrijgen van Leo X. Tot 1514 verblijft hij in Engeland, maar teleurgesteld door het uitblijven van een prebende keert hij naar het vasteland terug. Aangekomen in Ham, waar Mountjoy de scepter zwaait, vindt hij een brief van Servaas Rogier die, tot prior benoemd, hem dringend verzoekt terug te keren naar zijn klooster in Stein. Erasmus piekert er niet over en schrijft, geïrriteerd, een antwoord waarin hij al zijn grieven tegen Holland in het algemeen en tegen Stein in het bijzonder nog eens uitvoerig uiteenzet.

Erasmus is een lange weg gegaan in deel 2: van een relatief onbekende persoon is hij, door zijn *Handboek voor de christensoldaat*, zijn *Adagiorum chiliades* en zijn *Lof der zotheid* een man geworden die weet dat de ogen van heel Europa op hem zijn gericht. Hij is klaar voor de grote triomftocht die hem in Duitsland te wachten staat.

Oktober 2004
Theo Steens

142 *Van Willem Hermans aan Servaas Rogier*
[Haarlem], 6 januari [1501?]

Willem was klaarblijkelijk naar een klooster in Haarlem vertrokken, terwijl Servaas in Stein bleef. Het is niet duidelijk wat de moeilijkheden waren met de exemplaren van de *Adagia* die Erasmus in december had verstuurd. Aangezien ze pas drie weken eerder waren verzonden, is het goed mogelijk dat ze nog niet waren aangekomen, maar dat is geen afdoende verklaring voor de ongerustheid van Willem. Hij lijkt ook een verkoeling van Erasmus' houding tegenover hem te hebben opgemerkt, en niet ten onrechte.

Willem van Gouda aan zijn vriend Servaas

Gegroet, mijn beste Servaas. Arnold kwam bij me en bracht me jouw groeten over. Of jij hem dat had opgedragen, of dat hij dit zelf bedacht, zodat ik hem wat hartelijker zou ontvangen, weet je zelf het beste. Ikzelf neem graag aan dat jij het hem verzocht had, omdat ik het prettig vind een groet van een goede vriend te ontvangen. Ik vroeg Arnold dadelijk hoe jij het maakte; hij zei wat ik wenste te horen en ik was blij te vernemen dat je in goede gezondheid verkeert. Natuurlijk zou ik nog blijer zijn geweest als ik dat uit jouw mond, niet uit die van een ander, had mogen vernemen; het verbaast me echter dat er bij jou zelfs geen kattebelletje afkon; werkelijk, als ik niet zo lankmoedig was, had ik, dunkt mij, een goede reden om boos op je te worden en je met verwijten te overladen. Ik heb je keer op keer geschreven, al weet je nooit of de brieven ook aankomen; maar van één weet ik zeker dat hij je bereikt heeft.

Wat moet ik de man die mij altijd zo toegewijd is, antwoorden inzake de exemplaren van de *Adagia* van Erasmus, wanneer hij me daarop aanspreekt? Zo waar je me genegen bent, Servaas, ik zie met angst en beven de koerier uit Parijs tegemoet, want ik heb geen idee hoe ik onze vriend Erasmus naar tevredenheid kan beantwoorden. Want zoveel als ik aan hem te danken heb, zo weinig plezier beleeft hij aan mij, door nalatigheid van mijn kant of door mijn ongelukkig gesternte. Als ik nog iets voor je beteken, geef me dan zo

snel mogelijk raad. Moet ik het zeggen of moet ik het verzwijgen? Ik vrees - want waarom zou ik dat ontkennen? - dat het één van de twee wordt: ofwel dat ik 'uit het oog, uit het hart' ben, volgens het bekende spreekwoord,[1] ofwel dat hij nieuwe vrienden heeft gemaakt aan wie hij mij, zijn oude vriend, opoffert.

Ik heb je dit alles uiteengezet, in jouw trant, maar ook een beetje in die van mij. Hoeveel hoop is er nog in de zaak waarover je me schrijft? 'Maak je hart sterk en bereid je voor op een gelukkige toekomst.'[2] De Fortuin is grillig en brengt je even gemakkelijk een slag toe als zij je nu en dan haar gunsten schenkt. Misschien kijken de goden, sneller dan je durft te hopen, goedgunstig op je neer. Vaarwel, lieve vriend, moge het degenen die jou liefhebben, goed gaan. En tot slot: laat mij alles weten wat voor mij van belang is of waarvan je denkt dat het me plezier zal doen. Uit mijn bibliotheek, laat in de nacht van Driekoningen.

143 *Aan Anton van Bergen*
Parijs, 14 januari 1501

Dit is de eerste groep brieven (143, 144, 145) geschreven aan beschermheren in Tournehem op verzoek van Batt, maar tegen de zin van Erasmus (zie brief 146). Anton van Bergen, vierde zoon van Jan II van Bergen op Zoom, was abt van de abdij van Saint-Bertin in Sint-Omaars sinds 1492. In 1500 werd hij bovendien raadsman van Filips de Schone. Erasmus had waarschijnlijk al in 1493/94 kennis met hem gemaakt, toen hij in dienst was van de bisschop van Kamerijk. Batt, die zelf uit Bergen op Zoom kwam, spoorde hem voortdurend aan de betrekkingen met de abt en de vrouwe van Veere te onderhouden.

Erasmus aan de zeereerwaarde vader abt van Saint-Bertin, gegroet

Hoewel uw onvoorstelbare vriendelijkheid, eerbiedwaardige vader, me met zoveel weldaden heeft overladen dat ik nooit in staat zal zijn mijn schuld aan u af te lossen - ook al zou ik mezelf op een veiling te koop aanbieden -, wil ik toch, hoe dan ook, proberen u via een brief mijn dankbaarheid te betonen, om te voorkomen dat ik terecht een slechte naam zou krijgen als ik langer wachtte mijn schuld door wat voor dienstbetoon ook af te lossen. Ik heb een

1. *Adagia II*, 4, 86.
2. Vergilius, *Aeneis I*, 207.

poos geaarzeld, uit vrees u, eerwaarde vader, met mijn onbeduidende werkjes te storen in uw belangrijke en heilige werkzaamheden. Ik weet maar al te goed hoezeer die u binnens- en buitenshuis, in het privé en in het openbaar, in beslag nemen. Juist door me uit te sloven in dienstbaarheid zou ik me onmogelijk maken. Want het Griekse spreekwoord zegt het zo mooi: ‘Ongelegen vriendschap verschilt niet van vijandschap’,[1.] waarmee duidelijk gemaakt wordt dat het er niet toe doet of men iemand uit kwaad- of uit goedwillendheid lastig valt. Anderzijds dacht ik aan uw heldhaftig voorkomen en uw krachtige gezondheid, die gemakkelijk is opgewassen tegen elke inspanning, en aan uw geest die past bij dat voorkomen - een edele geest, briljant en van goede geboorte, machtig, veelomvattend, tot veel dingen tegelijk in staat, behendig, buigzaam en als het ware voor alles geschikt. Ik bedacht dat de natuur u zo goed gezind is geweest dat u de last van de veelvuldige taken, waarvan een gedeelte al genoeg zou zijn om ieder ander te breken, nauwelijks voelt, een familietrek die ik vroeger ook al in de bisschop, uw broeder, mijn mecenas, had opgemerkt, toen ik in zijn huishouding was opgenomen. Niet zelden verbaasde het mij dat één persoon tegen zoveel taken was opgewassen. Die herculische kracht hebt u gemeen met uw verwanten, zeer humane prelaat, maar op de een of andere wijze glanst in u, meer dan in anderen, een zachtheid van karakter, die gepaard gaat met de grootste waardigheid, zodat bij de afhandeling van de staatszaken niemand meer verhevenheid uitstraalt dan u alleen, terwijl in de dagelijkse omgang niemand vriendelijker, eenvoudiger en smaakvoller is. Iedereen bewondert u om het eerste, heeft u lief om het tweede en in beide situaties bent u zo voortreffelijk dat u, wanneer u maar wilt, elke gewenste houding aanneemt en weer aflegt, en met evenveel luister omgaat met in purper geklede tirannen als met een zekere volkse vriendelijkheid mensen van de laagste klasse zoals ik tegemoet treedt. Ik weet dan ook niet of de Griekse spreuk - uw lankmoedigheid brengt mij ertoe misschien te veel en enigszins misplaatst Grieks te citeren, omdat ik onlangs ben begonnen deze taal te leren - ‘een oprecht man past alles’,[2.] hetgeen wil zeggen dat uitmuntende personen zoals uwe eerwaarde altijd alles stijlvol doen, op géén sterveling meer van toepassing is. Horatius gaf hoog op van de flitsende geest van Aristippus, toen hij zei: ‘bij Aristippus paste iedere kleur, of hij nu stralend zijn intrede deed in koninklijk purper of binnenkwam in het morsige kleed van de cynicus’,[3.] hoewel u uzelf altijd gelijk blijft in alle omstandigheden en, door een zeldzame harmonie van eigenschappen, goed kunt zijn in uw waardigheid, en waardig in uw goedheid.

1. *Adagia I*, 7, 69.
2. *Adagia II*, 9, 60.
3. Horatius, *Epistulae I*, 17, 23.

‘Maar waartoe dat alles?’, zult u zeggen. Het is goed dat u me waarschuwt. Ik moet mijn betoog, dat anders in het luchtledige blijft hangen, nog onderbouwen en, al is het wat laat, een eind maken aan deze breedsprakigheid, die niet voortkomt uit een natuurlijke zucht tot gebabbel, maar meer uit de aangename beschouwing van uw beeld. Welnu, toen ik voor mij zag dat u, ik herhaal het, dankzij de constitutie van uw lichaam en geest, ook de belangrijkste taken volbrengt met een zo grote gemoedsrust als een ander nauwelijks kent, ook al heeft hij niets omhanden, en dat de grootste drukte voor u niet meer dan een spel is, meende ik niet zo bang te hoeven zijn dat u aan mijn ongelegen brief aanstoot zou nemen, vooral niet omdat ik uit een brief van mijn dierbare Batt wist met wat voor minzaam gelaat u mijn laatste schrijven[4] hebt gelezen. Ik heb nu overigens erg weinig nieuws te melden, behalve dat ik een voortdurende strijd voer met dat fameuze noodlot, maar vastbesloten ben om, als ik niet kan slagen in de literatuur, zoals Philemon te sterven tussen mijn boeken;[5] en verder dat de herinnering aan al uw weldaden bij mij niet alleen niet verbleekt, maar dagelijks zo helder voor de geest staat dat het voelen van uw edelmoedigheid niet frisser en niet zoeter kon zijn op het ogenblik dat ik ze in uw bijzijn ondervond. Ik zou dan ook niets liever wensen dan dat u mij de gelegenheid biedt om me, met mijn schamel talent, als dat er al is, en met mijn nachtelijke arbeid, zoveel mogelijk verdienstelijk te maken jegens uwe hoogwaardigheid. Maar ik zal daar ook zelf naar omkijken. Om u ondertussen een brief te laten lezen van passende lengte, bied ik u hier een tragedie aan van recente datum maar toch zo wreed dat, hierbij vergeleken, die van Medea, Thyestes of wie dan ook uit de Oudheid een blijspel lijkt te zijn.

Vorig jaar gaf in Meung, een plaatsje niet ver van Orléans, een magiër die op sterven lag, zijn vrouw opdracht alles wat hij thuis had aan boeken over magie en aan instrumenten voor deze eredienst, te overhandigen aan een burger van Orléans die deze spoedig zou komen ophalen, daar hij een medeplichtige en deelgenoot was geweest in de misdaad. De man komt en brengt dat alles naar Orléans. De magiër zelf was thuis al meer dan drie jaar de priester van deze afschuwelijke cultus, die erger is dan welk bijgeloof ook, en hij oefende zijn duistere praktijken uit met medeweten van zijn echtgenote en zelfs met assistentie van zijn nog maagdelijke dochter. Met welke ceremoniën en met welke rituelen deze heiligschennis gepaard ging, zal ik in het kort vertellen, en precies zoals ik het van zeer betrouwbare mensen heb vernomen.

4. Zie brieven 130 en 139.
5. Zie Apuleius, *Florida* 16: de Griekse dichter Philemon werd dood aangetroffen met een boek in zijn hand.

Hij had het eerbiedwaardige lichaam van onze verlosser Jezus in een doosje van wilgenhout gedaan en verstopt onder het stro van het bed. O goddelijk geduld! Terwijl ik dit verhaal vertel, doet een kille huiver mijn lichaam beven![6.] Hij had de hostie drie jaar geleden gekocht van een uitgehongerd en goddeloos priestertje - zoals er hier zo vele zijn - en naar ik vermoed voor minder geld dan waarvoor de joden eertijds Christus kochten, zodat die misdadige priester ons niet alleen opzadelde met een Judas, maar ook nog met een die de eerste overtrof. Men zegt dat een plotselinge dood de straf is geweest voor zijn heiligschennis. Welnu, iedere keer dat die gifmenger geen goddelijke, maar een duivelse eredienst ging verrichten, nam hij met zijn ongewijde handen het hemelse mysterie onder het stro vandaan en stelde het ten toon. De dochter, een meisje dat nog niet met een man in aanraking was geweest, hield een ontbloot zwaard in de opgeheven handen - want dit kon alleen een maagd volgens de rite doen - en richtte de punt van het zwaard dreigend op het heilige lichaam. Dan kwam er een hoofd te voorschijn, geboetseerd van ik weet niet wat voor materiaal, met een drievoudig gezicht, dat de drievormige eenheid en de eenvormige drievuldigheid voorstelde. Het hoofd werd omzwachteld met negen windsels, waarop duizendmaal de letter tau[7.] stond afgebeeld met daarin nog nooit gehoorde engelennamen; vervolgens evenveel windsels met afschuwelijke duivelsnamen. Na deze voorbereidselen opende deze hogepriester van het kwaad zijn boeken en riep, met verwensingen gedicteerd door Hecate, eerst de aanbiddelijke Drie-eenheid aan en een groot aantal engelen, ieder met hun eigen koor, vervolgens honderden namen van de duivels. De plechtigheid eindigde pas toen de duivel zelf in persoon verscheen en persoonlijk degene die hem riep, antwoordde.

Deze duivel kon ongehoorde schatten vervaardigen, of althans laten zien waar zij zich bevonden. Die schurk had aan zijn priester gouden bergen[8.] beloofd, en hem zelfs al iets geschonken, maar zo ver beneden de verwachting van de man dat deze al spijt begon te krijgen van de inspanningen die hij al drie jaar verrichtte. Daarom roept hij de bluffer op met de gebruikelijke bezweringen en klaagt hij dat hij al zo lang aan het lijntje wordt gehouden en dat hij slechts allerlei verwachtingen krijgt voorgespiegeld, maar nog niets heeft ontvangen wat de moeite waard was. De duivel verontschuldigt zich en

6. Vergilius, *Aeneis III*, 29/30.
7. De Griekse letter tau (τ) werd beschouwd als een soort talisman, deels vanwege zijn gelijkenis met het Hebreeuwse woord dat werd gebruikt om het voorhoofd van de gelovigen te merken (Ezechiël 9:4), deels vanwege zijn gelijkenis met het kruis.
8. Letterlijk staat er ‘Perzische bergen’.

verklaart dat het niet zijn schuld is, maar dat er bij de ceremoniën iets ontbrak waarvoor een goed geschoold man nodig was; als hij die kreeg, zou hij schatten tonen die de wensen van alle stervelingen te boven gingen. Zodra de man vraagt wie hij het beste daarvoor kan aantrekken, suggereert de duivel hem de prior van het klooster der monniken die zich graag predikheren noemen[9] - achter de muren van Orléans - op tezoeken en hem voorzichtig te polsen. Deze prior heeft het baccalaureaat in de theologie behaald, zoals men dat noemt, heeft een goede naam bij het publiek en is geen slecht prediker, althans voor een hedendaagse theoloog; overigens is hij, naar mij later bleek - en zo zijn ze bijna allemaal -, zeer belust op roem. Toch kan ik niet gissen waar de duivel op uit was. Probeerde hij rechtstreeks zijn priester, die toch al van plan was af te vallen, te gronde te richten, of had hij zich in ernst voorgenomen de geest van de theoloog om te kopen door de omvang van de voorgestelde beloning in het vertrouwen, dunkt mij, dat, zoals Vergilius op goddelijke ingeving schreef: ‘waartoe laat het hart van de mensen zich niet dwingen door vervloekte honger naar goud!’,[10] en ook dat zoals mensen die dat soort lieden beter kennen, beweren, onder die pijen en onder de naam van de meest betreurenswaardige bedelarij, soms geesten schuilen van een niet te verdragen hoogmoed, die verteerd worden door een extreme begeerte naar geld.

Maar dat laten we verder in het midden. Onze man aarzelt niet en gaat de prior bezoeken en veinst, om hem voorzichtig uit te proberen, dat hij thuis enkele manuscripten heeft liggen waar hij als analfabeet niets aan heeft, maar die zeer bruikbaar kunnen zijn voor een geletterd man. Hij vraagt hem of de prior er misschien een paar wil kopen. De prior vraagt hem de boeken te tonen om ze te onderzoeken. De man haalt het Oude Testament te voorschijn, dat men de bijbel noemt, in de Franse vertaling. Toen de prior het boek minachtend terzijde schoof en vroeg wat hij nog meer had, haalde de ander, als met spijt en tegenzin, een ander boek onder zijn kleren te voorschijn. Zodra de theoloog het had doorgebladerd en begrepen had dat hij te doen had met een meester in de zwarte kunst, onderzocht hij het nauwkeurig, misschien geboeid - zoals wel vaker gebeurt - door de vreemdheid ervan, of anders om het bedrog, waarvan hij een vermoeden begon te krijgen, te achterhalen. Toen de man hem vroeg of het boek hem beviel, antwoordde hij dat het hem een boek over toverkunst leek. De man liet hem toen beloven alles geheim te houden en zei daarop dat hij thuis nog een paar van dergelijke boeken had, maar dat die de hulp van een geleerd man vereisten en dat men trouwens met

9. De orde van de dominicanen, die een grote rol speelde in de vervolging van ketterij.
10. Vergilius, *Aeneis III*, 56/7.

deze boeken enorme rijkdommen kon vergaren. De prior spitst onmiddellijk zijn oren en vraagt hem die boeken te brengen voor een nader onderzoek. De zaak ging hem, zo zei hij, zeer ter harte en men moest in een zo goddelijke zaak niet talmen; hij had alle hoop op een gelukkige afloop.

Zij drukken elkaar dus de hand en de arme drommel brengt hem de rest van de boeken. De theoloog blijft hem maar uithoren totdat de ander hem volledig vertrouwt, hem alles onthult en hem ten slotte ook alles over het lichaam van Christus vertelt. Alsof hij zeer blij is, vraagt de theoloog hem dringend de zo heilige voorwerpen te tonen en zegt dat hij de zaak met de grootste spoed denkt af te handelen. De man brengt hem naar zijn huis en vraagt zijn vrouw het sacrament en de andere instrumenten voor de dienst te brengen. Ze worden gebracht en onderzocht. De monnik doet alsof hij, zoals hij zelf vertelt, iets heel anders van plan is, maar gaat rechtstreeks naar de zo geheten officiaal,[11.] een man van een zeer zuiver leven en befaamd om zijn kennis van beide rechten, en een goede vriend van mij. De officiaal meende dat men niet moest talmen in een zo onheilspellende zaak en op aanklacht van de theoloog droeg hij de politie van de koning op de man, met vrouw en dochter, in de boeien te slaan. Men brak dadelijk met geweld het huis binnen, haalde het aanbiddelijke sacrament met de verschuldigde eerbied te voorschijn en de geestelijkheid en de monniken besteedden de rest van de dag en de hele nacht in nachtwaken aan plechtige gezangen en gebeden.

Men besloot de volgende dag een plechtige smeekdienst te houden; de straten die naar de kerk leidden werden aan beide kanten met tapisserieën behangen; door de hele stad weerklonk het gelui van de kerkklokken. De voltallige geestelijkheid, ieder met zijn eigen relikwieën, schreed voort te midden van het volk dat allerwegen toestroomde om het schouwspel te zien. Met alle vereiste pracht en praal werd het heilig sacrament uit de door de misdaad bezoedelde woning opgehaald en naar de kerk van het Heilig Kruis gebracht. Daar zette de theoloog voor een menigte zoals men voordien nog niet gezien had, de hele zaak uiteen met een gevoel van triomf dat te denken gaf. Hij nam herhaaldelijk het lichaam van Christus, dat men daar zoals het uit het huis van de magiër was gehaald, in de open lucht had neergezet, tot getuige. Hij deed de volgende dag hetzelfde en zou dat ook de dagen daarna gedaan hebben, om dagelijks aan het volk te onthullen wat de gevangenen hadden bekend - in de overtuiging, vermoed ik, dat hij zo een onfeilbaar middel had gevonden om zich onsterfelijk te maken - als de officiaal, bepaald geen domme man, de theoloog die reeds voortzoefde op de winderige zeilwagen van de roem, niet het zwijgen had opgelegd. De gevangenen

11. Lid van de bisschoppelijke administratie met juridische of rechterlijke taken.

werden ononderbroken aan de tand gevoeld en verhoord door theologen, die speciaal uit Parijs waren ontboden en werden bijgestaan door twee rechtsgeleerden. De officiaal vertelde me dat de man, tijdens het verhoor, monsterlijke dingen heeft onthuld, die men echter nog niet voor waar kon aannemen, aan gezien de beschuldigde zelf zei dat hij het nog niet zeker wist; de vrouw zou 's nachts op een vreselijke manier door een duivel worden gekweld, gestoken, geslagen, rondgesleurd en bijna levenloos zijn achtergelaten; het meisje echter zou zeker zijn van zichzelf en helemaal niet verontrust door het vooruitzicht van een terechtstelling, aangezien ze beweerde dat er iedere ochtend, bij het aanbreken van de dag, iemand bij haar kwam die haar troostte, iedere pijn wegnam en haar zei rustig te blijven. Men hield eveneens de weduwe van de magiër van Meung, over wie ik eerder heb gesproken, in verzekerde bewaring.

Vooruit dan maar. Dan moeten we Medea, Thyestes en Nero maar als onbeduidende verzinsels van de dichters beschouwen, nu de verdorvenheid van de christenen dergelijke afschuwelijkheden oplevert, waarvoor de Oudheid niet eens namen had. Hoe moeten we een dergelijk monster noemen? Chaldeeër, horoscoopduider, astroloog, tovenaar, pythoniër, ingewandenkijker, vogelwichelaar, waarzegger, lijkenschender, geomant, magiër, bezweerder? Al die termen zijn te mild om de gruwelijkheid van een dergelijke misdaad uit te drukken. De vogelwichelaar bestudeert de vrije vlucht van de vogels en het gunstige teken van de hongerige kuikens,[12.] de haruspex onderzoekt de ingewanden, de Chaldeeër raadpleegt de sterren, de tovenaar verzamelt magische kruiden, de bezweerder werkt met bezweringen, de pythoniër roept de doden op, de handlezer onderzoekt de lijnen van de hand. Deze praktijken - de oren van de christenmensen kunnen ze amper aanhoren - zijn afschuwelijk, maar wat zijn zij, vraag ik, vergeleken met de tragedie van Orléans? Heeft Thessalië, befaamd om zijn heksen, ooit iets dergelijks beleefd? De wetten der joden veroordelen degenen die de doden raadplegen, ter dood. De wetten van het Romeinse Rijk zijn zeer streng voor het bijgeloof van de ingewandenlezers en voorspellers en verklaren dat zij tegennatuurlijk handelen en het mensengeslacht vijandig gezind zijn; zij geven hen prijs aan het wrekende zwaard, verbranding en dodelijke pest - dat zijn inderdaad de woorden waarvan Constantijn zich bedient - en veroordelen

12. Het werd als een gunstig voorteken beschouwd als de heilige vogels zo gretig aten dat het graan van hun bek op de grond viel.

degenen die hen consulteren tot verbanning naar een eiland en in beslagname van al hun bezittingen. Men vindt dat in het wetboek onder de titel[13.] 'Over magiërs en mathematici', met daarbij een glosse die echt opmerkelijk is en met zwarte inkt moet worden aangekruist - zoals de leerlingen van Accorso zeggen - daar deze het woord 'ingewandenlezer' belachelijk vertaalt door 'waarnemer van de banen der hemellichamen en van vogels' en het woord 'priester' als iemand die de doden laat spreken, en nog wat andere onzinnigheden; of barbarij het wint van onkunde of omgekeerd onkunde van barbarij, laat ik in het midden. Ik verbaas me daar niet meer over, want de Digesten[14.] zitten vol met dergelijke onzin. Ik ben daar zo aan gewend dat ik er niet eens meer om kan lachen, laat staan me erover opwinden.

Maar terug naar de feiten. De pauselijke decreten en de brieven die men decretalen noemt, zeggen, waar zij spreken over kunsten van de magiërs en dergelijke verboden praktijken, geen woord over dit soort tovenarij,[15.] hetzij omdat men in die tijd zelfs geen vermoeden had van een dergelijke heiligschennis, dan wel omdat degenen die daarover hebben geschreven, meenden de oren van de mensen te moeten sparen. Het is niet de Nacht, moeder van de Furiën, zoals de dichters het voorstellen, die dit nieuwe en ongehoorde monster heeft voortgebracht, maar de Hebzucht, de moeder van alle misdaden. En het is geen enkelvoudig monster, maar een composiet van de monsters bijgeloof, goddeloosheid, afgodendienst, heiligschennis. En verbazen de mensen zich er dan nog over dat onze tijd wordt geteisterd door oorlog, hongersnood, pest en door vele, vele andere rampen, als wij, nog afgezien van onze ondeugden die bijna geen ondeugden meer lijken, omdat zij zo algemeen verspreid zijn, met onze misdaden de neergebliksemde Giganten en ook Lycaon wiens misdaad tegen de natuur nauwelijks kon worden uitgewist door een grote zondvloed, niet overtreffen? Verbaast het ons nog dat allerlei plagen ons dagelijks kwellen, wanneer wij dagelijks door onze ondeugden God irriteren en, zoals Horatius zegt: 'onze misdaden Jupiter niet toestaan de bliksems van zijn woede neer te leggen'?[16.]

Ziehier een hele Ilias, uitmuntende Vader. Het verdriet dat mijn ziel benauwt, maar ook het genoegen me met uwe vaderlijkheid te onderhouden,

13. *Codex Iustinianus IX*, 18. Het *Corpus iuris civilis*, de verzameling van Romeinsrechtelijke wetten vastgelegd door keizer Justinianus in 533, bestond uit drie delen: de *Digesten* of *Pandecten*, de *Codex Iustinianus* en de *Institutiones.*
14. Zie vorige noot.
15. Het *Corpus iuris canonici*, de belangrijkste verzameling kerkelijk recht, bestond uit het *Decretum*, samengesteld door Gratianus van Bologna (ca. 1140), en de *Decretales*, afgekondigd door paus Gregorius IX in 1234. In de Late Middeleeuwen werden er nog delen aan toegevoegd, zoals de *Clementinae* (zie brief 149 noot 5). Over kunsten van magiërs gaat het in *Decretum* C. 26, q. 5; zie ook *Decretales V*, 21.
16. Horatius, *Carmina I*, 3, 38.

heeft mijn ietwat roekeloze pen meegesleept. Excuseer dus mijn plezier en mijn verdriet. Ik heb aan Anton,[17.] uw kapelaan, over Dismas geschreven. Als ik u heb kunnen overtuigen vertrouw ik erop dat ik me weldra kan verheugen dat ik u heb geadviseerd en dat u zich nog veel meer verheugt omdat u het advies hebt opgevolgd. Vaarwel.

Parijs, 14 januari [1500]

144 *Aan Nicolaas van Bourgondië*
Parijs, 26 januari [1501]

Nicolaas van Bourgondië was sinds 1498 proost van de Sint-Pieter in Utrecht.

Erasmus aan proost Nicolaas van Bourgondië, gegroet

Ik ben zo op je gesteld dat iedere brief te kort is om mijn genegenheid tot uitdrukking te brengen; maar tegelijk heb ik het zo druk dat iedere brief, hoe kort ook, te lang is. De oude schrijvers noemden dichters en redenaars overdrachtelijk zwanen en, naar ik meen, niet ten onrechte, want even blank als de zwanen zijn door hun veren, zijn de dichters dat door de oprechtheid van hun karakter. Beiden zijn gewijd aan Apollo, beiden genieten intens van heldere stromen en vochtige weiden, beiden hebben een welluidende stem. Maar we zien dat zij tegenwoordig, en vooral onder onze vaderlandse luchten, verstomd zijn en zelfs bij het naderen van de dood geen geluid meer geven. De oorzaak is, denk ik, dat de zwaan volgens de kenners van de natuur[1.] slechts zingt bij westenwind. Moet het ons dan verbazen dat alle zwanen tegenwoordig stom zijn, nu er zoveel noorden- en zuidenwind is, maar geen zachte westenwind? De Engelse noordenwind heeft mij althans, samen met mijn geld, zo compleet van mijn stem beroofd als een wolf die jou het eerste ziet,[2.] het niet beter had kunnen doen. Maar de westenwind blaast slechts bij het begin van de lente. Daarom, mijn zeer vriendelijke proost, als u de lente wilt zijn voor de vrouwe van Veere,[3.] mijn beschermster, en zij een koel briesje mijn kant uitblaast, zal ik op mijn beurt een zo welluidende

17. Anton van Luxemburg.
1. *Adagia I*, 2, 55.
2. *Adagia I*, 7, 86: als een wolf een mens zag voordat de mens de wolf zag, werd de mens met stomheid geslagen.
3. Een woordspeling met ‘ver’ (lente) en ‘Veere’.

zwaan worden voor u beiden dat het nageslacht het nog lang zal horen. Ik hoef dit raadsel verder niet uit te werken, nu ik schrijf voor Oedipus en niet voor Davus.[4.] Haast je slechts een tweede Batt voor mij te worden bij de vrouwe, zoals je me dat hebt beloofd. Vaarwel.

Parijs, 26 januari [1497]

145 *Aan Anna van Borselen*
Parijs, 27 januari 1501

Erasmus aan de zeer doorluchtige vrouwe Anna van Borselen, prinses van Veere, gegroet

Aan drie Anna's heeft de literatuur van de Oudheid eeuwige roem bezorgd: die met de bijnaam Perenna is, zo dacht men in de Oudheid, vanwege haar buitengewone liefde voor haar zuster Dido onder het getal der hemelingen opgenomen; de tweede,[1.] de vrouw van Elkana, heeft al voldoende lof geoogst doordat zij, hoogbejaard en door Gods gunst, Samuel voortbracht, niet voor zichzelf, maar om een vroom priester te schenken aan God en een onkreukbare rechter aan het volk; de derde is de moeder van de maagd Maria en de grootmoeder van Jezus, God en mens, zodat ook zij geen behoefte heeft aan verdere lof. De Romeinse muzen hebben de eerste Anna onsterfelijk gemaakt. De annalen der Hebreeën hebben de tweede bekendheid geschonken door haar uitvoerig lof te zingen. De vroomheid van het christenvolk vereert de derde Anna, die Rudolf Agricola en Battista van Mantua met hun prachtige welsprekendheid hebben verheerlijkt. Nu is het mijn wens dat er in mijn geschriften zoveel overtuigingskracht ligt dat het nageslacht uw edele, onschuldige en zuivere karakter zal onderkennen en u als vierde aan de drie Anna's toevoegen. Dat zal zeker gebeuren, althans als mijn bescheiden talent gelijke tred houdt met uw goedheid.

Ik ben geneigd te geloven dat die naam u, zoals Vergilius zegt, niet gegeven is ‘zonder de wil der goden en 's hemels tussenkomst’,[2.] want ik zie talrijke overeenkomsten tussen u en de drie Anna's. Zij waren van zeer hoge adel; welnu, heeft ons land iets wat roemrijker is dan de galerij van uw voorvaderen? Zij waren befaamd om hun vroomheid; welnu, ook uw schoonheid

4. Terentius, *Andria* 194. Davus is een slaaf die niet in staat is wenken te begrijpen, zeggend: ‘Ik ben Davus, geen Oedipus.’
1. Zie Samuel 1 e.v.
2. Vergilius, *Aeneis v*, 56.

is de hemel een welbehagen. Haar geduld werd zwaar beproefd door smartelijke gebeurtenissen, maar evenzeer bewonderd: ook dat hebt u met haar gemeen, nog meer dan ik zou wensen, want, beken ik, u zou, door uw hoogheid en maagdelijke eenvoud, een ononderbroken voorspoed meer dan waard zijn. Maar helaas, wat kan men doen? Het lot speelt zijn oude spel, verheft onwaardigen en kwelt onschuldigen. U, mijn beschermster, volg het voorbeeld van de palmboom: 'wijk niet voor tegenspoed, maar ga er tegenin met meer durf dan het lot u toestaat'.[3.]

Het doet mij gezien mijn ongelooflijke liefde, of, beter nog, verering voor u, vreselijk pijn uw rampspoed te aanschouwen. Ik heb immers mijn hele welzijn aan u te danken, want uw vrijgevigheid maakt het mij mogelijk te leven voor de letteren en zonder deze zou ik niet eens kunnen leven. Maar ik vind een grote troost in de gedachte dat de welwillende goden soms dergelijke stormen op ons afsturen, niet om ons te overweldigen, maar om onze goede eigenschappen te doen ontkiemen en te voeden, zodat die des te stralender gaan opbloeien. Zo schitterde de moed van Hercules, van Aeneas, van Odysseus; zo werd het geduld van Job op de proef gesteld.

Ik beleef dus minder verdriet om de slagen die u treffen, dan vreugde over de wijze waarop u deze verdraagt. U verdraagt ze, ik heb me daar menigmaal over verbaasd, niet alleen met standvastigheid, maar zelfs met blijmoedigheid, zodat ik me in uw voorbeeld beter kan vinden, om het eerlijk te zeggen, dan in die van de Oudheid, ik, een man geboren voor het ongeluk, die al een heel jaar lang onder een vertoornde hemel heb moeten roeien tegen de wind en de stroom in. Zo komt het ook, ik weet niet hoe - want waarom zou ik het u niet durven bekennen - dat ik u juist hierom bewonder, als ik zie dat Rhamnusia,[4.] wier onrechtvaardigheid ik onophoudelijk aan den lijve heb ondervonden, u evenmin de welwillendheid betoont die u verdient. Een gemeenschappelijk lot schept soms een nauwe band tussen de mensen. Maar daar houdt de vergelijking op. Uw grootheid is reeds vrijwel immuun voor de grillen van het lot en het kan u slechts bij tijd en wijle wat plagen. Tegen mij echter gaat het lot zo ononderbroken tekeer - in zijn hardnekkigheid voor deze ene keer niet zichzelf gelijk - dat je zou gaan denken aan een samenzwering tegen mijn literaire activiteiten.

Terwijl ik deze brief schrijf, herinner ik me - aan wie kan ik mijn ongeluk beter vertellen dan aan haar die er alleen wat aan kan en wil doen? - herinner ik me, zeg ik, dat een jaar geleden dezelfde zon scheen toen mijn schamele

3. Vergilius, *Aeneis VI*, 95/6.
4. Het noodlot.

spaargeld, waarmee ik mijn studies moest bekostigen, schipbreuk leed op de kust van Groot-Brittannië.[5] Vanaf die dag tot op de dag van vandaag rolde het lot, zoals ik me herinner, een ononderbroken keten van rampzalige gebeurtenissen die elkaar opvolgden, over mij af. Nauwelijks had de Charybdis van de Britse kust mij berooid op het continent geworpen of een woeste storm stak op en bezorgde mij een afschuwelijke reis. Daarna stonden de geslepen dolken van struikrovers me op de keel. Toen kwam de koorts, vervolgens de pest die mij noodzaakte te vluchten, zonder mij echter te besmetten. Voeg daar nog de talrijke huiselijke beslommeringen aan toe die, iedere dag opnieuw, zich voordoen in het menselijk bestaan. Maar ik schaam mij, bij God, enerzijds omdat ik, een man die kan terugvallen op de letteren en gewapend is met de voorschriften der wijsbegeerte, zo terneergeslagen ben, terwijl u, toch door de natuur als vrouw geschapen en door de welwillendheid van het lot geboren in de hoogste kringen en opgevoed in de grootste luxe, ook uw kruis hebt te dragen en dat allesbehalve als een vrouw doet, en anderzijds omdat ik, hoe het lot ook tegen me tekeerging, toch vaststelde dat er geen enkele reden voor mij was de letteren vaarwel te zeggen en de moed op te geven, zolang u mij stralend als de poolster voorgaat. Het lot kan me immers nooit de letteren ontnemen en in het weinige geld dat nodig is om me de tijd te gunnen die zij vereisen, kunnen uw rijkdommen, die even groot zijn als uw hart, voorzien. U hebt, wat u bent, te danken aan de Fortuin; ik dank het aan de goedheid van uw hart dat u mijn muzen wilt voeden - en dat graag wilt. Zij zijn alleen van u afhankelijk, zien alleen naar u op en zijn alleen aan u toegewijd. Alexander de Grote onderhield de dichter Cherilos, hoe kwaadaardig en - om het woord van Lucillius[6] te gebruiken - hardvochtig de man ook was. De onuitputtelijke goedheid van Maecenas hielp de armoede van Vergilius en Horatius te verlichten. De gunst van Vespasianus zette Plinius tot de studiën aan. De welwillendheid van keizer Gratianus begunstigde de half-Griekse muzen van Ausonius met het Romeins consulaat. De adel van Paula en van Eustochium deed de vrome welsprekendheid van Hieronymus opbloeien. En pas kortgeleden bracht Lorenzo de Medici Poliziano, de vreugde van onze eeuw, voort die als het ware in zijn eigen schoot was opgevoed. En om geen zandkorrels te gaan tellen, zoals het Griekse gezegde luidt,[7] ieder genie kreeg zijn mecenas.

Deze schrijvers toonden, dunkt mij, hun beschermers een dankbaarheid die men niet moet geringschatten. Zij vereeuwigden hen immers door hun werken. Wat mij betreft, mijn beschermvrouwe, zolang ik bij zinnen ben zal

5. Op 27 januari 1500 werd Erasmus' geld door de Engelse douane geconfisqueerd (zie brief 119).
6. Zie Cicero, *De finibus I*, 2, 5, maar de naam die daar genoemd wordt is Licinius of Licinus.
7. *Adagia I*, 4, 44.

ik u voor geen mecenas of keizer ruilen, en u kunt van mij verwachten dat ik voor zover mijn geringe vernuft vermag, er alles aan zal doen om te bereiken dat latere eeuwen ook mijn vrouwe Maecenas zullen kennen en zich erover verbazen dat er in de uithoeken van de aarde een vrouw leefde die zich met haar edelmoedigheid ervoor inzette de schone letteren, door de onkunde der ongeletterden bedorven, door de schuld der vorsten veracht, door de vadsigheid der mensen veronachtzaamd, opnieuw tot leven te wekken en niet duldde dat de werkjes van Erasmus, in de steek gelaten door hen die schone beloften deden, beroofd door een tiran, gebeukt door de slagen van het noodlot, verloren zouden gaan door geldgebrek. Voltooi het werk dat u begonnen bent. Mijn geesteskinderen, uw pleegkinderen, strekken smekend de handen naar u uit en bidden u om uw gunsten, in naam van uw lot dat u zo loffelijk minacht wanneer het u gunstig gezind is en zo heldhaftig verdraagt wanneer het zich tegen u keert, in naam van hun eigen lot dat hen altijd vijandig gezind was en waartegen zij slechts standhouden dankzij uw bescherming, in naam ook van uw liefde voor die hoogverheven koningin, de oude theologie, die de Psalmist,[8.] geïnspireerd door de goddelijke inblazing, beschrijft - zoals Hieronymus vertaalt - als zittend aan de rechterhand van de koning der eeuwigheid, niet bevuild, niet in lompen gehuld, zoals men haar heden ten dage ziet in de scholen der sofisten, maar in een gouden gewaad, gesierd met de schitterende kleuren, waarvan ik met mijn werken probeer de oude schimmelplekken te verwijderen.

Al heel lang voel ik dat voor deze onderneming twee voorwaarden vervuld moeten worden. De eerste is dat ik naar Italië moet gaan zodat mijn geringe kennis wat meer gezag krijgt door de beroemdheid van dit land; de tweede dat ik de doctorstitel moet behalen. Beide doelen zijn nogal onnozel, want, zoals Horatius zegt: ‘mensen die de zee oversteken, veranderen niet opeens van geest’[9.] en de schaduw van een grote titel zal mij geen haar geleerder maken. Maar men moet zich aanpassen aan de eisen van deze tijd, waarin niemand, niet alleen bij het volk, maar zelfs bij de gezaghebbende geleerden, voor geleerd kan doorgaan als hij niet de titel ‘Magister Noster’[10.] draagt, ook al is dat in strijd met het gebod van Christus, de vorst van de theologen. In de Oudheid vond men iemand niet geleerd omdat hij een doctorstitel had gekocht, maar noemde men alleen die mensen doctores die door hun gepubliceerde werken een duidelijke proeve van hun geleerdheid hadden geleverd. Maar, zoals ik al zei, het is vergeefse moeite een mooi toneelstuk op te voeren als niemand het toejuicht. Daarom moet ik wel de leeuwenhuid aan-

8. Psalm 44:11.
9. Horatius, *Epistulae I*, 11, 27.
10. Aanspreekvorm voor doctoren in de theologie.

trekken om diegenen die een mens beoordelen naar zijn titel en niet naar zijn werken - want die begrijpen zij niet - te doen geloven dat ook ik mijn opleiding heb. Dat zijn de mensen die doordrenkt zijn met verkeerde literatuur, die voor veel geld onderwezen zijn om niets te weten, onder leiding van een zwaarlijvige Minerva; die amper gezond verstand hebben, maar, God allemachtig, wat een arrogantie, wat een hooghartigheid! Ze kregen, juist door die lege titel, de valse overtuiging dat zij volmaakte geleerden zijn. In hen herleven Philoxenus en Gnatho, de meest schandalige parasieten, die alle takken van wetenschap vervuilen met hun vieze keukenjargon en, vergeef mij de uitdrukking, met hun gesnotter, om zo de edelste geesten vol walging te verdrijven en zelf de macht te grijpen. Met die gedrochten moet ik strijden en me een tweede Hercules tonen. Daarom, als u uw Erasmus bewapent, zodat hij met gelijke kracht en met gelijk gezag met deze monsters kan strijden, dan zullen niet alleen ik, maar ook de letteren zich aan u verplicht voelen. De wapens die ik nodig heb, mijn dierbare prinses, zijn die van Glaucus, bij Homerus, maar dan de wapens die hij gaf, niet die welke hij kreeg.[11.] Wat dit raadsel beduidt, zult u vernemen uit de brief aan mijn dierbare Batt, aan wie ik de toestand waarin ik verkeer, onomwonden heb uiteengezet. Ik heb alle schaamte afgelegd, tegen mijn gewoonte en aard in, ook tegen de maagdelijke fijngevoeligheid van de letteren in, maar de noodzaak is, zoals de vermaarde schrijver zei, een vreselijk wapen.

Ik stuur u, Anna, een gedicht of liever wat verzen over Anna,[12.] geschreven bij wijze van oefening, toen ik nog erg jong was. Vanaf mijn prilste jeugd heb ik namelijk een vurige devotie gehad voor deze heilige. Ik stuur u ook enige gebeden waarmee u, als met een magische formule, niet de maan van de dichters, maar haar die de Zon van gerechtigheid[13.] heeft voortgebracht, uit de hemel kunt laten neerdalen, en zelfs tegen haar wil, als ik het zo mag zeggen. De Maagd is trouwens meestal zeer toegankelijk als een maagd, met maagdelijke gebeden, een beroep op haar doet. Want ik plaats u eerder onder de weduwen dan onder de maagden, aangezien u indertijd als heel jong meisje trouwde, deels uit gehoorzaamheid aan uw ouders en deels om nageslacht voort te brengen. Het was een huwelijk waarin niet zozeer het genot een rol speelde als wel loffelijke lijdzaamheid. Ik zie in u minder een weduwe dan

11. Homerus, *Ilias VI*, 230/6: Glaucus geeft gouden wapens aan Diomedes, na van hem bronzen wapens te hebben gekregen.
12. *In laudem Annae* (Tot lof van Anna), nu *Carmina* 1 in de editie van Harry Vredeveld, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami I*, 7 (Amsterdam, 1995).
13. Maleachi 4:2 (in de christelijke traditie opgevat als verwijzing naar Christus).

een maagd, omdat de aandrang van de huwelijkskandidaten u, hoewel nog in de bloei van uw leven en nog bijna een meisje, niet kan afbrengen van uw besluit tot onthouding en omdat u zich geen enkel genoegen gunt, te midden van een zo grote overvloed. Als u, zoals ik vertrouw, hierin volhardt, dan zal ik u, geloof me, zonder aarzelen rangschikken niet in het koor van de meisjes waarvan de menigte, zo zegt de Schrift, niet te tellen is, en niet tussen de tachtig bijvrouwen van Salomon, maar, met de instemming van Hieronymus hoop ik, tussen de vijftig koninginnen.[14.]

Ik ben al enige tijd bezig met *Een methode om brieven te schrijven* en met *Over de afwisseling in stijl*, bestemd om uw zoon Adolf te helpen bij zijn studies, alsook met een andere studie, *Over de literatuur*, die ik aan u zal opdragen.[15.] Als zij later uitkomen dan ik gehoopt had, moet u dat niet aan mijn traagheid wijten maar aan het lot of, als u wilt, aan de moeilijkheid van de stof. Het is je reinste onzin om slechte boeken te publiceren, maar goede uit te geven is buitengewoon moeilijk. Het moge u goed gaan en wees welwillend voor mijn muzen.

Parijs, 27 januari 1500

146 *Aan Jacob Batt*
Parijs, 27 januari 1501

Deze brief is het antwoord op een brief van Batt; deze had blijkbaar de argumenten of verzoeken nog eens herhaald, die al in een vorige brief stonden en die Erasmus zo hevig irriteerden dat hij pas antwoordde nadat Jacob Voecht hem daarom dringend had verzocht. Erasmus stuurde nu de brieven mee waarom Batt had gevraagd (brieven 143, 144, 145).

Erasmus aan zijn vriend Batt, gegroet

Die bedrieger[1.] heeft mij een tweede brief gebracht die, grote God, niet minder dwaas en krenkend was dan de vorige.[2.] Als ik me niet vergis, beste Batt, is een of andere boze geest, vol wrok omdat we het zo goed met elkaar kun-

14. Hooglied 6:8.
15. De eerste titel zou verschijnen als *De conscribendis epistolis.* De andere titels (*De varianda oratione*, *De literis*) betreffen waarschijnlijk teksten die werden opgenomen in *De copia.*
1. Louis.
2. Erasmus had dezelfde klacht geuit toen Louis met een teleurstellend bedrag naar Orléans werd gestuurd (zie brief 139).

nen vinden, doende om ons uit elkaar te drijven, terwijl we toch met een zo hechte vriendschap met elkaar zijn verbonden. Bij mij zal dat zeker nooit lukken, en zorg jij dat het bij jou ook niet lukt.

Om te beginnen: waarom was het nodig Louis hierheen te sturen alsof het om duizend nobels ging en niet om acht franken? Kon dat beetje geld niet aan een ander worden meegegeven? En waarom meende je, toen je het stuurde, van dat kleine stapeltje nog iets te moeten afhalen? Waarschijnlijk om mij, met al die rijkdom, niet mijn plicht te laten vergeten, of om misschien nog een goudmuntje achter de hand te houden zodat je opnieuw een afgezant kon sturen? Want wat je me tegenwerpt over die brief,[3.] geloof me, zonder die brief zouden we de zaak even gemakkelijk hebben kunnen afwikkelen, als het jou maar niet aan geestkracht had ontbroken en je had deze brief kunnen vragen door tussenkomst van iemand anders. Jij schijnt maar niet te willen begrijpen wat voor onrust zijn komst hier veroorzaakt. De koorts heeft mij van het hele jaar maar twee, drie, vier maanden overgelaten voor de studie en ik heb dus al mijn krachten nodig. Ik was bezig het werk *Over het schrijven van brieven*, dat ik vroeger zo slecht vorm had gegeven, bij te werken of liever gezegd het in een nieuwe vorm te gieten. Ik had mezelf een alleszins ernstige en zware taak opgelegd en dan komt die kerel me vervelen met je brieven[4.] vol verwijten en met wat afgekloven geld. Ik werd daar zo kwaad over dat ik het werk dat ik onderhanden had, wilde weggooien en de jongen zonder brief had teruggestuurd, als Jacob Voecht niet flink op mij had ingesproken en me op andere gedachten had gebracht.

Ik mag sterven als ik ooit in mijn leven met zoveel weerzin iets heb geschreven als de onbenulligheden - vleierijen van een parasiet - die ik naar mevrouw, naar de proost en naar de abt heb gestuurd. Je zult dit wel wijten aan mijn slechte humeur, maar dat zou je niet doen, Batt, als je de toestand waarin ik verkeer, juist zou inschatten en zou bedenken hoe moeilijk het is je te zetten aan een groot werk en hoeveel moeilijker het wordt als je, eenmaal vol enthousiasme begonnen, je werk moet onderbreken voor allerlei gebeuzel. Jij hebt je nooit aan zoiets gewaagd en daarom denk je dat ik altijd fris en

3. Waarschijnlijk een verwijzing naar de brief die Batt aan Erasmus had gevraagd te schrijven aan de vrouwe van Veere en die hij nog niet had geschreven, aangezien brief 145 aan de vrouwe van dezelfde datum is als deze brief.
4. Dit moet slaan op de brieven die Louis naar Orléans bracht, aangezien Jacob Voecht, die Erasmus ertoe bracht ze te beantwoorden, zich daar bevond.

opgewekt van geest ben, net zoals jij met al je vrije tijd. Begrijp je dan niet dat er niets ergers is dan met een afgematte geest te moeten schrijven en vind je dat ik dit hoor te doen voor hen wier weldaden ik ondervind? En dan eis je nog ladingen boeken van me en het zal jou een zorg zijn of ik de tijd krijg om die boeken te schrijven. Ten slotte ben je nog niet tevreden als ik in mijn werken jouw vriendschap en de vrijgevigheid van mevrouw beroemd maak, maar moet ik ook nog iedere dag honderden brieven schrijven!

Er is al een heel jaar voorbij gegaan sinds me geld werd beloofd en jij doet ondertussen in je brief niets anders dan verwachtingen wekken: ‘ik wanhoop niet’, ‘ik zal je zaak met ijver bepleiten’ en dergelijke kreten die me misselijk maken omdat ik ze al zo dikwijls heb aangehoord. Ten slotte zit je nog in over het fortuin van mevrouw. Je lijkt wel gebukt te gaan onder de ziekte van een ander. Zij gaat slordig om met haar fortuin en jij bent bezorgd? Zij kwebbelt en schertst met haar N,[5.] en jij ergert je? Heeft zij niets meer om te geven? Een ding is mij duidelijk: als dat de redenen zijn waarom zij me niets geeft, zal zij nooit iets geven, want aan dergelijke redenen ontbreekt het de aanzienlijken nooit. Wat voelt zij ervan als zij, bij alles wat over de balk gesmeten wordt, mij tweehonderd frank geeft? Zij heeft wel het geld om die hoerenlopende monniken en schandelijke windbuilen - je weet wie ik bedoel - te onderhouden, maar niet om iemand de nodige vrije tijd te garanderen om boeken met eeuwigheidswaarde te schrijven, als ik ook eens iets ten gunste van mezelf mag zeggen. Zeker, zij kreeg veel moeilijkheden over zich, maar door haar eigen schuld. Zij moest zo nodig tegen dat mooie mannetje aanschurken in plaats van met een ernstig en waardig man om te gaan, zoals beter zou passen bij haar sekse en leeftijd. Als zij zo doorgaat, voorzie ik nog veel grotere problemen. Ik schrijf dit alles niet als haar vijand, want ik houd van haar zoals ik dat ook verplicht ben omdat ik veel aan haar te danken heb.

Maar wat, vraag ik je, maakt het uit voor haar fortuin als ik tweehonderd frank van haar krijg? Een uur of zeven later zal zij het zich amper herinneren. Het is nu zaak het geld los te wurmen, zo niet van hand tot hand, dan maar als een wissel die ik hier in Parijs kan ophalen. Je hebt haar hierover al veel brieven geschreven met boodschappen, toelichtingen en wenken. Wat heeft het voor zin gehad? Je had toen moeten wachten, zo niet op de beste, dan toch op een goede gelegenheid en dan de zaak, voorzichtig begonnen, voortvarend moeten afronden. Dat moet je nog steeds doen, al is het wat laat. Ik mag sterven als je, wanneer je de zaak goed had aangepakt, geen succes had behaald. Je kunt, in de zaak van je vriend, zelf wat brutaler zijn, maar houd wel rekening met mijn gevoelens van eer. Je moet zelf maar vaststellen welk

5. Waarschijnlijk Lodewijk, burggraaf van Montfoort, met wie Anna in 1502 trouwde.

bedrag je tegenover N. moet noemen. Alvorens te vertrekken of iets te sturen, moet je via een betrouwbare persoon de overige goudstukken zenden en, als ik je iets mag vragen, vier of vijf van je eigen geld, zodat ik ondertussen geen gebrek lijd. Je kunt ze inhouden op de gift van mevrouw. Zie hoe mijn spaarpotje al is leeggelopen. Ik heb acht frank ontvangen, want voor zoveel heb ik de nobels gewisseld. Daarvan heeft de jongen er twee, of bijna twee, gekregen. Om over het leefgeld verder te zwijgen; je zegt dat er twee angelots over zijn, maar degene die ze brengt, moet ook nog iets krijgen. Jean, die je naar Engeland hebt gestuurd, is verdwenen en, als ik me niet vergis, niet zonder gestolen te hebben. Augustijn is hem te paard gevolgd naar Orléans. Zoals ik zie, zal het hier erg onrustig worden. Louis zal je de rest vertellen.

Vaarwel mijn Batt, en vat in goede zin op wat ik heb geschreven, niet in opwinding of paniek, maar in alle eenvoud zoals het hoort aan mijn enige echte vriend. Je moet Louis niet behandelen zoals die schurk van een Adriaan, die niet erger kan worden dan hij al is, maar als iemand die geboren is met een helder verstand en die je zeer van nut kan zijn in vele zaken. Hij zal je eenzaamheid opvrolijken, je zult iemand hebben die je kunt voorlezen, met wie je kunt praten over de literatuur, met wie je ten slotte je talenten kunt oefenen. Daarom maak ik geen ruzie om het kledingstuk,[6.] maar als je het toch aan hem geeft, doe je me een groot plezier en ben je niet onrechtvaardig. Vaarwel.

Parijs, 27 januari [1499]

147 *Aan Anton van Luxemburg*
Parijs, 27 januari [1501]

Erasmus aan Anton van Luxemburg, gegroet

Hoewel wij maar een paar dagen met elkaar zijn opgetrokken, beste Anton, word ik steeds weer tot je aangetrokken door een soort natuurlijke genegenheid, zoals ijzer door een magneet. En die genegenheid voor jou is zo ongelooflijk groot dat ik jou niet minder genegen ben dan Batt, en toch houd ik van Batt meer dan van mezelf. En ik twijfel er niet aan, mijn Anton, dat deze genegenheid wederkerig is, want toen ik bij jullie was, heb ik aan veel dingen gemerkt hoe vriendelijk van aard je bent en hoe genegen je vrienden genoegen te doen.

6. Zie brieven 135 (deel 1, p. 283) en 139 (deel 1, p. 298).

Als je wilt weten hoe het met mij gaat: ik heb Orléans verlaten, ben teruggekeerd naar het oude Parijs, nu de pest die me had verdreven, is uitgewoed. Over Dismas wilde ik liever aan jou schrijven dan aan de abt om hem niet een heel boekwerk te sturen in plaats van een brief en omdat jij, door het gezag dat je bij de abt hebt, het welzijn van de jongeman steunt. Want geloof me, Anton, als je al iets gelooft, dat ik niet zomaar wat schrijf, maar iets waarvan ik zeker ben dat het het welzijn van Dismas zeer bevordert. En omdat ik weet dat deze zaak van de abt jou ter harte gaat, moet je de kwestie aandachtig aanhoren en er je steun aan geven.

Om te beginnen meen ik over de aard van Dismas te moeten getuigen - niet om te vleien, maar omdat ik het zelf heb kunnen constateren - dat ik tot nu toe in mijn leven geen edelmoediger, vriendelijker en veelbelovender karakter ontmoet heb. Naar het woord van het boek van de Wijsheid[1.] heeft hij een goede ziel toebedeeld gekregen, zodat de natuur hem gevormd lijkt te hebben voor de grootste dingen. Hij heeft een uitstekend verstand, leert verbazend snel, heeft een goed geheugen, en van karakter is hij beschroomd, bescheiden en vriendelijk. Hij bewondert de schone letteren en geniet van de omgang met mensen van wie hij wat kan leren. In de dagelijkse omgang heeft hij niets hoekigs of onaangenaams. Hij komt veel bij ons over de vloer en ik ben ook buitengewoon verrukt over zijn gezelschap. In Orléans heb ik vrijwel niemand ontmoet van wie ik ook maar iets verwachtte, behalve hem. Het lijkt of de natuur hem alle gaven heeft geschonken om zich in de toekomst met belangrijke zaken bezig te houden. Daarom lijkt het me jouw taak ervoor te zorgen dat een zo uitmuntende jongen van zo goede geboorte niet ontaardt in een platvloerse geest, doordat hij met allerlei ondeugden in aanraking komt, of zelfs maar doordat hij niets te doen heeft. Want ik zie een niet gering gevaar. De jongeman leeft onder een voogdij, zoals men dat noemt, die hem wel erg stiefmoederlijk behandelt. Het voedsel is er onhygiënisch, het huisraad vuil, hij wordt verwaarloosd en niet verzorgd, leeft tussen allerlei nietsnutten zonder enige discipline, ongeregelde losbollen, die de goede letteren haten als de pest. Het zijn studenten in de rechten zonder enig gevoel voor recht, die 's nachts de straten afschuimen en overdag alleen maar drinken en van wie hij niets dan liederlijkheid kan opsteken. En Dismas gaat juist nu - zoals je weet - al het glibberige pad van de puberteit op. Je weet hoe gemakkelijk jongens van deze leeftijd, ook al zijn ze van nature goed, op het slechte pad raken. Zoals Seneca zegt: ‘een rotte tafelgenoot wrijft hem de schurft aan van zijn eigen karakter’[2.] of, zoals een wijze jood schrijft: ‘hij die met pek omgaat, moet wel besmet worden’.[3.] Ik was niet van

1. Wijsheid 8:19.
2. Seneca, *Epistulae I*, 7, 7.
3. Prediker 13:1.

plan dergelijke dingen over andermans leefwijze te schrijven, maar dit is zo overduidelijk dat niemand er aan kan twijfelen.

Dit is dus het gevaar; hoor nu hoe we het moeten weren. In Orléans woont meester Jacob Voecht uit Antwerpen, bij wie ik de drie maanden die ik daar heb doorgebracht, heb gelogeerd. Een man - zowaar als God mij bemint - van een ongelooflijke zuiverheid, buitengewone geleerdheid en vurige studiegeest; hij is allang licentiaat in het pauselijk recht, want zo noemen ze dat. De officiaal zelf, een man van zeer lofwaardige leefwijze, houdt van hem als van een broer en alle andere fatsoenlijke mensen evenzo. Voecht houdt van Dismas als van een zoon, ook al omdat hij hem nog kent van zijn tijd in Leuven, en deze houdt van hem als van zijn vader. Ik ben van mening dat Dismas bij hem moet gaan wonen, en wel zo snel mogelijk, zodat hij niet afglijdt tot het ergste, als hij op die leeftijd nog langer in dat pleeggezin blijft. Mijn vriend Jacob heeft hier in pension een paar jonge edellieden. In de eerste plaats twee broers uit Breda, genaamd Van Nassau,[4.] knapen van onbesproken gedrag, die zo goed met elkaar overweg kunnen als ik nog nooit tussen broeders heb gezien. De een heeft een prebende in de kerk van Breda. Als Dismas met hen zal omgaan, zal hij niets horen of zien wat hem onwaardig is en zal hij in Jacob iemand hebben die zijn leven richting geeft. En omdat deze zelf zeer op geleerdheid gesteld is, zal hij blij zijn de kans te krijgen zijn geleerdheid vrijelijk aan hem over te dragen. Dismas zal iemand hebben om mee te leven als met een vader, wiens voorbeeld en vertrouwelijke vermaningen hem zullen aansporen tot de meest eervolle prestaties.

Enerzijds heeft het karakter van de jongeman me bewogen dit alles te schrijven, mijn beste Anton, anderzijds al de verplichtingen die ik heb aan zijn familie. Ik meende dat ik dat niet kon nalaten zonder een grote misdaad te begaan. Overigens wordt er in deze zaak niet voor mij gezaaid, noch geoogst.

Vaarwel, beste Anton, en beveel me zo veel mogelijk aan bij jouw zeer vriendelijke beschermheer. Ik heb deze brief gedicteerd, niet geschreven, zowel om mijn maag te sparen, alsook omdat ik erg vermoeid ben van het vele schrijven.

Parijs, 27 januari [1498]

4. Jan en Hendrik van Nassau-Breda (†1505 en 1517), zonen van Jan, kastelein van Heusden - een natuurlijke zoon van Jan IV van Nassau (1410-1475) en van Adriana van Haastrecht.

148 *Aan Anton van Luxemburg*
[Parijs, februari 1501?]

Ik heb tegelijkertijd het geschenk van de abt en het kleine beetje geld van Batt ontvangen. Als ik je daar nogal slordig voor bedank, moet je niet denken dat ik niet blij ben met dit geschenk. Maar ik had nog wat af te handelen en mijn gezondheid laat veel te wensen over. Overigens zal ik binnenkort laten blijken hoe dankbaar ik jou en de eerwaarde abt ben voor deze erkenning van mijn verdiensten. Het ga je goed en ga door, Anton, jezelf gelijk te zijn.

[1499]

149 *Aan Anton van Bergen*
[Parijs?, 16 maart? 1501]

Aan de zeereerwaarde prelaat, de heer Anton van Bergen, abt van Saint-Bertin, gegroet

Mijn brieven, zeereerwaarde vader, zullen u wel doen denken aan het ezeltje van Aesopus,[1] want doordat zij uw minzaamheid en vriendelijkheid telkens opnieuw hebben ondervonden, hebben zij zoveel zelfvertrouwen gekregen, dat zij, zomaar voor de vuist weg geschreven, op weg durven gaan naar uwe eminentie, terwijl zij dit voordien niet durfden, met hoeveel zorg zij toen ook waren opgesteld. Toch moet u deze losse schrijfwijze niet wijten aan mijn achteloosheid, maar aan mijn literaire werk dat mij altijd al, voor zover mijn gezondheid dat toestaat, helemaal in beslag neemt, maar me nu zo intens bezighoudt dat zelfs mijn gezondheid eronder lijdt. Want ik heb door toeval de hand kunnen leggen op een paar Griekse werken en ik ben dag en nacht bezig met ze af te schrijven. Misschien vraagt men zich af waarom het voorbeeld van de censor Cato mij zo bekoort om op mijn hoge leeftijd nog Grieks te leren. Ik zou veel gelukkiger zijn, goede vader, als deze geest in mij was gevaren toen ik nog een jongen was, of liever als de omstandigheden van toen me hadden meegezeten. Ik heb nu echter vastgesteld dat het beter is, zij het wat laat, datgene te gaan leren wat men beslist moet weten, liever dan daar altijd onkundig van te blijven. Lang geleden heb ik ook wel even ge-

1. Aesopus, *Fabel* 133. De ezel, die zag dat de hond tegen zijn baas opsprong en daarvoor werd beloond, deed hetzelfde, maar met tegenovergesteld resultaat.

proefd van deze literatuur, maar slechts, zoals men zegt, met de rand van de lippen.[2.] Maar onlangs ben ik er wat dieper ingedoken en ik zie nu in dat, zoals wij vaak bij de belangrijkste schrijvers lezen, de Latijnse geleerdheid, hoe kostbaar ook, gebrekkig is en half werk zonder de Griekse. Bij ons, Latijnen, kun je wat beekjes vinden en modderige meertjes, bij de Grieken kristalheldere bronnen en rivieren die goudkiezels met zich meevoeren. Ik zie dat het de grootste waanzin is om, al is het maar met één vinger, te raken aan dat deel van de theologie dat het belangrijkste is voor de mysteriën van het geloof, als men niet ook beschikt over het werktuig van het Grieks, aangezien de vertalers van de Heilige Schrift zich zo angstvallig aan de Griekse metaforen houden dat men, wanneer men geen Grieks kent, zelfs de eerste of, zoals onze theologen zeggen, de letterlijke betekenis niet kan vatten. Wie begrijpt deze zin in de Psalm:[3.] 'en mijn zonde is altijd tegen mij', als men het Grieks niet kan lezen? Daar staat letterlijk: 'en mijn zonde staat me voortdurend voor ogen'. Hier zal een of andere theoloog een lang verhaal ophangen, hoe het vlees voortdurend strijdt met de geest, omdat hij misleid wordt door de dubbele betekenis van het voorzetsel, dat in dit geval niet vijandigheid uitdrukt, maar een plaatsbepaling; net alsof je zegt 'er tegenover', dat wil zeggen: voor ogen. De profeet gaf aan dat hij zo'n spijt had van zijn fout, dat de herinnering eraan nooit afwezig was uit zijn geheugen, maar hem als het ware voortdurend voor ogen stond. Ergens anders[4.] staat: 'Zij zullen het goede lijden opdat zij verkondigen'. Wie wordt niet misleid door deze dubbelzinnige uitdrukking, tenzij hij van de Grieken heeft geleerd dat, waar wij volgens het spraakgebruik van de taal der Romeinen zeggen dat zij die iemand een weldaad bewijzen goed doen, de Grieken zeggen dat zij die een weldaad ontvangen, goed ondervinden? De betekenis is dus: 'Zij zullen weldaden ondervinden opdat zij die verkondigen', 'Ik zal hen goed behandelen en helpen met mijn weldaden opdat zij mijn welwillendheid jegens hen verkondigen.'

Maar waarom voer ik uit een zo grote en opmerkelijke hoeveelheid een paar onooglijke voorbeelden aan, als ik het onschendbare gezag van de pauselijke raad aan mijn zijde heb? In de *Epistolae decretales*[5.] staat nog steeds het

2. *Adagia I*, 9, 93.
3. Psalm 50:4.
4. Psalm 91:15/6.
5. De *Clementinae* (de decreten van het Concilie van Vienne, 1311-1312) werden afgekondigd in 1314 en toegevoegd aan de *Decretales* (zie brief 143, noot 15). Erasmus doelt hierop *Clementinae* 5.1.1. Hier staat in werkelijkheid dat er leerstoelen voor Arabisch, Hebreeuws en Syrisch moeten komen aan de universiteiten van Parijs, Oxford, Bologna en Salamanca.

decreet dat de voornaamste universiteiten - zoals die er toen waren - mensen moeten aantrekken die in staat zijn Hebreeuws, Grieks en Latijn te onderwijzen, omdat men zonder deze talen de Heilige Schrift niet kan begrijpen, en al helemaal niet kan onderwijzen. Wij laten ons zo weinig aan dit allerheilzaamste en allerheiligste besluit gelegen liggen dat wij al erg tevreden zijn met de eerste beginselen van het Latijn, in de overtuiging dat wij alles kunnen halen uit Scotus als uit een hoorn des overvloeds.

Met dat soort mensen bind ik voor mij de strijd niet aan. Van mij mag ieder zijn eigen schoonheid hebben, en mag de oude Cascus zijn oude Casca trouwen![6.] Ik verkies de weg te bewandelen waartoe de heilige Hieronymus en zijn prachtige gezelschap van zoveel oude schrijvers mij uitnodigt. Met deze mannen, zowaar als de goden mij beminnen, wil ik liever dwaas zijn, dan hoe wijs ook met het volkje der moderne theologen. Verder werk ik, voor zover mijn krachten dat toestaan, aan de moeilijke taak, ik zou bijna zeggen: Phaëton waardig, om de boeken van Hieronymus, die deels door halve geleerden zijn verpest, deels vanwege de onbekendheid met de Oudheid en de Griekse literatuur, zijn uitgewist, ingekort, verminkt en in elk geval vol gebreken en fouten zitten, te herstellen. En ik wil ze niet alleen herstellen, maar ook met mijn commentaren verhelderen, zodat iedere lezer voor zich zal erkennen dat die Hieronymus, die als enige in de hele kerk een even volmaakte kennis heeft van de heilige als van de zogenaamde profane wetenschap, wel door iedereen gelezen kan worden, maar slechts door echte geleerden kan worden begrepen. Omdat ik zeer serieus bezig ben met dit project en ik inzie dat daarvoor kennis van het Grieks onontbeerlijk is, heb ik besloten enige maanden de lessen van een Griekse leraar[7.] te volgen, een echte Griek, of liever gezegd een dubbele Griek; hij is namelijk altijd uitgehongerd en rekent voor zijn lessen een exorbitant hoge prijs.

Over de tovenaars heb ik u niets te melden, behalve wat ik weet uit een brief van Voecht. De man is tot eeuwige gevangenisstraf veroordeeld en mag alleen met water en brood gemest worden; de echtgenote heeft drie maanden gevangenis gekregen en het meisje is naar een klooster gebracht. Als dat uit vrije wil was, is zij gezegend; zo niet, dan is haar vonnis erger dan dat van haar beide ouders. De boeken, het zwaard en de andere werktuigen van de tovenarij zullen worden verbrand. Maar ik vermoed dat men heeft afgezien van een civiele straf, aangezien de hele aanklacht van tovenarij van de kerkelijke rechter is uitgegaan. Voecht zegt dat hij verder niets van de officiaal te weten is gekomen. Vaarwel.

[Orléans, 1499]

6. *Adagia* I, 2, 15; I, 2, 62.
7. Waarschijnlijk Georgius Hermonymus van Sparta.

150 *Aan Anton van Luxemburg*
Parijs, 16 maart [1501]

Erasmus aan zijn vriend Anton van Luxemburg, gegroet

Vroeger mocht ik je al graag, mijn allerbeste Anton, omdat je zo'n vriendelijk mens bent en heel veel voor mij had gedaan; nu groet ik je ook als een geletterd man, zoals ik zojuist uit je brief heb opgemaakt. Denk vooral niet dat ik je vlei, want je eenvoudige en natuurlijke stijl heeft mij erg bekoord. Je uitdrukkingen zijn niet gezocht, maar sluiten perfect aan bij je gedachten; ze zijn gezond en goed gefundeerd en er zit niets bizars, gewrongens of geforceerds in, niets wat te karig is of te overvloedig.

Over Dismas het volgende: er bestaat bij Varro[1.] en Gellius[2.] een zeer oud spreekwoord: 'Een slechte raad is heel slecht voor de raadgever'. Maar ik vertrouw erop dat wij allen blij zullen zijn met ons besluit; in de eerste plaats onze vriendelijke abt, jouw beschermheer en, als je het niet erg vindt, ook de mijne, omdat hij voor de zeer dierbare jongen het beste heeft besloten; ik, omdat ik die goede raad heb gegeven; jij, omdat je trouw en vriendschappelijk je best hebt gedaan; Dismas zelf, die mij al zijn grote dank heeft betuigd; en ten slotte Voecht, die eindelijk iemand heeft gekregen aan wie hij zijn geleerdheid kan overdragen en bij wie zijn inzet goed tot zijn recht komt. Hij is, geloof me, temidden van allen die de zon op deze aardbodem aanschouwt, van een unieke eerlijkheid en oprechtheid. Excuseer me bij de zeer eerwaarde abt, dat ik hem zo losjesweg geschreven heb. Spoor Batt aan zodat hij weer de echte Batt wordt, want dat is nu harder nodig dan ooit. Vaarwel Anton.

Parijs, 16 maart [1498]

151 *Aan Jacob Batt*
Parijs, 5 april [1501]

Erasmus aan zijn vriend Batt, gegroet

Ik hoop dat het bericht van je ziekte een vals gerucht is. Toch ben ik een beetje angstig, want het menselijk lot is nu eenmaal ongewis. Je moet je om mij geen zorgen maken, mijn vriend, onze wederzijdse genegenheid is niet ontstaan

1. Varro, *Res rusticae III*, 2, 1.
2. Aulus Gellius, *Noctes Atticae IV*, 5, 5.

uit materieel voordeel en zal daarom ook daarmee niet verdwijnen. Wat het lot ons echter buiten onze schuld brengt, moeten we gelijkmatig en grootmoedig dragen. Ach, mochten de goden ons althans een goede gezondheid geven, dan zouden we zelf wel voor de rest kunnen zorgen. Maar mijn gezondheid, beste Batt, is nu nogal wankel.

Het verbaast me dat de vrouwe, die vroeger zei dat zij zich jegens mij nooit als een vrouw zou gedragen, nu meer vrouw is dan ooit. Maar de noodzaak is een machtig wapen. Daarom moeten we er maar het zwijgen toe doen en ons aanpassen aan de omstandigheden. Wat de proost[1] betreft, ik heb eigenlijk altijd gedacht dat het hem slecht zou vergaan, maar we moeten maar kijken hoe het afloopt. Ik houd op, mijn Batt, over mijn lot te klagen, want ik heb opgehouden te hopen. Het enige waar ik me voor schaam, is dat het nieuws zich zo heeft verspreid en bij veel mensen - naar ik meen - een gevoel van afkeer heeft opgewekt. Jij, mijn vriend, zorg ervoor dat je weer beter wordt en denk in de eerste plaats aan jezelf. Je ziet immers hoe heftig het er aan een hof kan toegaan.

Ik heb *De officiis* van Cicero geannoteerd en het boek wordt binnenkort gedrukt. Ik was van plan het op te dragen aan Adolf, maar ik zie daarvoor geen goede reden meer. Je moet Louis uit mijn naam zeggen dat ik hem zeer dankbaar zal zijn als hij de brieven die zich bij jou bevinden, zorgvuldig kopieert.[2] Vaarwel, mijn beste en lieve Batt.

Parijs, 5 april [1498]

152 *Aan Jacob Voecht*
Parijs, 28 april [1501]

Nadat hij besloten had zijn uitgave van Cicero's *De officiis* niet aan Adolf van Veere op te dragen, schreef Erasmus dit voorwoord voor de uitgave die in Parijs werd gepubliceerd door Johann Philippi, zonder datum, maar omstreeks deze tijd. Door de een of andere fout kwam dit voorwoord niet in deze uitgave terecht. Het werd pas gedrukt, samen met een nieuw voorwoord, ook aan Voecht gericht en gedateerd op

1. Er staat D.P., waarschijnlijk ‘Domino Praeposito’ (de heer proost); Nicolaas van Bourgondië, de proost van Utrecht, belandde in 1501 enige tijd in de gevangenis, waarschijnlijk omdat zijn vader, Anton van Bourgondië, werd verdacht van ontrouw aan de Habsburgse regering.
2. Het is waarschijnlijk aan Louis te danken dat zoveel brieven van Erasmus aan Batt bewaard zijn gebleven.

10 september 1519, in een herziene uitgave (Leuven-Bazel, 1520). *De officiis* was de eerste geannoteerde uitgave van een klassiek werk dat door Erasmus werd gepubliceerd.

Jacob Voecht van Antwerpen begon zijn rechtenstudie in Leuven en vervolgde deze in Orléans, waar hij Erasmus leerde kennen. Hij sloot vriendschap met hem en verleende hem drie maanden onderdak in de herfst van 1500.

Erasmus van Rotterdam aan de uitmuntende heer Jacob Voecht, zeer ervaren in het canoniek en burgerlijk recht, gegroet

Veel schrijvers dragen hun werken op aan voorname heren om zo een beloning te ontvangen voor hun zeer eerzame arbeid of om zich, door het gezag van een grote naam, te beschermen tegen de nijd die iets nieuws opwekt. Ik echter, mijn trouwe en geleerde Voecht, heb niet mijn werken, maar hetgeen ik in mijn goed bestede vrije tijd heb gewrocht, willen opdragen aan onze vriendschap. Ik voorzie dat die vriendschap eeuwig zal zijn, omdat niet triviale redenen voor genegenheid ons met gewone henneptouwtjes binden, maar de edelste studies en een streven naar volmaaktheid ons, als met onverslijtbare stalen kabels en een herculische knoop, zoals men zegt, aan elkaar hechten.[1.] Ik vond het dan ook gepast om een monument op te richten dat deze vriendschap zou vereeuwigen. Welnu, als er in menselijke zaken iets duurzaam is, dan zijn het wel de letteren. De laatste dagen heb ik tijdens de wandelingen die ik altijd na het eten maak vanwege mijn zwakke gezondheid - jij weet dat heel goed, want je was bijna de enige die mij vaak vergezelde -, met evenveel genoegen als nut, deze drie waarlijk gouden deeltjes van Cicero's *De officiis* herlezen.

Aangezien Plinius de Oudere[2.] zegt dat je deze boeken altijd bij de hand moet hebben, heb ik de omvang van de band zover mogelijk gereduceerd, zodat wij hem altijd in de hand kunnen houden als een dolk en hem tot op het woord van buiten kunnen leren, zoals dezelfde Plinius aanraadt. In plaats van de commentaren van Pietro Marso - waren die maar wat meer verfijnd en minder uitvoerig - heb ik er veel summiere aantekeningen bij gegeven die als sterretjes iedere duistere passage gemakkelijk bijlichten. Verder heb ik de titels, waarmee iemand dit werk eerder heeft versneden dan verdeeld, deels als overbodig weggelaten, deels ergens anders geplaatst. Ik heb ze allemaal veranderd en uitgebreid tot een soort samenvatting. Het corrigeren van de tekst heeft me ook menig zweetdruppeltje gekost. Ik heb heel wat

1. *Adagia I*, 9, 48.
2. Plinius de Oudere, *Historia naturalis XXII.*

fouten ontdekt - zoals men kan verwachten bij een zo bekend werk; de ene kopiist verandert al schrijvend de volgorde der woorden, een tweede zet op de plaats van een woord dat hem is ontgaan, een ander dat erop lijkt. Het zijn wel geen wangedrochten, maar toch zijn ze bij een zo groot schrijver niet toelaatbaar. Ik heb ze verbeterd deels door exemplaren, waarin ongelooflijk veel varianten voorkomen, te vergelijken en deels door behoedzaam te gissen naar het karakteristieke van Cicero's stijl, zodat ik de lezer kan verzekeren dat geen enkel exemplaar dichter bij het origineel staat dan dit.

Daarom spoor ik je aan, mijn beste Jacob, dit dolkje altijd bij de hand te houden. Het is weliswaar niet groot, maar de Achilles van Homerus of de Aeneas van Vergilius waren met hun door Vulcanus gesmede wapens niet beter uitgerust. Er is meer moed voor nodig tegen het kwaad te strijden dan tegen mensen en, zoals iemand zeer terecht opmerkt, 'het machtigste wapen is innerlijke kracht,'[3.] omdat je met geen wapentuig de mens beter kunt beschermen dan met deugdzaamheid. Zeker, jij kunt van de uitgestrekte gebieden der rechtsgeleerdheid een overvloedige oogst binnenhalen, maar dit ene lapje grond kan je, als je het zorgzaam bebouwt, van alles voorzien. Je kunt er gewassen plukken met een krachtig sap waarmee je, dwars door allerlei monsters, het Gulden Vlies kunt bereiken. Nergens anders zul je de plant vinden - vermeld bij Homerus - die men moly[4.] noemt, en die uiterst moeilijk te vinden is, maar een uitstekend tegengif is voor alle venijn van Circe. Hier kun je een takje van de laurier plukken, dat al je plannen doet slagen of de gouden tak[5.] waarmee je veilig zelfs de onderwereld kunt bezoeken. Hier verdeelt zich de goddelijke bron van schoonheid in vier beekjes; wie ervan drinkt wordt niet alleen welsprekend als Aonius,[6.] maar ook onsterfelijk; als je de ledematen van je geest af en toe in haar golven dompelt, zul je, als Achilles, onaantastbaar worden voor alle pijlen van het lot. Vaarwel.

Parijs, 28 april [1498]

3. Menander, *Monosticha* 433.
4. Homerus, *Odyssee X*, 305.
5. Vergilius, *Aeneis VI*, 130.
6. De bron van de muzen.

153 *Aan Jacob Antonisz*
Tournehem, 12 juli [1501]

In de lente van 1501 brak de pest weer uit in Parijs en Erasmus ontvluchtte begin mei de stad. Het verloop van Erasmus' reis is niet gemakkelijk te volgen, maar uit de volgende brieven kunnen we afleiden dat hij onmiddellijk naar Holland ging en daar meer dan een maand doorbracht. Hij bezocht zijn vrienden in Stein en Willem Hermans in Haarlem. In Dordrecht werd zijn leerling-bediende ziek en hij voer op 9 juni uit om naar Zierikzee te gaan, waar de moeder van de jongen woonde. Hij bracht daar een paar dagen door en bezocht vervolgens Hendrik van Bergen in Brussel; vandaar ging hij naar Antwerpen, Veere en Tournehem, waar hij een paar maanden doorbracht met Batt. De volgende groep brieven (153-161) hangt nauw samen en is geschreven vanuit Tournehem of Sint-Omaars.

Jacob Antonisz uit Middelburg was doctor in het canonieke recht en vicaris-generaal van Hendrik van Bergen. Waarschijnlijk heeft Erasmus hem leren kennen toen hij in dienst was van de bisschop. Tijdens zijn verblijf te Brussel was hij bij Antonisz te gast.

Erasmus aan de hooggeëerde heer Jacob, plaatsvervanger van de heer bisschop van Kamerijk, gegroet

Omdat ik u tot nu toe geen enkele echte dienst heb kunnen bewijzen - ik weet niet of u vriendelijker bent of geleerder, maar in ieder geval een voortreffelijke man - en u vanuit uw bijna ongelooflijke minzaamheid dit mannetje hebt overladen met een zware vracht aan weldaden, was ik heel blij eindelijk de gelegenheid te krijgen om u, zo niet dank te betuigen, dan toch in ieder geval te kunnen laten zien dat ik graag en snel bereid ben tot elke dienst die u maar verlangt. Ik vond het dan ook buitengewoon vervelend dat mijn bediende, die ik herhaaldelijk en uiterst nauwkeurig had geïnstrueerd, uw befaamde boek[1] ginds had achtergelaten; ik bemerkte dat pas toen ik in Antwerpen was aangekomen. Maar, allervriendelijkste vader, ik bezweer u,

1. Antonisz had een verhandeling geschreven *De precellentia potestatis imperatoriae* (Over de voortreffelijkheid van de keizerlijke macht) en hij had Erasmus gevraagd het manuscript mee te nemen, waarschijnlijk om met diens hulp een uitgever te vinden. Het werk werd door Martens in Antwerpen gepubliceerd op 1 april 1503, met een aanbevelingsbrief van Erasmus.

bij alles wat u voor mij gedaan hebt en al mijn genegenheid voor u, aan de bezorger van deze brief het manuscript mee te geven om het aan mij te overhandigen; ik ben van plan hier enige maanden te blijven. Hij behoort tot het gevolg en de huishouding van de beroemde prins Anton de Bastaard; het is een bijzonder betrouwbare en nauwgezette jongeman die me zeer is toegewijd en u kunt hem het boek even veilig toevertrouwen als aan mijzelf. Laat hem alleen goed begrijpen dat het een zaak van groot belang is en dat hij er niet slordig mee kan omspringen zonder groot gevaar te lopen. Ik zal ervoor zorgen dat het aan u terugbezorgd wordt, of door mijzelf of in ieder geval via een zeer betrouwbare persoon.

Ik vraag u dringend bij de edele vader en mijn beschermheer, de bisschop van Kamerijk, te handelen zoals u altijd hebt gedaan: hem nog gunstiger voor me te stemmen, als hij nog zijn vroegere genegenheid voor me koestert, of me weer in zijn gratie te brengen als hij me niet meer zo welgezind is. Ik getuig bij de opperste God, die het binnenste van het mensenhart tot in zijn diepste wezen doorschouwt, dat ik niet minder van hem houd dan in die eerste maanden toen hij mij met vaderlijke liefde omhelsde en ik hem bovenmate bewonderde en liefhad. Daarom wil ik mij naar vermogen inspannen voor uw boek, want ik begrijp heel goed dat zijn roem, zijn invloed en zijn nut u beiden zullen toebehoren, aan u, mijn allervriendelijkste gastheer, en aan hem, mijn beschermheer en de motor van mijn studies, dat wil zeggen van mijn leven.

Het ga u goed, hooggeëerde leraar, en wees uw beschermeling, die u met zijn hele hart is toegedaan, genegen zoals u dat altijd al was. Ik hoorde pas omstreeks negen uur 's avonds over het vertrek van de bezorger en hij maakte zich bij het kraaien van de haan gereed om af te reizen. Ik moet nu, al laat in de avond en na een overvloedig maal, nog drie brieven schrijven en wel aan mensen aan wie men dat niet zonder gevaar kan doen, ook al kiest men zijn woorden nog zo zorgvuldig. Maar schrijf alstublieft mijn zelfvertrouwen op het conto van uw goedheid.

Vanuit Tournehem, 12 juli [1499]

154 *Aan Hendrik van Bergen*
Tournehem, 12 juli [1501]

Erasmus van Rotterdam aan de weledele bisschop van Kamerijk, zijn beschermheer, gegroet

De almachtige God moge vertoornd op me zijn als het toch al zo duidelijk vijandige lot me ooit een pijnlijker wond toebracht dan toen u, bij onze laatste ontmoeting, me beschuldigde van ondankbaarheid[1] en dat terwijl ik liever uw instemming verwerf dan die van vele duizenden anderen, en ik juist van die ellendige ondeugd, niet alleen door mijn opvoeding, maar door mijn aangeboren karakter altijd zo'n afschuw heb gehad; niets in de natuur der dingen stuit me zo tegen de borst, vind ik zo laag en afkeurenswaardig als een verkregen weldaad niet te vergelden, op zijn minst door dat te willen en dat steeds in gedachten te houden. Ik heb dit verwijt verdragen, niet als een belediging door een vijand, maar als een tuchtiging door een liefhebbende vader en heelmeester. Ik kan u nu alleen nog maar, mijn toevluchtsoord en zoetste roem,[2] bezweren, bij uw lankmoedige en allerzachtste inborst en bij mijn lot, om, als er vroeger een fout is begaan, ja juist omdat er een fout is begaan, me dit te vergeven en het te wijten aan mijn onnozelheid en onervarenheid, want van enige kwaadwillendheid ben ik me beslist niet bewust. Ik erken mijn onvoorzichtigheid en onwetendheid in deze zaak en in vele andere. Ik smeek alle verwensingen af over mijn hoofd als ik niet altijd uw gunsten aanvaardde met de gezindheid die van een goed en plichtsgetrouw beschermeling verwacht mag worden. Ik hield van u met mijn hele hart, keek naar u op, vereerde u, prees u en had u altijd in mijn gedachten. Tot op heden heb ik geen mis gelezen waarin ik niet de onsterfelijke God smeekte dat Hij, die alles vermag, u met veel rente teruggeeft wat u mij schonk.

Wat kan ik verder nog doen? Als dit niet genoeg is voor u om me uw vertrouwen te schenken, vraag ik u te willen aanvaarden en u zelf ervan te overtuigen dat ik nu die gezindheid heb en altijd zal hebben, zolang tot mijn arme ziel het begeeft. Ik kan de Fortuin niet naar mijn hand zetten. Maar ik beloof dat ik, in die gezindheid jegens u, voor geen van uw eigen mensen zal onderdoen. Het noodlot achtervolgt me en het kan me diep terneerslaan; het kan me niet ondankbaar maken en zal dat nooit kunnen. En als u meent dat datgene wat u in uw welwillendheid voordien schonk, genoeg is, dan zal ik me, mijn vriendelijke bisschop, rijkelijk beloond achten, aangezien u me spontaan en zeer vriendelijk bedacht, terwijl ik niets verdiende. Ik ben niet zo grof ondankbaar dat ik meer kijk naar wat ik in mijn armoede nodig heb dan naar wat u in uw welwillendheid, buiten iedere verdienste van mij om, me schonk. Ten slotte zou ik willen dat u bedenkt dat men aanvankelijk Erasmus niet aan u heeft overgedragen als een machtig man, een rijk man, of als een man van hoge geboorte - want niemand kan dit zichzelf schenken -, maar

1. De bisschop beklaagde zich misschien niet helemaal ten onrechte; zie de brieven 48, 75, 76, 80, 81, 135 en zelfs 157 en 159.
2. Horatius, *Carmina I*, 1, 2.

als een bewonderaar van de studies. Die instelling heb ik nog steeds, en veel feller dan ooit. Ik draag die helemaal op aan u en wijd die aan u. Ik zal eindeloos gelukkig zijn als ik ooit de gelegenheid krijg, niet alleen te verklaren dat ik niet ondankbaar ben, maar aan te tonen dat ik altijd zeer dankbaar ben geweest. Men moge mij met gloeiende kolen brandmerken, als ik me daarvoor ooit aan enige studie, aan enige inspanning, aan enige nachtelijke arbeid zal onttrekken. Ondertussen vraag ik u Erasmus gunstig gezind te worden. Als ik dat niet kan bewerkstelligen, dan zal ik toch een zelfs vijandige beschermheer blijven liefhebben en vereren. Over die intriganten die ons van elkaar scheiden, zal ik afsmeken hetgeen zij verdienen.

Ik bracht meer dan een maand door bij mijn broeders in Holland. Zij vinden het goed dat ik nog een jaar aan mijn studies wijd en zouden het ook voor zichzelf een schande vinden als ik na zoveel jaren zou terugkeren zonder enige graad te hebben verworven. Vaarwel, allervriendelijkste en doorluchtige bisschop.

Tournehem, 12 juli [1499]

155 *Aan Johan van Brussel*
Tournehem, 12 juli [1501]

Johan van Brussel was eveneens een oude vriend uit de omgeving van de bisschop van Kamerijk (zie brief 60).

Erasmus aan zijn buitengewone vriend Johan van Brussel

Ik bezweer je bij mijn lot, mijn oprechte Johan, me bij mijn vriendelijke gastheer en beschermer, de eerwaarde heer vicaris, ervoor te excuseren dat door de vergeetachtigheid van mijn bediende het boek ginds is achtergebleven. De goden mogen me beminnen als me in vele jaren iets is overkomen dat mij zoveel verdriet deed. Als je nieuws hebt over Augustijn, Bensrott, over mijn beschermheer de bisschop, of over Louis ten slotte, die naar die streken is gestuurd om mij op te halen, dan vraag ik je bij onze vriendschap: laat het mij weten via je brief. Het zal niet de geringste zijn van de vele diensten die je me hebt bewezen. Je hebt hier een zeer betrouwbare boodschapper uit de familie van Anton de Bastaard, aan wie je alles wat je maar wilt, kunt toevertrouwen.

In Veere trof ik alles aan zoals je me had voorspeld. Door een gelukkig toeval kwam ik op straat de vrouwe van Veere tegen; zij reikte mij haar hand, met een niet onvriendelijk gezicht. Overigens veroorloofde ik me, op advies van

een paar mensen die, naar ik meen, me niet slecht gezind waren, geen gesprek met haar. Mijn jongen werd in Dordrecht overvallen door koorts en nog wel de driedaagse. Dat baarde mij heel veel zorg zodat ik, omwille van hem, naar Zierikzee ben gevaren, want daar woont zijn moeder. Met ons gaat het tot dusver goed, behalve dat er niets is waarvoor we het lot dankbaar hoeven te zijn. Ook met Batt gaat het goed en hij stuurt je zijn hartelijke groeten. Hij houdt van iedereen die van Erasmus houdt. Zorg dat het met jou ook zo goed mogelijk gaat, mijn beste Johan, en blijf je vriend of, liever gezegd, je toegewijde beschermeling Erasmus genegen en ga door hem te beschermen en te beminnen.

Vanuit Tournehem, laat in de nacht in de grootste haast. 12 juli [1499]

156 *Aan Augustijn Vincent*
Sint-Omaars, [ca. 15 juli 1501]

Erasmus wist niet waar Augustijn zich bevond. Daarom werd deze brief toevertrouwd aan Nicolaus Bensrott (zie brief 158). Erasmus had zijn intrek genomen bij Batt in Tournehem. De brief is denkelijk geschreven gedurende een kort bezoek van Erasmus aan de abdij van Saint-Bertin in Sint-Omaars, dat vijftien kilometer van Tournehem verwijderd ligt.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Augustijn

Je kunt uit de brief die ik bij je[1.] achterliet, een indruk krijgen van wat ik voor je voel. Na een tocht van bijna twee maanden heb ik nu pas mijn intrek genomen bij onze vriend Batt. Talrijke geruchten doen hier de ronde dat de pest daar bij jullie alles verdelgt. Als je daaruit concludeert dat je er goed aan doet hierheen te verhuizen, zul je ontdekken dat ik je de waarheid schreef. Denk vooral niet dat ik hierheen verhuisde met kwaadwillige of listige bedoelingen. Ik mag sterven als ik ooit Parijs met zoveel tegenzin verliet, maar de vele begrafenissen boezemden mij angst in. En als je nog enige verdenking koestert vanwege onze vroegere ruzies, neem dan de proef op de som; ik zal je tot het inzicht brengen dat mijn genegenheid voor jou zo groot is dat mijn vroegere gevoelens, daarbij vergeleken, kil lijken.

Mijn hele reis lang kon ik niets te weten komen over je thuiskomst. Ik betreurde dat en verbaasde me erover. Ten slotte vertelde een zekere Anton[2.]

1. In Parijs.
2. Mogelijk de koerier vermeld in brief 161, die nu in Sint-Omaars was.

dat hij iemand had horen zeggen dat hij je in Lübeck had gezien en ontmoet, en dat deze zijn bewering kracht had bijgezet met het argument dat hij jou de *Elegantiae* van Lorenzo Valla, waar ik vroeger een samenvatting van heb gemaakt, had overhandigd. Maar tot op heden bereikte mij geen enkel gerucht - betrouwbaar of niet - dat je naar Parijs bent teruggekeerd. Daarom schrijf ik je maar dit korte en slordige briefje, om het lot niet te tarten met een langere brief. Als je al terug bent, schrijf dan in ieder geval een zo lang mogelijke brief over je hele reis en je overige wederwaardigheden.

Ik wil, om vele redenen, zo goed mogelijk worden aanbevolen bij je vriend Rudolf.[3.] En breng alsjeblieft de groeten over aan Nicolaus[4.] en je andere leerlingen, die zo veel voor me hebben gedaan. Zorg dat je gezond blijft. Als je hierheen komt, wat ik nauwelijks durf te hopen, beloof ik niets met woorden, maar in de praktijk zal ik alles doen wat een man die je zeer dankbaar en dierbaar is, verplicht is.

Bij Saint-Bertin, [1498]

157 *Aan Jacob Voecht*
[Tournehem, 17 juli 1501]

Erasmus aan zijn vriend Voecht, gegroet

Ik stond op het punt om rechtstreeks vanuit Parijs naar jou te verhuizen, beste Voecht - want waar zou ik liever heen gaan? - en ik had al wat penningen bij elkaar geschraapt, om jou en je geringe fortuin niet tot last te zijn. Maar toen ik hoorde dat de pest ook bij jullie de kop opstak, was ik gedwongen de steven hierheen te wenden. Ik bezocht in Antwerpen je ouders, die, zoals het hoort, sterk op je lijken. In Holland, ik zeg niet vertoefde, maar rende ik, zoals de honden in Egypte,[1.] bij na twee maanden voortdurend heen en weer en dronk voortdurend. Ik zou nog liever bij de Feaken[2.] willen leven. Onze Willem is een aardige man, maar ik kon hem met geen enkele prikkel tot de studie aanzetten en liet hem achter zonder enig verlangen hem nu terug te zien. Ik overlaadde hem in ieder geval, uit jouw naam, met zoveel

3. Waarschijnlijk Rudolf Langen; zie brief 70.
4. Nicolaus Bensrott; zie brief 158.
1. *Adagia I*, 9, 80: de honden in Egypte dronken alleen maar hard rennend, uit vrees door een krokodil te worden gegrepen.
2. Een volk dat door Odysseus werd bezocht (Homerus, *Odyssee VII/VIII*). Hun gastvrijheid hield in dat er stevig gedronken werd.

verwijten, dat hij me bijna als een vijand wegstuurde. Als Epicurus opnieuw geboren zou worden en dat soort leven zou zien, zou hij zichzelf een norse, oude stoïcijn vinden.

De dag voor Sacramentsdag[3.] voer ik met groot gevaar Dordrecht uit. Ik bracht, vanwege mijn jongen, die op de boot aan koorts begon te lijden, verschillende dagen door in Zierikzee en ik zou zelf bijna ziek geworden zijn, als ik niet zo snel mogelijk als ik kon uit Zeeland, dat wil zeggen uit de hel, was weggevlucht. Ik ging langs onze bisschop om hem te groeten en, volgens zijn gewoonte, bedacht hij nieuwe redenen om me niets te hoeven geven. Bij de vrouwe van de stad Veere stonden de zaken er zo voor dat ik geen gesprek met haar kon voeren zonder groot gevaar te lopen en niet kon weggaan zonder ernstige verdenkingen te wekken. Je kent de zaak van de proost,[4.] die nu in de boeien zit, zoals de vrouwe nu onder curatele staat. Bevrijd van al mijn verwachtingen - want ik vind het bijzonder ellendig steeds maar tevergeefs in spanning te worden gehouden - haastte ik me rechtstreeks naar Batt. Alleen met hem kan ik nog enig genoegen smaken. Ik doe hier veel aan Grieks, maar alleen, want Batt heeft niet genoeg tijd en houdt meer van het Latijn. Ik ben van plan hier een paar maanden voor anker te gaan; daarna zullen we zien waarheen de wind ons voert.

Jij zit natuurlijk te popelen om te weten hoe vriendelijk de eerwaarde abt[5.] me bejegent, nu ik dicht bij hem ben. Ik heb daar niets over te schrijven, mijn beste Voecht, want zijn gemoedstoestanden golven nog onrustiger op en neer dan de Euripus[6.] zelf. Kort voordat ik hier kwam, brandde hij van verlangen mij te zien zodat hij Louis,[7.] die druktemaker, naar Holland stuurde om me te ontbieden en hem bovendien twee goudstukken meegaf voor mijn reisuitgaven. Maar toen ik hier in eigen persoon aankwam, werd de man zo koel dat je het onmenselijk kunt noemen. Daarom meen ik niet al te veel waarde te moeten hechten aan bewonderaars die zo meedeinen met de getijden. De vrouwe, die ik toevallig op straat tegenkwam, gaf mij, door mij de hand te reiken en door haar verheugde gezicht, een duidelijk bewijs van haar oude genegenheid, maar ik durf nauwelijks iets van haar te verwachten, want de waakhonden, die ook nog wolven zijn, houden haar in de gaten. Zodoende onderhoudt Erasmus zich nu zelf en tooit hij zich met zijn eigen veren. Ik ging helemaal naar Haarlem met een grote vracht boeken om Willem op te

3. 10 juni 1501.
4. Nicolaas van Bourgondië.
5. Anton van Bergen.
6. De zee-engte tussen het eiland Euboea en het Griekse vasteland.
7. De abt had Louis erop uitgestuurd om Erasmus te zoeken, die hij nodig had om brief 162 te schrijven.

zoeken en zelfs een Griek van hem te maken; ik weet niet wat groter was, de som die ik heb uitgegeven of het werk en het gevaar dat ik liep; hoe dan ook, ik verspilde mijn energie en mijn geld. Twaalf kronen gingen onderweg verloren, samen met één vriend. Want ik doorzag zijn karakter, zodat het lijkt dat ik me vroeger illusies over hem maakte. Maar ik zal wijs worden, als een schooljongen die slaag krijgt, en wijs worden meer tot voordeel van mezelf dan van anderen.

Hier heb je dan, mijn beste Voecht, bijna alles wat je vriend Erasmus is overkomen. Ik meende dat het geen pas gaf dat mijn Voecht iets niet zou weten van Erasmus. Ik heb er het volste vertrouwen in dat jij je plicht doet wat Dismas betreft en ik koester dan ook brutaalweg hoge verwachtingen voor jou en voor hem. Rest nog dat jij me verslag doet al van jouw belevenissen. Wat doen de broers uit Breda,[8.] die je, naar mijn mening, strak aan de teugel moet houden zodat zij niet overdrijven in hun studies? Wat voor nieuws is er van Augustijn, over wie ik nog niets te weten ben gekomen? En verder, hoe gaat het met mijn vriend Bensrott? Schrijf me beknopt over alles wat mij en jou aangaat. Mijn dierbare Batt houdt evenveel van jou als van mij. En denk vooral niet, mijn beste Voecht, dat dit verzonnen is, want het is echt waar. Ik denk erover, of liever ik droom ervan, deze herfst naar Italië te gaan, maar geen sprankje hoop straalt me tot nu toe tegemoet. Wel hoor ik dat Jérôme,[9.] de broer van de bisschop van Besançon,[10.] van plan is daarheen te gaan, en dat hij grote achting heeft voor geleerden en geen al te slechte mening heeft over mijn intellectuele gaven. Als ik niet zo onnozel van geest was geweest toen ik bij jullie was, had ik beslist een gaatje gevonden om zijn vertrouwen te winnen. Vaarwel.

[Parijs, 1498]

158 *Aan Nicolaus Bensrott*
[Tournehem, 17 juli 1501]

Nicolaus Bensrott studeerde rechten in Bologna en kwam daarna naar Frankrijk, waar hij een van Augustijns leerlingen was in Orléans.

8. Jan en Hendrik van Nassau.
9. Jérôme Busleiden.
10. François Busleiden (†1502).

Erasmus aan Nicolaus Bensrott

Dagelijks dringen hier talrijke en betrouwbare geruchten door dat de pest bij jullie hevig woedt en niets en niemand spaart. Omdat ik vreesde dat je daarom naar elders was gevlucht, meende ik je niet te veel te moeten schrijven of sturen, om geen verloren moeite te doen, voor het geval dat je er niet was. Ik zal alleen het belangrijkste aanstippen.

Brenger dezes is de eerste persoon, Bensrott, via wie ik je kan schrijven. Ik stuur je Euripides en Isocrates.[1] Ik ben bezig met andere werken, die ik je later zal zenden. Verder ga ik, om aan jouw wens te voldoen, werken aan de *Verdediging van Milo*,[2] zodra ik de redevoering en de boeken die daarvoor nodig zijn, heb gekregen. Als er bij jullie nog iets is gebeurd waarvan je vindt dat ik het moet weten, schrijf het me dan. En als Augustijn is teruggekeerd, geef hem dan de brief die ik hierbij heb gevoegd.[3] Ik vraag je met klem goed te zorgen voor de werkjes die ik bij jou heb achtergelaten. Als je iets hebt bedacht over onze verbintenis, zul je me daar gemakkelijk voor weten te vinden; je begrijpt wat ik bedoel. Ik kan je nauwelijks doen geloven, mijn beste Nicolaus, hoezeer ik daarnaar verlang. Maar ik durf het nauwelijks te hopen, en helemaal niet het je aan te raden. Het doet mij pijn dat ik jouw onberispelijke en filosofische aard nu pas onderken. Ik had altijd al een hoge dunk van je en prees je altijd, maar om onduidelijke redenen - misschien door ons beider haast overdreven bescheidenheid of door de bemoeiingen van anderen - durfde ik mijzelf nooit de vertrouwelijke omgang met Bensrott beloven. Zo hardnekkig als ik ben in het koesteren van mijn vrienden, zo beschroomd ben ik in het maken van nieuwe.

Als er bij jou iets nieuws op het gebied van Grieks is aangekomen, belast mijn man dan met de vracht en mij met de weldaad. En wees niet bang, Nicolaus, dat ik te weinig dankbaarheid zal tonen voor alles wat je voor me deed. Geloof me, ik zal niet moe worden en niet rusten tot ik naar vermogen heel mijn schuld heb afgelost. Wanneer ik schuld zeg, dan bedoel ik niet alleen de som die ik van je leende - want ik acht dat de geringste verplichting tegenover jou - maar veel meer je toewijding en alles wat je voor mij deed. De herinnering daaraan zal bij mij nooit verloren gaan.

Voor het ogenblik moet je dit maar voor lief nemen, mijn beste Bensrott. Zodra ik zeker weet dat je daar bent, zal ik onmiddellijk een monument van

1. Het is niet duidelijk of het gaat om de Griekse tekst of om Latijnse vertalingen. Erasmus drong er in die tijd steeds bij Bensrott op aan hem alle Griekse boeken te sturen die in Parijs op de markt waren. Van zijn kant kan hij Griekse boeken aan Bensrott hebben gestuurd.
2. Erasmus had waarschijnlijk een kopie met aantekeningen beloofd van dit werk van Cicero.
3. Brief 156.

mijn studies aan jou laten sturen. Ik zou graag willen dat jij de brief die ik aan Jacob Voecht heb geschreven, door een betrouwbare man naar Orléans laat brengen. Vaarwel.

Vanuit het kasteel Tournehem, [1498]

159 *Aan Jacob Voecht*
Tournehem, [18 juli 1501]

Erasmus aan Jacob Voecht

De dag voordat ik je deze brief schreef, had ik al iemand anders belast met een brief voor je, maar ik meende dat het veiliger was, voor het geval er iets mis ging, er een tweede aan toe te voegen via deze koerier, natuurlijk niet in dezelfde bewoordingen, maar wel met bijna dezelfde inhoud.

Ik verdeed meer dan anderhalve maand in Holland tegen zeer hoge kosten, verdeed, zeg ik, want het was allemaal verloren tijd. Terug in Zeeland hield de ziekte van mijn bediende me enige dagen op, niet alleen met de grootste tegenzin omdat ik mij naar een andere bestemming spoedde, maar ook met groot risico voor mijn eigen gezondheid. Tot nu toe heb ik nog nooit een klimaat meegemaakt dat zo ruig is en zo vijandig voor mijn arme lichaam. De rest, mijn beste Voecht, is gegaan zoals de zaken van Erasmus altijd gaan. De bisschop van Kamerijk blijft zichzelf geheel gelijk, de vrouwe van Veere ondergaat een hard lot en lijkt eerder hulp nodig te hebben dan die te kunnen geven.

Ik heb nu rust gevonden in de genegenheid van Batt en in de letteren, maar dat niet helemaal zonder jou, want de naam van Voecht komt steeds weer terug in onze gesprekken; ik spreek nergens liever over en Batt luistert nergens liever naar. Hij houdt al van je, hij verlangt al naar je, wil je al graag ontmoeten. Geloof me, als je nog ergens in gelooft: ik vind zoveel schijn, zoveel trouweloosheid niet alleen in de gewone vriendschappen, maar ook in die waaraan men de naam Pylades verbindt, dat ik geen zin meer heb me aan een nieuwe te wagen. Alleen in Batt vond ik een even oprechte als duurzame vriendschap. En deze vriend dank ik niet aan het lot, want alleen zijn voortreffelijkheid bracht hem met mij samen. Daarom ben ik ook niet bang dat het lot hem mij zal ontnemen. Want waarom zou hij, die van mij begon te houden toen ik er allerellendigst aan toe was, daarmee ophouden nu ik alleen nog maar ellendig ben? En jij, geleerde Jacob, doet me, zowel door je naam als door je oprechtheid en bewonderenswaardige eenvoud, aan hem denken. Ik

heb dan ook zoveel achting voor jullie beiden dat als - wat de goden mogen verhoeden - jullie mijn vertrouwen zouden beschamen, ik nooit meer enig vertrouwen zal hebben in de trouw zelf.

God zij gedankt gaat het met mijn gezondheid redelijk en ik voel me iets sterker dan toen ik bij jou was. Van de Romeinse muzen ben ik overgelopen naar de Griekse en ik zal niet rusten voordat ik daarin een zekere mate van bekwaamheid heb bereikt. Ik verlangde er onuitsprekelijk naar in jouw huishouden terug te keren, want ik meende dat ik, zonder je op kosten te jagen, van je gezelschap kon genieten, vriendelijkste van alle mensen, en je tegelijkertijd van dienst kon zijn. Maar dezelfde plaag die mij uit Parijs joeg en me hier in ballingschap dreef, weer hield mij. Want wat zou mij hier ooit kunnen vasthouden, afgezien van Batt? En zelfs van zijn gezelschap kan ik niet voluit genieten, omdat hij een groot deel van zijn tijd moet wijden aan de plichten van het hof.

Ik beveel Dismas bij je aan, ook al weet ik dat hij je om meerdere redenen al erg is aanbevolen, niet alleen omdat je bijzonder bent ingenomen met zijn verstand en karakter, maar ook omdat je ongelooflijk veel dank zult oogsten als je de jongeman zo goed mogelijk vormt en hem laat beantwoorden aan de verwachtingen die iedereen van hem koestert. Bijna het hele geslacht Bergen heeft zijn hoop op hem gevestigd; toch zou ik willen dat, om mijnentwille, je hem met nog wat extra vriendschap en toewijding behandelt. Jij hebt het goede materiaal gevonden, bewijs nu dat je een goed vakman bent. Mocht het daar bij jullie nodig zijn, verdedig dan, beste Jacob, de reputatie van Erasmus krachtig, zoals je dat altijd al doet, en schrik die wolf af met een helder en moedig geblaf. Ik heb naarstig naar een Griekse grammatica gezocht om je die op te sturen, maar zowel die van Constantijn[1.] - zoals die heet - als die van Urbano[2.] is uitverkocht, getuige de zeer betrouwbare Nicolaus Bensrott, die je, ook zonder dat hij er een eed op doet, veilig kunt geloven.

Hoor nu wat ik verder van plan ben. Soms denk ik erover naar Engeland terug te gaan en met Colet een of twee maanden theologie te studeren, want ik weet heel goed hoeveel profijt ik daarvan kan hebben, maar ik ben als de dood voor die beruchte rotsen, waarop ik indertijd schipbreuk leed. En zoals altijd zou ik vreselijk graag Italië bezoeken maar, zoals Plautus zegt,[3.] het is moeilijk vliegen zonder vleugels. De pest houdt me weg uit Frankrijk. Het klimaat in Holland bevalt me wel, maar de epicurische drinkgelagen stoten me af; voeg daar nog bij dat slonzige soort lieden, zonder enige cultuur, met een diepe verachting voor de studie, geen enkele beloning voor geleerdheid

1. Constantinus Lascaris.
2. Urbano Valeriani.
3. Plautus, *Poenulus* 871.

en bijzonder veel haat en nijd; wat ze allemaal stiekem het meest verlangen is dat ik, gesterkt door mijn doctoraat en zo als het ware gewapend tegen de hoogmoed van de ongeletterden, terugkeer. Daarom heb ik nog geen besluit genomen, maar ik zal mijn koers uitzetten naar waar de gunstige winden me roepen. Als jij in de zaak van je vriend scherper inzicht hebt of een wijzer oordeel, help hem dan met je raad. En schrijf mij nauwkeurig alles waarvan je denkt dat ik het moet weten.

Moge het jou en je hele huishouding goed gaan. Doe de groeten aan die fijne en vrolijke jongelui uit Breda.

Vanuit het kasteel Tournehem, [1499]

160 *Aan Nicolaus Bensrott*
Tournehem, 18 juli [1501]

Erasmus aan zijn vriend Bensrott

Ik heb je gisteren al over alles geschreven, mijn beste en geleerde Bensrott, maar omdat nu een tweede koerier afreist, herhaal ik het belangrijkste. Ik ben nu terug uit Holland, woon bij Batt en besteed al mijn tijd aan de studie, vooral aan het Grieks. Ik heb je Euripides en Isocrates gestuurd en ik zou nog meer gestuurd hebben, maar ik was bang dat de pest je al ergens anders heen had verjaagd. Als er iets nieuws is op het gebied van Grieks, zou ik daar nog eerder mijn gewaad voor verpanden dan het te laten schieten, vooral als er christelijke werken bijzitten, zoals de psalmen of de evangeliën. Zorg goed voor mijn kostbare bezittingen die ik bij jou heb achtergelaten. Ik heb ook aan Augustijn geschreven. Graag zou ik iets over hem vernemen, want tot nu toe heb ik nog niets van hem gehoord. Wat zou het toch mooi zijn, dierbare Bensrott, als wij onze literaire inspanningen konden combineren! Maar je kunt me hierover en over alle andere zaken uitvoerig schrijven. Mijn beste Nicolaus, je bent buitengewoon goed voor me geweest en ik zal het nooit zover laten komen dat ik dat vergeet en ik zal het ook nooit loochenen. Ik zal mijn uiterste best doen om, als ik niet de reputatie van een dankbaar man kan verwerven, althans niet als een ondankbare te boek te staan. Vaarwel.

Batt, die jou geheel is toegewijd, groet je oprecht.

Tournehem, 18 juli [1499]

161 *Aan Anton van Luxemburg*
Tournehem, 18 juli 1501

Erasmus van Rotterdam aan Anton van Luxemburg, gegroet

Alsof het nog niet erg genoeg was dat ik je, toen ik bij je was, zoveel last heb bezorgd, ga ik je er nog meer bezorgen, nu ik niet bij je ben; je moet dat echter niet wijten aan brutaliteit mijnerzijds, mijn zeer opgewekte Anton, maar aan jouw uitzonderlijke inschikkelijkheid. Ik heb aan Jacob Voecht geschreven, deels om mijn voormalige gastheer een geschenk aan te bieden voor zijn gastvrijheid, deels ook om hem als het ware aan te sporen al zijn kracht, ijver, verstand en trouw in te zetten bij de vorming van de jongeman[1] zodat deze terugkeert als iemand die, door zijn geleerdheid en karakter, nog iets gaat toevoegen aan de luister van het zeer beroemde geslacht van Bergen. Ik twijfel er geen moment aan dat hij daar spontaan zijn uiterste best voor doet, maar vind het toch mijn plicht, uit liefde voor dat geslacht en voor de weldaden die het mij heeft waardig gekeurd, te zorgen dat het al rennende paard nog meer de sporen krijgt, zoals het gezegde luidt.[2] Bezorg deze brief snel aan koerier Anton en zeg hem deze, met de hem eigen zorg en loyaliteit naar Orléans te brengen, want ik hoor dat hij op het punt staat te vertrekken.

Overigens, mijn beste Anton, als je wilt weten hoe het mij hier vergaat: ik leid hier echt een heel gelukkig en plezierig leven. Niet alleen geniet ik van de omgang met Batt wiens betrouwbare en oprechte geest me zoveel plezier doet en zo leerzaam is dat ik alle schatten van Arabië niet zou willen ruilen voor dat ene geluk, maar bovendien ben ik hier uitsluitend bezig met de letteren en leef ik, als het ware ver van het lawaai van de wereldse zorgen, verborgen in de verste uithoeken van het gebied der muzen. Een godenleven, als ik wat meer boeken had. Alles wat ik ben, heb ik te danken aan mijn literaire studies, en zou jij me dan niet, beste Anton, buitengewoon ondankbaar vinden als ik spijt zou krijgen van deze studies alsof ze niets zouden opleveren? Laten anderen maar in goud gehuld worden, tot hoge posities geroepen, tot magistraat verkozen, en laten mijn muzen mij alleen maar veel werk en afgunst opleveren, dan toch zal ik nooit spijt krijgen ze te hebben verkozen, zolang mijn ziel de wisselvalligheden van het lot zal blijven verachten. Ik zie ook wel dat de door mij gekozen studie sommigen vreemd voorkomt, anderen eindeloos, weer anderen vruchteloos, en nog meer anderen in strijd met de vroomheid; ik bedoel de hele meute van degenen die tegenwoordig de let-

1. Dismas.
2. *Adagia* I, 2, 47.

teren beoefenen. Ik echter word steeds enthousiaster, omdat ik van twee dingen vast overtuigd ben: dat de grote massa nog nooit oog heeft gehad voor kwaliteit en dat maar weinig mensen dit soort studies zeer hoogachten, maar dat dat wel de grootste geleerden zijn. Als Hieronymus dwaas en onwetend was, dan wil ik liever dwaas zijn met een dergelijk man en tot die kudde der onwetenden behoren dan tot het koor der goden. Ook al haal ik het doel van mijn tocht niet, dan valt het nog altijd te prijzen dat ik gestreefd heb naar het allermooiste. Als de mensen die instelling van me niet prijzen, God zal ze, dunkt mij wel, prijzen en begunstigen. Het lot kan een nieuwe storm tegen me ontketenen, Hij zal, wat Hij voorheen al gedaan heeft, me blijven inspireren. Ook de mensen zullen mijn instelling eens waarderen en zeker het nageslacht.

Maar ik overschrijd de omvang van een brief, omdat ik mezelf vergeet en me, in mijn genegenheid voor jou, laat meeslepen als in een dronken roes! Het lijkt wel dat ik geen brief schrijf, maar met je zit te praten. Je moet het niet wijten aan luiheid of gebrek aan tijd dat ik niet schreef aan de uitmuntende en vereerde abt, jouw beschermheer, maar ik had geen onderwerp dat de moeite waard was voor een zo groot man en ook aarzelde ik de eerwaarde, die erg welwillend is, maar die het ook erg druk heeft met veel belangrijke zaken, lastig te vallen met schoolse kleinigheden, waartoe onze bezigheden toch ook horen. Weet overigens, Anton, dat ik geen grotere wens heb dan zijne hoogheid met enigerlei dienstbetoon mijnerzijds te vereren. Maar het is één ding een goede vriend te schrijven wat je voor de mond komt, maar iets heel anders is het om de heroïsche geest van voorname mensen met een brief aan te spreken. Ook degenen die hen dagelijks begroeten moeten hen, schrijft Plinius,[3.] vol eerbied benaderen. Neem jij daarom bij de verheven vader de plaats in van mijn brief. Beveel ook met de grootste vriendelijkheid en eerbied mij en Batt aan bij prior George.[4.] Breng de dokter[5.] en kanunnik Jacques Plumion,[6.] uitmuntende mannen, aan wie ik veel te danken heb, mijn hartelijke groeten over.

Vaarwel, beste Anton. Vanuit Tournehem, 18 juli [1499]

3. Plinius de Oudere, *Naturalis historia XI.*
4. Georges van Brabant.
5. Ghijsbert Hessels; zie brief 95.
6. Het is niet bekend om wie het gaat.

162 *Van Anton van Bergen aan Giovanni de' Medici*
Sint-Omaars, 30 juli 1501

Kardinaal Giovanni de' Medici, de latere paus Leo X, was gedurende een reis door Noord-Europa luisterrijk ontvangen door de abt van Saint-Bertin. Deze brief, die Erasmus schreef voor de abt, is een antwoord op een brief van de kardinaal die de abt dankte voor zijn gastvrijheid.

Anton van Bergen, abt van Saint-Bertin aan de eerbiedwaardige heer Giovanni de' Medici, kardinaal, geschreven door Erasmus

De groeten die Zijne Eminentie me heeft gedaan in zijn brief, aanvaard ik als een zeer groot geschenk en ik stuur ze u terug met zo veel mogelijk rente. Met genoegen vond ik in uw brief, vol eruditie en bescheidenheid, het beeld terug van uw prachtige karakter, het geslacht van De' Medici helemaal waardig, zoals ik al gezien had toen u bij ons vertoefde. Dat u zich niet alleen mijn bescheiden gastvrijheid herinnert, maar ook zo zorgvuldig daarvoor bedankt en op uw beurt zo welwillend uw hulp aanbiedt, daarin verwelkom ik graag en met vreugde uw genereuze genegenheid, al ben ik mij bewust dat ik niets van dien aard verdiend heb. Als wij u al, op onze bescheiden wijze, met enige voorkomendheid hebben ontvangen toen u, met uw hartstocht om alles te weten, als de Odysseus van Homerus of de Solon van Herodotus in onze streken rondreisde, dan hoeft u ons voorwaar niet te prijzen om onze vriendelijkheid, want het zou het toppunt van barbaarsheid en gebrek aan beschaving geweest zijn dat niet te doen. We hopen slechts dat deze ontvangst voldeed aan uw waardigheid en aan onze gevoelens voor u. Mijn dak heeft in vele jaren niet een zo beroemde of zo aangename gast geherbergd en om die reden meen ik meer bij u in het krijt te staan voor deze weldaad, dan u bij mij. Verder zal ik van uw hulp gebruik maken, als die ooit van pas komt, met een vrijheid die even groot zal zijn als de welwillendheid waarmee u hem aanbiedt.

Ondertussen vind ik het prettig ook hierin een oud gebruik in ere te herstellen en aan uwe Eminentie niet alleen de brief van een gastheer, maar ook een klein geschenk te doen toekomen. Ik stuur u twee liederen op die op muziek zijn gezet, en ik vertrouw dat dit geschenk, hoe gering ook en nog onbeduidender dan het zeer onbeduidende geschenk bij Cicero,[1] u toch niet onwelkom zal zijn, ten eerste omdat u zeer goed thuis bent in deze zeer oude

1. Cicero, *Epistulae familiares* IX, 12, 2.

en, naar aller mening, goddelijke kunst, zoals in alle andere, en ten tweede omdat het lied nieuw is en zeer onlangs ontstaan en zelfs ontstaan uit iemand die zich erop beroemt te zijn opgevoed in het befaamde huis van De' Medici; een geslacht dat, geloof ik, door de hemel is gezonden om talenten te stimuleren en geleerdheid te bevorderen. Deze man is in onze stad de meest vooraanstaande musicus.[2.]

Ik heb aan de eerwaarde heer proost van Watten[3.] uw groet in uw eigen bewoordingen overgebracht. Hij heeft die met ongelooflijk veel vreugde aanvaard en mij gevraagd om u uit zijn naam van harte te groeten. Mogen de goden Uwe Eminentie in goede gezondheid en welzijn behouden.

Sint-Omaars, 30 juli 1501

163 *Aan Jacob Batt*
Sint-Omaars, [augustus 1501]

Na zo'n twee maanden te hebben doorgebracht bij Batt in Tournehem, wilde Erasmus de winter doorbrengen in Sint-Omaars, hetzij in de benedictijnerabdij van Saint-Bertin, hetzij in het klooster van de franciscanen waarvan Jean Vitrier gardiaan was. Dit is de laatste brief aan Batt die nog bewaard is gebleven, mogelijk omdat Louis, die ermee belast was de brieven van Erasmus te kopiëren en veel van de brieven aan Batt heeft gered, kort na deze brief uit Tournehem werd verjaagd (zie brief 166). De gezondheid van Batt ging erg achteruit en hij stierf in het begin van het jaar daarna.

Erasmus aan Batt, een vrolijke brief

Het is niet nodig je te zeggen vrolijk te zijn, want ik weet dat je meer dan vrolijk bent nu je mij als een zware last van je schouders hebt geschud. Adriaan[1.] nodigt me nu uit bij hem te komen. De gardiaan[2.] raadt mij onomwonden aan mijn intrek te nemen bij de abt, als ik dat zonder bezwaar kan doen, terwijl de dokter[3.] me daarentegen bij Adriaan wil hebben. Beiden doen, denk ik,

2. Het is niet bekend om wie het gaat.
3. De proost of abt van een augustijner abdij in de buurt van Watten, acht kilometer van Sint-Omaars.
1. Misschien een franciscaner monnik; zie brief 166.
2. Jean Vitrier.
3. Ghijsbert Hessels; zie brief 95.

wat honden doen die geen concurrent in de keuken dulden. Wat de gardiaan betreft, heb ik een lichte twijfel of hij in alles oprecht zal blijven, want ik ontwaar in hem een zekere arrogantie. Hij heeft tegenover jou nooit met een woord gerept over Adriaan, terwijl de kwestie toch veeleer via hem geregeld had moeten worden. Wat de uitkomst ook zal zijn, ik zal hem moedig aanvaarden.

Zorg jij goed voor je gezondheid, mijn beste Batt. Stuur bij de eerste de beste gelegenheid alles op wat van mij is, ook mijn *Dialogen*,[4] voor het geval ik ze wil voltooien. Dring er bij Louis op aan dat hij, zoveel mogelijk, al mijn brieven overschrijft. Vaarwel.

Nu de dokter het afraadt, zal ik Louis niet langer ophouden, want anders gaan die monniken nog meer over me kletsen.

164 *Aan Johann Poppenruyter*
Sint-Omaars, [herfst] 1501

In Sint-Omaars voltooide Erasmus een eerste versie, in briefvorm, van wat zou uitgroeien tot het *Enchiridion militis christiani* (Handboek voor de christensoldaat). Deze brief bestaat uit het begin (eerste alinea) en het slot (volgende alinea's) van het *Enchiridion* zoals dat in druk verscheen. Het werd voor het eerst uitgegeven in de *Lucubratiunculae*, gedrukt door Dirk Martens, Antwerpen, 15 februari 1503. Aanvankelijk was het succes van de *Enchiridion* gering, maar na 1515 volgden de uitgaven elkaar snel op en werd het boek vertaald in bijna alle Europese talen. Aangenomen wordt dat de vriend voor wie Erasmus het boek schreef, Johann Poppenruyter (†1534) uit Neurenberg was.

Erasmus, kanunnik van de orde van de heilige Augustinus, aan een vriend aan het hof, gegroet

Je hebt me met veel aandrang gevraagd, mijn beminde broeder in de Heer, een beknopt levensplan voor je op te stellen zodat je, daarmee uitgerust, tot een geestesgesteldheid kunt komen die Christus waardig is. Je zegt dat je al sinds lang genoeg hebt van het leven aan het hof en je ernstig afvraagt hoe je dat Egypte, met al zijn slechtheid en verleidingen, kunt ontvluchten en je met succes kunt aangorden om, onder de hoede van een Mozes, de weg in te slaan naar de deugd. Je bent me daardoor nog dierbaarder geworden en ik

4. Waarschijnlijk de *Familiarum colloquiorum formulae*; zie brief 130.

feliciteer je van harte met dat heilzame voornemen en ik hoop dat, zelfs zonder mijn hulp, Hij, die zich verwaardigd heeft het in je op te wekken, het zal begunstigen en bevorderen. Maar met het grootste genoegen gaf ik gehoor aan de wensen van een man die me zo dierbaar is en die me een zo vrome dienst vraagt. Jij, doe je uiterste best niet de indruk te wekken dat je lichtvaardig mijn hulp hebt ingeroepen en dat ik zonder resultaat op je verzoek ben ingegaan. Ja, laten wij in een gezamenlijk gebed de welwillende geest van Jezus afsmeken, zodat Hij mij bij het schrijven ingeeft wat heilzaam is en dat voor jou werkzaam maakt.

Hoewel ik er niet aan twijfel dat de lectuur van de Heilige Schrift je stof in overvloed zal bieden, heeft mijn broederlijke liefde me toch aangespoord om je naar vermogen althans met dit kleine, geïmproviseerde werkje te steunen en te helpen in je voornemen. Ik heb het met des te meer haast samengesteld omdat ik bang was dat je in handen zou vallen van dat soort bijgelovige monniken die deels voor eigen gewin en deels uit grote ijver maar zonder inzicht, zee en woestijn afreizen en die, zodra zij iemand hebben gevonden die af wil van zijn ondeugden en zijn leven wil beteren, hem met de afschuwelijkste aansporingen, bedreigingen, verlokkingen, het klooster proberen in te drijven alsof er buiten de pij geen christendom bestaat. Als zij de geest van zo'n man hebben volgestopt met onbenullige haarkloverijen en problemen die niet zijn op te lossen, snoeren zij hem vast aan allerlei ingeslopen gewoontes die de mensen hebben bedacht, persen de ongelukkige in het keurslijf van het judaïsme en leren hem te beven, niet lief te hebben. Monnikendom is niet hetzelfde als vroomheid, maar een levenswijze die nuttig of waardeloos is, al naar gelang ieders lichamelijke en geestelijke instelling. Ik spoor je daartoe niet aan, ik raad het je ook niet af. Maar ik wil slechts benadrukken dat de ware vroomheid niet bestaat in wat je eet, wat voor kleding je draagt, of in welke uiterlijkheid dan ook, maar in datgene wat ik je heb doorgegeven. Ga om met mensen in wie je het ware beeld van Christus hebt aangetroffen. En als er geen mensen zijn wier gezelschap je beter maakt, verwijder je dan zo ver mogelijk van alle menselijk contact en nodig de heilige profeten, Christus, de apostelen uit je gezelschap te houden. Maak je vooral vertrouwd met het werk van Paulus. Dat moet je altijd op je schoot hebben, 's nachts doorbladeren, overdag doorbladeren, en tot op het laatste woord van buiten leren. Ik ben al enige tijd zeer hard bezig een commentaar op hem te schrijven. Het is een gedurfde onderneming, maar vertrouwend op Gods hulp zal ik mijn uiterste best doen, opdat men niet kan zeggen dat ik, na Origenes, Ambrosius, Augustinus en na zoveel commentatoren van recenter datum, werk gedaan lijk te hebben dat niet nodig was en geen resultaat heeft opgeleverd; en de lasteraars die denken dat de hoogste godsdienst erin be-

staat niets te weten van de schone letteren, moeten begrijpen dat, toen ik me in mijn jeugd volledig wijdde aan de verfijnde literatuur van de Ouden en, ten koste van veel nachtelijke arbeid, een redelijke kennis van de beide talen, Grieks en Latijn, verwierf, ik dat niet deed om ijdele roem te verwerven of uit een kinderlijk genoegen, maar van te voren goed heb nagedacht hoe ik, naar beste krachten, de tempel des Heren, door de onwetendheid en barbaarsheid van sommige lieden al te zeer onteerd, met exotische rijkdommen kon opsieren zodat ook de edele geesten zich vol liefde aan de Heilige Schrift konden wijden. Ik heb, ter wille van jou, die belangrijke taak enkele dagen opgeschort en ben aan dit werkje begonnen om je, als met de vinger, de weg te wijzen die via de kortste route leidt tot Christus. Ik bid tot Jezus die, naar ik hoop, je dit voornemen heeft ingegeven, dat Hij zich verwaardigt welwillend jouw goede streven te zegenen, en dat Hij, door je te veranderen, zijn geschenk vergroot en vervolmaakt, zodat je des te sneller in Hem groeit en tot een perfect mens wordt. Vaarwel in Hem, broeder en vriend; je was me altijd lief, maar nu wek je nog meer dan vroeger mijn genegenheid en vreugde.

Bij Sint-Omaars, vanuit het klooster Saint-Bertin, 1501

165 *Aan Edmond*
Courtebourne, [herfst 1501]

Eind 1501 aanvaardde Erasmus een uitnodiging om de winter door te brengen op het kasteel van Florent de Calonne, heer van Courtebourne, ongeveer 30 kilometer ten noordwesten van Sint-Omaars. De uitnodiging kwam misschien van Pierre de Courtebourne die hier vertoefde. Edmond was een monnik uit het franciscanenklooster van Sint-Omaars.

Erasmus aan de uitmuntende vader Edmond

Ik heb me teruggetrokken op het landgoed van de zeer vriendelijke prins van Courtebourne, om me in deze wintermaanden bezig te houden met de heilige geschriften. Had ik dat maar gekund met jou, mijn dierbare Edmond, als metgezel en de gardiaan als gids. Maar in deze zaak, zoals in alle andere, zullen we graag de bekende regel volgen: ‘wanneer je niet kunt wat je wilt, moet je willen wat je kunt.’[1] Overigens, zou het jouw taak zijn er bij Adriaan op aan te dringen me enige boeken te verschaffen? Laat hij me alsjeblieft Augus-

1. Terentius, *Andria* 305.

tinus' en Ambrosius' commentaar op Paulus sturen. Misschien kan hij ook tijdelijk Origenes lenen van Saint-Bertin; hij kan met het volste vertrouwen voor mij instaan, ik zal hem niet teleurstellen. Verder zou ik heel graag willen dat, zo mogelijk, de homilieën van Origenes, die de gardiaan bezit, worden meegestuurd. Ook Nicolaas van Lyra, of andere commentatoren van Paulus zou ik graag hier hebben. Zaterdag zal er een voertuig gestuurd worden om alles hierheen te brengen; zorgen jullie ondertussen dat de boeken dan klaarliggen. Als Adriaan of de gardiaan me wil bezoeken, zal ik graag naar hen uitzien. Vaarwel, mijn beste Edmond en ik verzoek je in deze zaak goed je best te doen.

166 *Aan Adriaan van Sint-Omaars*
[Courtebourne, herfst 1501]

We hebben niet veel informatie over deze Adriaan. Brief 163 geeft aan dat hij in nauwe betrekking stond tot Jean Vitrier, de gardiaan van het franciscanenklooster van Sint-Omaars. Misschien was hij de bibliothecaris van het klooster.

Erasmus aan de heer Adriaan, zijn vriend in Christus

Tot nu toe heeft Jacob Batt, om mij ter wille te zijn, deze jongen, Louis, in Tournehem onderhouden. Maar de mensen die het nu daar voor het zeggen hebben,[1] willen dat hij ergens anders heengaat. Zij hebben de broer van Batt weggejaagd en dat ook met Batt zelf geprobeerd. Daarom heb ik de jongeman aangeraden eerst jou op te zoeken. Als je hem in je huis opneemt, doe je mij een groot plezier, bewijs je de jongen een grote diensten doe je in de ogen van God een goed werk; tenslotte zul je ook je eigen belang ermee dienen. De jongen is namelijk behoorlijk onderlegd, een uitstekende kopiist, en heeft een oprecht en betrouwbaar karakter, zoals je zelf gemakkelijk zult ontdekken, en ik aarzel geen ogenblik dat voor mijn verantwoording te nemen. Vaarwel.

Ik ben je zeer dankbaar voor de boeken die je me hebt toegestuurd. God die iedere vrome dienst terugbetaalt met veel rente, zal je belonen.

Vanuit het kasteel Courtebourne [1500]

1. Anton van Bourgondië lijkt onder invloed te zijn geraakt van een kliek klerikale adviseurs die Jacob Batt buitenspel wilde zetten. De beschermster van Batt, Anna van Borselen, was in deze tijd niet in Tournehem.

167 *Aan Louis*
[Courtebourne, winter 1501]

Louis, in de voorgaande brieven dikwijls vermeld, was in Erasmus' dienst geweest tot november 1500. Erasmus stuurde hem toen naar Batt, die hem een jaar lang in Tournehem onderhield, totdat Batt in ongenade viel. Daarna kwam Louis enige tijd in dienst van Adriaan. Bij beiden kopieerde hij veel werk van Erasmus.

Erasmus aan Louis, gegroet

Ik stuur je drie gebeden, één tot Jezus, de zoon van de Maagd, en twee tot de Moedermaagd. Zorg dat je ze zo zorgvuldig mogelijk overschrijft. Het eerste gebed staat een beetje door elkaar, maar als je de regelnummering volgt, kun je je niet vergissen. Ik wil dat je ze allemaal zo snel mogelijk éénmaal kopieert, omdat degene aan wie ik ze zal aanbieden binnen vier dagen of misschien eerder naar Parijs[1.] gaat. Over de rest zullen we nog praten als je me komt opzoeken. Of als je gelegenheid hebt om meer dan één kopie te maken, gebruik dan het mooiste papier dat je kunt vinden, met goedverzorgde lijntjes en met bredere marges dan die van mij, en wat meer wit tussen de verzen. Schrijf zo fraai als je kunt; je zult het niet voor niets doen. Als je te weinig tijd hebt voor het boek van Frans,[2.] laat hem dan weten hoe hij aan een andere kopiist kan komen, want voortaan zal ik veel werk voor je hebben, als je tenminste tijd hebt.

Als jouw gastheren het goed vinden kom me dan over twee of drie dagen, wanneer je klaar bent met de eerste kopie, opzoeken om wat bij te praten. Ik zou graag willen dat je mijn baret meebrengt, want die van Adriaan die ik hier heb, ligt nog fris en onaangeroerd omdat ik hem, sinds ik hem kreeg, nooit heb gedragen. Ga vervolgens naar X en probeer te weten te komen hoeveel een linnen zakdoek, zoals die welke in Sint-Omaars verloren ging, kan kosten, zodat ik er een voor hem kan kopen, of, als hij dat liever wil, het geld ervoor geef. Ga naar hem toe en vraag wat hij liever wil; of liever, koop hem zelf volgens de aanwijzingen die hij je geeft, zodat hij tevreden is. Ik zal je het geld teruggeven als je hier komt. Beveel me zo goed als je kunt aan bij heer Adriaan, je beschermheer, en eveneens bij heer Edmond, van wie ik houd als van een broer. Vaarwel.

1. Erasmus stuurde ze misschien naar Parijs met het *Enchiridion* in de hoop een uitgever te vinden.
2. Waarschijnlijk Frans Dirksz.

Als er enig nieuws is uit Parijs via Anton,[3.] laat het mij weten. Doe, wanneer het je uitkomt, de hartelijke groeten aan de dokter, en aan de gardiaan, als hij alweer terug is.

[1499]

168 *Aan Edmond*
[Courtebourne, begin 1502]

Erasmus aan Edmond, als aan zijn welbeminde broer, gegroet

Ik wil graag van je weten of onze vriend, de gardiaan, al terug is of wanneer men hem verwacht. Vraag Adriaan uit mijn naam nog even geduld te oefenen wat zijn boeken betreft. Over een paar dagen ga ik ergens anders heen, maar niet voordat ik hem de boeken met veel dank heb terugbezorgd. Ik kan amper zeggen hoe blij ik ben dat ik dit werk op me heb genomen, en ik heb er alle vertrouwen in dat ik me voortaan met mijn hele ziel en zaligheid zal wijden aan de heilige geschriften. Mijn vriend Frans[1.] zal binnen een week terugkeren naar zijn vaderland. Louis zal er dan ook goed aan doen de pagina's van Lorenzo Valla, als hij die heeft, te sturen; hij zal prompt worden uitbetaald. Laat hij me bovendien meedelen wat hij vernomen heeft over de koerier, en zo ook wat hij gedaan heeft met de verloren zakdoek. Zeg hem het exemplaar van mijn gebeden, als hij het niet meer nodig heeft, terug te sturen. Ik kijk al lang uit naar jullie komst, maar tevergeefs. Doe vooral mijn hartelijke groeten aan de vrome heer Adriaan, die ik om verscheidene redenen zeer hoog acht. Groeten ook voor jezelf en houd van me, die je zeer genegen ben, en laten wij elkaar helpen in onze gebeden tot God, uitwederzijdse liefde.

Snel geschreven vanuit het kasteel waar ik verblijf. [1500]

3. De koerier die dikwijls van Parijs naar Orléans ging.
1. Frans Dirksz was afkomstig uit Gouda of omgeving. Hij had waarschijnlijk aan Louis gevraagd enkele passages van Lorenzo Valla te kopiëren.

169 *Aan Pierre de Courtebourne*
[Sint-Omaars, ca. maart 1502]

Pierre de Courtebourne was waarschijnlijk een bastaardbroer van Florent. Hij bewoonde het kasteel waar Erasmus, kennelijk alleen, de winter van 1501-1502 doorbracht. Waarschijnlijk vond in dit kasteel het gesprek plaats dat Erasmus had met Jean Vitrier en waarover hij spreekt in brief 1211.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Pierre, bastaard van Courtebourne, gegroet

Ik houd van je, mijn zeer vriendelijke Pierre, omdat je zo goed zorgt voor mijn belangen en ik ben je er erg dankbaar voor. Je zou me al eerder teruggezien hebben, als de abt van Saint-Bertin me niet had tegengehouden, toen ik al klaar stond om weg te gaan. Koop asjeblieft het psalter[1.] als het maar volledig is en gaaf, en in een middelgrote letter geschreven. Ik zal zeker voor Pasen bij je zijn. Ik was van plan je geld te sturen, maar toen ik deze brief schreef, was de jongen er niet zeker van of hij jouw richting zou opgaan. Daarom vraag ik je je geen zorgen te maken over het geld. Vaarwel, en blijf me genegen. [1499]

170 *Aan Jacob Voecht*
Sint-Omaars, 2 juli [1502]

Erasmus aan zijn vriend Jacob Voecht, gegroet

Het is de bedoeling van de abt dat Dismas en Anton[1.] volstrekt niet meer in contact komen met hun moedertaal. Bij jou is het zo dat je niet wilt leven

1. Klaarblijkelijk een manuscript, waarschijnlijk in het Grieks. Het is niet duidelijk, aangezien het Latijn geen bepalend lidwoord kent, of het gaat om *het* psalter, dat Pierre vermeld kan hebben in een brief, of *een* psalter. Mogelijk verbleef Pierre in Parijs en moest de brief daarheen gestuurd worden. In dat geval moeten we aannemen dat Erasmus van plan was voor Pasen naar Parijs terug te keren, al is dat niet gebeurd (zie brief 171 inleiding).
1. Waarschijnlijk Anton, de derde zoon van Jan III van Bergen.

zonder landgenoten om je heen. Daarom gelast hij, op raad van Anton van Luxemburg, die het beste met jou voorheeft, en op die van mij, dat zij weer terugkeren naar het gezin van meester Jacob Daniel.[2.] Wil jij, mijn beste Jacob, er toch met je gebruikelijke toewijding voor zorgen dat de jongelui daar zo goed mogelijk en zo veel mogelijk in overeenstemming met de wil van de abt, die je niet ontgaat, worden geplaatst? Ik vertrouw erop dat Augustijn hetzelfde zal doen.[3.] Deze gedistingeerde en vriendelijke prelaat zal jullie beiden daar zeer erkentelijk voor zijn.

Ik heb via de koerier Cornelis aan Augustijn geschreven over mijn wederwaardigheden. Wie twijfelt eraan dat, nu Batt is overleden, ook Erasmus gestorven is? Bovendien gaan al mijn andere zaken zo slecht als maar mogelijk is. De enige hoop op redding ligt in moed. Vaarwel, ook voor Augustijn, die, naar ik hoor, bij jou intrekt.

Vanuit Sint-Omaars, 2 juli [1498]

171 *Aan Nicolaas Werner* [Leuven, september 1502]

Erasmus had Parijs vanwege de pest verlaten in 1501 en bleef een vol jaar weg. Het is mogelijk dat hij in juli of augustus 1502 terugkeerde, maar al spoedig vertrok hij weer, bang voor een nieuwe epidemie. Hij dacht erover naar Keulen te gaan, maar omdat ook daar de pest uitbrak, vestigde hij zich in Leuven en bleef daar twee jaar. Nicolaas Werner was de zevende prior van Stein en een oude vriend van Erasmus. Deze en de volgende brieven wijzen op toenemende spanning in de betrekkingen van Erasmus met Stein.

Erasmus van Rotterdam aan de eerwaarde vader Nicolaas Werner, gegroet

Als men mij de waarheid vertelt, lijkt u nogal aanstoot te hebben genomen aan mijn brief[1.] die ik, hoe waarachtig ook, misschien met meer vrijmoedigheid schreef dan betaamde. Maar u, een begripvol man, had dat moeten toeschrijven of aan mijn gerechtvaardigde verdriet of aan het feit dat men in een brief, die altijd op geheimhouding mag rekenen, soms wat vrijer mag spre-

2. Het lijkt erop dat Dismas weer werd ondergebracht bij de familie Daniel, waarvan Erasmus zo'n somber beeld had geschetst in brief 137.
3. Augustijn nam zijn rechtenstudie weer op in Orléans in 1502.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

ken. Wat kan ik anders dan woedend worden op iemand die dergelijke woorden over mij uitstort, of liever uitbraakt? Om u heen zijn er domme en ongeletterde mensen die me verachten en die denken dat vroomheid alleen bestaat in de monnikspij en in droefgeestigheid; niets is gemakkelijker dan te verachten wat men niet kent, niets is ook dommer.

Ik was nauwelijks in Leuven aangekomen of de magistraten van de stad kwamen me, terwijl ik daar niet op uit was en het ook niet verwachtte, een leertaak aanbieden en wel op spontane aanbeveling van heer Adriaan van Utrecht,[2.] die hier deken is. Ik heb deze aanbieding om bepaalde redenen geweigerd; één ervan is dat ik hier te dicht bij de Hollandse tongen zit, die weten hoe schade te berokkenen, maar nooit hebben geleerd iemand tot steun te zijn. Vaarwel.

172 *Aan Willem Hermans*
[Leuven, september 1502]

Erasmus van Rotterdam aan Willem van Gouda, zijn zeer geleerde vriend, gegroet

Leuven, waar de pest me heen heeft gedreven, houdt me nog steeds vast; het lot heeft dit jaar op grandioze wijze tegen me huisgehouden! De dood, of liever vergif, nam Batt van me weg, en verder de bisschop van Besançon,[1.] van wie ik grote verwachtingen had. Een huwelijk,[2.] erger dan slavernij, ontrukte me de vrouwe van Veere; de zee scheidt me van de Engelse graaf;[3.] de studie van het recht heeft Augustijn weggeroepen;[4.] de pest ontzegt mij tegelijk Frankrijk, Brittannië en Duitsland. In Leuven bevalt alles me, behalve dat het voedsel weinig verfijnd is en te duur en dat ik hier ook niets kan bijverdienen. Ik heb een lestaak die me door de magistraten werd aangeboden, geweigerd. Ik ga volkomen op in de studie van het Grieks, en niet helemaal zonder resultaat, want ik heb bereikt dat ik, wat ik wil, redelijk in het Grieks kan schrijven en dat zelfs voor de vuist weg. Ik hoor dat jouw *Fabels*[5.] zijn uitgegeven; stuur mij enkele exemplaren en stuur ook de Griekse fabels terug, aangezien

2. Adriaan Boeyens, de latere paus Adrianus VI.
1. François Busleiden.
2. Met Lodewijk van Montfoort.
3. Mountjoy.
4. Waarschijnlijk naar Orléans.
5. Een prozaversie van Avianus, die niet bewaard is gebleven.

je die niet meer nodig hebt. We hebben hier namelijk een groot gebrek aan Griekse boeken. Augustijn schrijft me op krenkende manier over zijn exemplaren van de *Adagia*;[6] en jij doet niets anders dan lachen.

Schrijf mij als zich bij jullie iets voordoet wat ik zou moeten weten. Het verbaast mij dat je helemaal niets laat horen, want ook al zou je me niet meer mogen, dan zou je toch kunnen schrijven aan iemand die voor je reputatie van belang kan zijn. Ik ga nu eenmaal om met veel en soms zeer geleerde mensen. Ondanks alles ligt jouw naam altijd op mijn lippen en ben ik je nog niet vergeten, ook al zie ik dat je me bijna vijandig gezind bent. In genegenheid wil ik graag met je wedijveren, maar ik heb geen zin dat te doen in minachting of haat, vooral niet met jou van wie ik zoveel heb gehouden. Het ga je goed, beste Willem en houd nog van me, als je kunt.

173 *Aan Jacob Antonisz*
Leuven, 13 februari 1503

Deze brief diende als voorwoord voor *De precellentia potestatis imperatoriae* (Over de voortreffelijkheid van de keizerlijke macht) van Jacob Antonisz (Antwerpen: Martens, 1502). In het boek stonden ook drie grafschriften die Erasmus maakte voor Hendrik van Bergen.

Erasmus, kanunnik van de heilige orde van de augustijnen aan de zeergeëerde heer, meester Jacob van Middelburg, zeergeleerd in het canonieke recht en vicaris-generaal van de bisschop van Kamerijk, gegroet

Het verbaast me dat je iemands steun zoekt en zeker die van mij, terwijl je in de persoon van Hendrik van Bergen, de bisschop van Kamerijk, al een zo groot beschermheer hebt, zowel om je werk te ondersteunen als om het uit te geven; hij stelde je niet alleen aan als zijn vicaris-generaal - in alles zijn tweede ik om zo te zeggen -, maar hield ook van jou als van zijn tweede ik, en verder verwelkomde hij je *Apologie* als ware het de schrijver zelf, tilde haar op en kuste haar, als de eerstgeboren vrucht van jouw genie waaraan hij zoveel vreugde beleefde. Het is duidelijk dat hij zich niet vergiste in zijn genegenheid voor jou en er niet verkeerd aan deed je boek zo te prijzen. De dichters zeggen dat liefde blind maakt, maar dat slaat natuurlijk op de zoon van de aardse Venus; want die andere liefde, die werd voortgebracht door de

6. Een aantal exemplaren van de *Adagia*, waarop Augustijn recht meende te hebben.

hemelse moeder, zoals Plato[1] schrijft, is buitengewoon scherpzinnig en scherpziend. Daarom moet men vooral niet denken dat de bisschop slechte ogen had, omdat hij zo bijzonder op je gesteld was. Integendeel, hij hield zoveel van je omdat hij met zijn ogen als van Lynceus[2] jouw voortreffelijke eigenschappen tot in het binnenste doorgrondde. Je weet dat hij een man was met, zoals Horatius zegt, een fijne neus voor allerlei zaken en in het taxeren van iemands talent geenszins, zoals de Grieken zeggen, een liniaal zonder cijfers[3] maar een echte toetssteen. Terwijl je dus een zo belangrijke en geleerde beschermer hebt, die je alleen al evenveel waard moet zijn als vele duizenden anderen, verlang je toch, in je ongelooflijke bescheidenheid, als een Apelles, ook nog naar mijn alledaagse mening en je wilt, wat Apelles niet duldde, dat de schoenmaker niet bij zijn leest blijft.[4] Hoewel ik zie dat ik totaal niet competent ben om in deze moeilijke materie, die geen enkel verband houdt met mijn studies, de staf van de criticus op te nemen, zal ik toch, omdat jij, aan wie men niets kan weigeren, het wilt, vooruit dan maar, de huid van de leeuw aantrekken, volgens het spreekwoord van Plato,[5] en mijn mening met mijn gebruikelijke vrijmoedigheid uitspreken; deze zal alleen daarin van die van de bisschop afwijken dat hij, omdat hij scherper zag, je ook veel meer prees. Ik zal op enkele punten vluchtig kritiek geven, zodat je daaruit al kunt concluderen dat al het overige mij bijzonder goed is bevallen.

In de eerste plaats, als je dit prachtige onderwerp om over te schrijven zelf had uitgekozen, had ik je inzicht moeten prijzen en niets meer. Maar nu je handig hebt aangegrepen wat het toeval op je weg plaatste, meen ik je ook te moeten feliciteren met je geluk. Wat voor schitterender of heiliger taak kon je ten deel vallen dan de pen op te nemen voor de keizerlijke majesteit die voor ons allen de wapens opneemt, en deze majesteit, die de vrede van de christenheid verdedigt tegen de rampzalige oorlog, met het schild van je intellect te verdedigen tegen de pijlen van de laster. In die taak, hoe veelomvattend ook, ben je niet tekortgeschoten, integendeel, je lijkt jezelf daarin verre te hebben overtroffen. Je vond het te weinig die onoverwinnelijke macht tegen alle aantijgingen te verdedigen met even onoverwinnelijke argumen-

1. Plato, *Symposium* 180d.
2. *Adagia II*, 1, 54.
3. *Adagia I*, 5, 87; de uitdrukking werd vooral gebruikt voor een persoon zonder onderscheidingsvermogen.
4. Plinius de Oudere, *Naturalis historia XXXV*, 84/5: toen een schoenmaker de tekening van een been bekritiseerde, voegde de Griekse schilder Apelles hem toe 'niet buiten zijn sandaal te treden' of, zoals wij zeggen, zich bij zijn leest te houden.
5. Plato, *Cratylus* 411a.

ten, maar je benutte de gelegenheid om een nog grotere onderneming te beginnen en die macht door middel van je literaire werk als met een onsterfelijk monument te vereeuwigen. Ik weet dat het mij aldus verging: hoewel ik altijd al een enorm ontzag had voor de keizerlijke waardigheid waarvan God wilde dat die, na zijn eigen almacht, in politieke zaken de hoogste macht was, ging ik me pas bij het lezen van jouw verdediging realiseren hoe veelomvattend en indrukwekkend die was. Verder vind ik het van een bijzondere wijsheid getuigen dat je, waar bepaalde partijzaken aan de orde komen, daar vaardig aan voorbijgaat of, als dat niet mogelijk is, in gevaarlijke kwesties navigeert als tussen de rotsen van Cyaneae[6.] en zo knap je pen hanteert dat je noch de waarheid verzwijgt, noch partij kiest.

Er is niemand, denk ik, die niet de grootste bewondering zal hebben voor jouw enthousiaste en levendige intellect op zo'n hoge leeftijd, voor je onvermoeibare inzet ondanks je grote rijkdom, voor je in zulke omvangrijke zaken steeds waakzame geest, die zelfs de kleinste details niet over het hoofd ziet, voor dat enorme geheugen in één man dat zoveel tegelijk kan omvatten, voor de veelzijdige kracht van een zo gevarieerde geleerdheid in een zo kort en bijna geïmproviseerd werk, voor je zo grote kennis in beide rechten, in de theologie, in de geschiedenis, in alle genres van oude en moderne literatuur. Het komt mij voor dat jij, als een nijver bijtje dat overal rondvliegt, geen boek bent langsgegaan zonder er, met ongelooflijke ijver, iets uitgehaald te hebben, maar ik zou willen dat je het wat kieskeuriger had gedaan en meer maat had gehouden. Want wanneer je soms, in een zaak van weinig gewicht waar iedereen het eigenlijk al over eens is, met zoveel citaten je mening staaft, moet je beducht zijn voor het oude gezegde ‘een lamp in de middag’,[7.] niet omdat die citaten nutteloos of onaangenaam zijn om te lezen, maar omdat het lijkt dat je ze meer hebt opgenomen voor je eigen plezier als schrijver dan omdat de behandelde kwestie het vereiste. Het gevolg is ook dat de strikte structuur die je in je werk hebt aangebracht, door de overdaad onzichtbaar wordt zodat ze soms zelfs de aandachtige lezer met sterk geheugen ontgaat. Maar aangezien er tot nu toe, in de hele geschiedenis van de mensheid, niets met zo groot vakmanschap, talent en toewijding tot stand is gebracht dat de kritische Momus van de Grieken er niets in kan vinden om te bekritiseren, kan je geen eervoller verwijt gemaakt worden dan dat je al te uitbundig bent in het nuttige. Dat verwijt betekent eerder lof dan blaam voor het weelderig woekerende genie. Verder is het verre van mij om je je eenvoudige stijl te ver-

6. Cyaneae of Symplegades, twee drijvende en tegen elkaar bonkende rotsblokken in de Zwarte Zee; het schip van de Argonauten moest ertussendoor varen.
7. *Adagia II*, 5, 6.

wijten; integendeel, ik vind het bijzonder prijzenswaardig dat je je niet bezondigd hebt aan allerlei retorische opsmuk, die de aard van het onderwerp niet gedoogde, zodat er nergens van ‘parfum in bonensoep’[8.] of ‘een aap in het purper’[9.] sprake is.

Maar waarom roer ik dingen aan die je meer dan eens zo elegant verdedigt? Je zou er mijns inziens dan ook verkeerd aan doen om dit werk, dat alle geleerden met instemming begroeten, dat de ogen en oren van alle leergierigen streelt, dat een publicatie en een grote toekomst verdient, dat ten slotte de herinnering aan je zo dierbare bisschop levendig houdt en een prachtig eerbetoon vormt aan de keizerlijke majesteit, achter te houden en in de vergetelheid te laten verzinken, te meer omdat je daarin zoveel olie[10.] en zoveel arbeid hebt geïnvesteerd. Vooruit, je bent al bescheiden genoeg geweest; voldoe nu aan de wens van je vrienden, aan het oordeel der geleerden, aan de wil van de dierbare bisschop en onthoud de dode niet wat je de levende had gewijd. Laat je dit werk eindelijk uit handen nemen, laat men het publiceren, laat het verschijnen onder goede voortekenen, laat het zijn weg vinden onder de mensen zodat wij, nu de dood jou een zo grote vriend en mij de beschermer van mijn studies ontrukt heeft, dit gemis althans met de troost kunnen verlichten. Mijn hart voorspelt me dat dit werk jou roem, de studenten nut en heel Germanië vreugde en eer zal brengen.

Ik eindig met een waarschuwing: de brief waarmee je de strijd bent aangegaan, wordt ten onrechte toegeschreven aan Leonardo Aretino.[11.] Hij is afkomstig van een andere Aretino; daarop wijzen zowel de betere exemplaren als de stijl zelf, die zeer verschillend is van die van Leonardo. De naam die zij gemeen hebben, gaf aanleiding tot deze vergissing. Vaarwel, zeer eerwaarde heer en buitengewone vriend, en blijf mij genegen, zoals ik jou altijd genegen blijf.

Vanuit de beroemde universiteit van Leuven, 13 februari 1502

8. *Adagia I*, 7, 23.
9. *Adagia I*, 7, 10.
10. Voor de lamp tijdens de nachtelijke arbeid.
11. Antonisz' geschrift heeft als ondertitel *Apologeticon contra Aretinum quendam* (Verweerschrift tegen een zekere Aretino). Het behelsde een verdediging van de keizerlijke autoriteit tegen de aantijgingen van Leonardo Bruni van Arezzo (vandaar Aretino), *Epistolae VI*, 9. Er lijkt geen grond te zijn voor de opmerking van Erasmus dat deze brief ten onrechte werd toegeschreven aan Bruni.

174 *Van Jacob Faber*
Deventer, 9 juli 1503

Jacob Faber (1473-na 1517) was leerling van Hegius op de Lebuinusschool te Deventer, maar niet in dezelfde tijd als Erasmus, die de school verliet kort na de komst van Hegius. Faber werd leraar aan de school en bracht zijn leven voornamelijk door in Deventer. Deze brief is het voorwoord voor Fabers uitgave van *Alexandri Hegii... Carmina et gravia et elegantia cum ceteris eius opusculis* (Ernstige en bevallige gedichten van Alexander Hegius, samen met diens overige werken) (Deventer, 1503). Ondanks de titel werden alleen de gedichten afgedrukt, aangezien Faber waarschijnlijk de markt wilde testen alvorens de langere werken uit te geven. Die werden later gepubliceerd onder de titel *Alexandri Hegii... dialogi* (Deventer, 1503).

Jacob aan zijn vriend Erasmus, regulier kanunnik, zeer geleerd in beide talen, gegroet

De geschriften van onze gemeenschappelijke leraar en uitmuntende geleerde, dierbare Erasmus, zijn het waard dat ik ze publiceer onder jouw bescherming. Ik zal mijn uiterste best doen om, voor zover dat in mijn vermogen ligt, ze in een mooi lettertype te laten drukken. Men zou mij terecht van ondankbaarheid kunnen betichten, ja, zelfs beweren dat ik het de studenten misgun, als ik, ziende dat niemand van zijn vrienden deze taak op zich neemt vanwege de enorme arbeid, de vruchten van zijn gezwoeg die nu liggen te vervuilen in donkere hoeken, niet zou redden van de knagende motten; zijn werken verdienen het te worden gedompeld in de cederolie[1] van Pallas Athene en uit de diepste diepte te worden opgedolven door een Hercules van onze eeuw. Ik weet wat ik verplicht ben aan deze leraar, onder wie wij beiden hebben gestudeerd, ook al was dat niet in dezelfde tijd. Heeft iemand hem ooit dank betuigd voor alles wat hij heeft gedaan? En aan hem breng ik des te meer dank naarmate hij zich meer aan mij verplicht heeft. Jij hebt hem al je respect bewezen, zoals je vertaalde Griekse spreekwoorden overvloedig bewijzen. Al in het begin van het boek, in het adagium - als ik mij goed herinner - *Wat moet een hond in bad*[2] noemde jij hem, ten bewijze dat je hem niet vergeten

1. Men wreef in de Oudheid de manuscripten in met cederhars om ze een grotere duurzaamheid te geven. Zie ook *Adagia IV*, 1, 54.
2. *Adagia I*, 4, 39. De tekst volgt de *Adagia collectanea* (zie brief 126) no. 25. In de uitgave van 1508 werd het adagium herzien en uitgebreid.

was: ‘Rudolf Agricola, die ik noem als de meest eervolle naam van het gehele Duitse volk en dit met des te meer genoegen omdat ik als jongen een leerling was van zijn leerling, Alexander van Westfalen, zodat ik aan deze laatste de eerbied van een zoon, aan de eerste de liefde van een kleinzoon verschuldigd ben. Maar om te vermijden dat Rudolfs faam, uitgebazuind door mij, als Nederduitser zijn landgenoot, een verdacht luchtje krijgt, zal ik hier een grafschrift overschrijven, dat is gemaakt door Ermolao Barbaro, die niemand, denk ik, de meest eervolle plaats onder de Italianen zal ontzeggen, zowel vanwege zijn hoogstaand karakter als vanwege zijn geleerdheid.’

> ‘In dit marmer heeft het haat'lijk lot
> Rudolf geborgen, Frieslands grootste hoop en roem
> Wat Rome of Griek'land aan faam genoten
> Heeft hij in leven Duitsland bezorgd.’

Hoe hoog Agricola Hegius achtte, blijkt uit het volgende: hij was ervan overtuigd dat onze meester door zijn geestdrift voor de studie en de oprechtheid van zijn karakter - waar hij ook zelf naar streefde - zeer effectief was in het aanmoedigen, stimuleren en helpen van andermans studies. Met hem wilde hij graag delen wat hij had ontdekt in zijn overpeinzingen, had geschapen door zijn schrijven, had geleerd uit zijn lectuur of had aangekruist wat lof of scherpe kritiek verdiende. En deze dingen fluisterde hij in zijn oor, zoals Hegius dat bij hem deed. Steeds weer voerde hij iets nieuws aan, drukte terughoudendheid uit of twijfel, discussieerde, strafte onnauwkeurigheid af met openhartige kritiek, bemoedigde anderzijds een eerste poging met vriendelijke woorden van lof, als een man die altijd bereid was de waarheid te spreken en aan te horen. Met niemand had Agricola zijn leven liever willen delen dan met onze meester en hij betreurde het dat hun beider bezigheden dat niet mogelijk maakten.

Wie zou alle goede kwaliteiten van onze meester kunnen opsommen? Hij overtrof alle anderen in rang en gezag, maar daalde met een ongelooflijk gemak af tot het niveau van de geringsten. Hij was zeer energiek en gaf altijd de voorkeur aan een druk leven boven een rustig en bedaard bestaan. Hij hield zich enorm bezig met de vraag hoe de jeugd het beste te helpen bij de studie; zijn hele leven toont dat hij zich geboren achtte om de jeugd goed op te voeden. Met eindeloos veel moeite zette hij zich in voor wat duurzaam was en berekende niet wat de strijd hem zou kosten. Om de jeugd van dienst te zijn, om deze aan zich te verplichten, was geen inspanning hem te veel. Hij zocht deze arbeid, niet omdat hij verblind was door het goud van de dwaze Midas, maar uit het verlangen dienstbaar te zijn. Hij kon het niet hebben dat men-

sen die duidelijk arm waren, werden beroofd door degenen die dezelfde voordelen opeisten tegen geld; hij liet ze gemakkelijk toe en zag de hemel als zijn loon en onderwees hun de humaniora met evenveel toewijding als de rijken. Ontbrak er voor hem in dit leven nog iets aan om een leven te leiden van deugd en onbaatzuchtigheid? Hij vertrouwde op God en werd in zijn vertrouwen niet beschaamd en, zelf overlopend van goedheid, volmaakt in zijn goedheid, voldeed hij ruimschoots aan zijn eigen verwachtingen. Hij moedigde iedereen met grote zorg aan tot de beoefening van de deugd, riep al zijn leerlingen daartoe op door haar te prediken, te verheerlijken, door ondeugden te ontraden en te haten. Hoezeer hij ze haatte tonen ons duidelijk zijn talrijke, ernstige gedichten, die hij volgens zijn gewoonte ieder jaar schreef. Daarom heb ik gemeend deze te moeten plaatsen voor al zijn andere geschriften, ook al zijn die veel beter. Dan zal blijken in wat voor geest men zijn werk zal ontvangen. Als ik zie dat ze een enthousiast onthaal vinden - en iedereen met enige liefde en kennis van de literatuur zal zijn werk op prijs stellen vanwege de grote geleerdheid en zijn bescheiden aansporingen - zal ik eerder dan nu het geval was toegeven aan de ontijdige aandrang van de drukker en zijn andere werken naar de drukkerij sturen. Dat zijn:

De ware methode om de datum van Pasen te bepalen, die steunt op de bijbel; hij heeft deze klaarblijkelijk ontleend aan het werk van de Griek Isaac Argyros; daarbij nog veel teksten over het mysterie van de menswording
Over kennis en over wat gekend kan worden, tegen de filosofen van de academische school
Over filosofie
Vraagstukken tussen verschillende sprekers over de drievoudige ziel: de plantaardige, de voelende en de denkende
Over bekwaamheid en traagheid
Over de retorica
Over moraal
Over de gewaarwording en haar object; en enige andere geschriften

Aangezien de gaven van de geest mooier zijn dan alle broze en vergankelijke bezittingen, zal hij des te meer lof blijven oogsten voor zijn degelijke arbeid. Door zijn onderwijs heeft hij zich buitengewoon verdienstelijk gemaakt voor zijn leerlingen die hij nooit in onzekerheid bracht door niet terzake doende twijfelachtige, duistere, ijdele spitsvondigheden. Hij beweerde niet licht aan de zon toe te voegen, hij verborg nooit achter dichte sluiers wat duidelijk was, hij verstikte het begrip niet onder nutteloze bijkomstigheden.

Integendeel, alles wat duister was zette hij in die mate in het volle licht dat iedereen het gemakkelijk begreep, behalve degene wiens ‘bloed kil in de borst stroomde’.[1.] Hij verdient het dan ook dat de monumenten die hij heeft achtergelaten, voor het nageslacht behouden blijven.

Genoeg over dit onderwerp. Overigens, mijn dierbare Erasmus, begrijp ik niet waarom je me niet, zoals we hadden afgesproken, de Griekse rede van Libanius gestuurd hebt, toen je die in het Latijn vertaald had. Ik wacht erop. Maar eigenlijk begrijp ik het wel een beetje: je hebt besloten bij mijn Libanius de boeken te voegen, waar je nu mee bezig bent, over beroemde beeldspraak,[2.] over kerkelijke allegorieën, over toespelingen in klassieke schrijvers, en over geestige gezegden en antwoorden. Daarmee troost ik me maar en zo kan ik de aanzienlijke vertraging gelijkmoedig verdragen. Aanvaard nu de belangrijkste gedichten van onze leermeester. Als ik zie dat zij bij jou en andere welgezinde lezers in de smaak vallen, zal ik er zijn onderzoekingen over verschillende onderwerpen aan toevoegen. Hij heeft ze in dialoogvorm geschreven en Plato, met wie hij erg vertrouwd was, als voorbeeld genomen. Ik zal er eindelijk voor zorgen al de werken van Rudolf Agricola, die hier opduiken, naar je toe te sturen, behalve die welke in de jaren gepubliceerd zijn en die je nu in de boekwinkels kunt krijgen. Ik vond het ook niet ongepast een matig verzorgd begrafenislied op de overledene, dat ik aantrof, mee te sturen. Het heeft betrekking op een paar bewonderenswaardige eigenschappen van hem, die altijd kunnen dienen om hem aan te bevelen bij je vrienden. Vaarwel.

Deventer, 9 juli 1503

175 *Aan Robert de Keysere*
Leuven, [september 1503]

Deze brief verscheen voor het eerst in *Concio de puero Jesu a puero in schola Coletica nuper Londini instituta pronuncianda* (Voordracht uit te spreken door een jongen over de jongen Jezus in de school die onlangs door Colet in Londen is gesticht), gedrukt door Robert de Keysere (Caesar) in Gent, waarschijnlijk op 1 september 1511. Dat deze brief

1. Vergilius, *Georgica II*, 484.
2. Misschien een eerste aanzet tot de *Parabolae*; zie brief 311. De andere vermelde werken kwamen misschien voort uit verzamelingen, aangelegd voor de *Adagia*; zie brief 125. Ze werden nooit uitgevoerd onder de titels die hier genoemd worden.

een plaats kreeg in de *Concio de puero Jesu* kan worden verklaard uit het feit dat De Keysere de brief van Erasmus had bewaard en, trots daarop, de eerste de beste gelegenheid aangreep om hem te publiceren. Robert de Keysere was schoolmeester in Gent toen de brief werd geschreven. Later werd hij drukker.

Erasmus van Rotterdam aan Robert de Keysere, gegroet

Ga door, beste Robert, in de prachtige en - naar mijn oordeel - de goden meest welgevallige taak de jeugd van Gent het zuivere Latijn te leren dat hen toegang zal verlenen tot de mooiste takken van wetenschap. Laat je door het geklets van afgunstige lieden net zo min storen als een mug een olifant stoort, ja, laten zij je door hun gekef meer en meer aanvuren. Het is goed door je voortreffelijkheid sommige mensen te ergeren. Ik verbaas me nog altijd en ik betreur het dat je ons zo plotseling hebt verlaten. En het bedroefde mijn gastheer,[1.] die grote bewondering heeft voor mensen als jij, nog veel meer. Ik heb aan mijn kennissen hier de opstellen van je leerlingen laten lezen, maar ik kon er hooguit een enkeling van overtuigen dat zij door kinderen gemaakt waren. Ik was van plan aan Anton[2.] te schrijven, maar ik werk dag en nacht aan iets voor de aankomst van de vorst. Binnenkort zal ik je iets sturen wat, zoals jezelf zult erkennen, voldoende zal zijn om je te belonen voor je geschenk.

Vaarwel, mijn dierbare Robert, en houd van Erasmus in de mate van zijn genegenheid voor jou, die erg groot is.

Leuven

176 *Aan Jacob Mauritsz*
Leuven, 28 september [1503]

Jacob Mauritsz was een burger van Gouda. Het is niet bekend welk verzoek hij tot Erasmus had gericht.

1. Jean Desmarais.
2. Anton Clava.

Erasmus van Rotterdam aan meester Jacob Mauritsz, de zeergeleerde licentiaat in beide rechten, gegroet

Hoewel ik al lang volkomen uitgeput ben van het vele schrijven - want wat is vermoeiender dan schrijven, vooral wanneer het moet worden uitgegeven? - en ik het op het ogenblik vreselijk druk heb - drukker kan niet - met het voltooien van de *Lofrede*,[1] en hoewel het werk dat je me hebt bezorgd, niet alleen erg vervelend is, maar volslagen nutteloos - want wat is vervelender dan de boosheid van iemand anders te moeten verwoorden en wat nuttelozer dan dingen te schrijven waardoor je verleert goed te schrijven? - heb ik toch een zo grote genegenheid voor je dat ik niets vervelend en niets nutteloos vind als het erom gaat mijn beste Jacob in alles ter wille te zijn, niet alleen uit plichtsgevoel, maar zelfs van harte.

Vaarwel. Leuven, 28 september

177 *Aan Nicolas Ruistre*
Leuven, 17 november 1503

Dit is het voorwoord bij een uitgave van drie voordrachten van Libanius met Griekse tekst en Latijnse vertaling, voor het eerst gepubliceerd door Dirk Martens in Leuven in juli 1519. De hoveling Nicolas Ruistre of Le Ruistre was kanselier van de universiteit van Leuven vanaf 1487 en bisschop van Atrecht vanaf 1501.

Aan de zeereerwaarde vader in Christus Nicolas Ruistre, bisschop van Atrecht en kanselier van de illustere en bloeiende Leuvense universiteit; raadgever van de doorluchtige aartshertog Filips van Oostenrijk, van Erasmus Desiderius van Rotterdam, gegroet

Ik kon onlangs de hand leggen op enige Griekse voordrachten, hoogvereerde prelaat, en besloot mij aan een vertaling te wagen, om te zien hoever ik gevorderd was in de kennis van beide talen. Toen ik me afvroeg aan wie ik deze oefeningen het beste kon opdragen, kwam uw naam, als eerste en eigenlijk enige, bij me op. Want aan wie kan ik, afgezien van alle andere overwegingen, het resultaat van mijn studies beter opdragen dan aan de kanselier van deze bloeiende universiteit, dat wil zeggen aan de bestuurder en het permanente hoofd van alle faculteiten? Toen ik, uit eigen keuze, hierheen kwam, gaf de faam van uw voortreffelijke eigenschappen, die op de lippen der mensheid liggen,[2] mij veel vertrouwen en bemoediging, en vooral ook de bijna dagelijkse loftuitingen van mijn gastheer, Jean Desmarais, een man van grote

1. De *Panegyricus*; zie brief 179.
2. Fragment van Ennius, geciteerd door Cicero, *Tusculanae disputationes I*, 15, 34.

geleerdheid en vriendelijkheid. Hij schilderde in zijn gesprekken een zo volmaakt beeld van uw persoonlijkheid dat geen Apelles een levendiger portret had kunnen neerzetten met zijn penseel. Onder uw talrijke verdiensten is vooral deze het vermelden waard dat, terwijl het maar aan weinig stervelingen gegeven is bij één vorst lang in de smaak te vallen, u, door uw bijzondere wijsheid en aangenaam karakter, reeds bij vier Bourgondische hertogen achter elkaar[3.] onafgebroken in groot aanzien hebt gestaan en nog staat, zodat geen enkele van de voornaamste hovelingen zoveel gunst genoot, zoveel macht bezat, zo scherpzinnig was en zoveel voor de Raad betekende als u, en terwijl het hof waaraan u zo lang verkeerde, uw karakter in het geheel niet aantastte, verbeterde u altijd het gedrag aan het hof. Uw roem is niet minder opvallend dan die welke Homerus uitsluitend toekende aan Nestor:[4.] uw onkreukbare eerlijkheid in het dagelijks handelen en uw openhartige vrijmoedigheid in het spreken waren de vorsten altijd aangenamer en bij het volk geliefder dan de slaafse vleierij van de anderen. Waarom zal ik de gezantschappen nog vermelden die u zo dikwijls op de meest lofwaardige wijze hebt vervuld en die de luister van uw naam gelijk het zonlicht tot in het verre buitenland hebben verspreid? Waarom de hoge ereambten die niet zozeer het geschenk waren van de Fortuin als wel de beloning vormden voor uw voortreffelijkheid? U hebt al die ambten zó uitgeoefend - en doet dat nog steeds - dat ze van u meer waardigheid ontvingen dan u van hen. De ambten hebben niet u, maar u hebt die ambten meer aanzien gegeven.

Al die zaken zouden me echter, juist omdat ze van een zo verheven orde zijn, kunnen afschrikken, als andere factoren mij niet tegelijk uitnodigden, want ik hoor dat u opmerkelijk goed bedeeld bent in de kennis der letteren en de vroomheid en evenzeer een buitengewone genegenheid koestert voor alle mensen in wie moraal of geleerdheid met een bijzondere glans oplicht, en hen pleegt te helpen met bijzonder edelmoedige steun; en dat er vele eeuwen lang absoluut niemand is geweest die de waardigheid en het lot van de kerk en van de studiën met zoveel ijver, vrijmoedigheid, strijdvaardigheid en verachting voor afgunst heeft beschermd. De middelen die het lot u heeft geschonken of die uw inspanningen u hebben verschaft, stelt u maar al te graag ter beschikking om degelijke en geleerde mannen te eren, te helpen en vooruit te brengen. Toen ik dat alles en nog veel meer te weten kwam, zeer humane vader, verlangde ik vanzelf vurig hoe dan ook uwe hoogheid van dienst te zijn, en daar kwamen de aanmoedigingen van mijn gastheer nog bij

3. Filips de Goede, Karel de Stoute, Maximiliaan en Filips de Schone.
4. Homerus, *Ilias I*, 247/52.

als de sporen voor een al dravend paard.[5.] Bovendien werd mijn vertrouwen gesterkt doordat ik me herinnerde dat in de Oudheid, zoals Plutarchus[6.] vertelt, een arme man uit het volk de gunst van koning Artaxerxes verwierf door hem een grote granaatappel aan te bieden; dat Vergilius de welwillendheid van Augustus verkreeg door twee versregels en dat belangrijke mensen niet zelden zeer verguld waren met geringe geschenken; ten slotte dat, zoals Plinius[7.] het zo elegant zegt, wanneer men geen wierook heeft, men aan de goden meel en zout moet offeren.

Hierop vertrouwend heb ook ik het gewaagd aan uwe Excellentie deze drie bloemetjes, bij wijze van feestgeschenk aan te bieden. Zij zijn geplukt uit de rozentuinen der Grieken; de tuintjes van de muzen overtreffen in dit opzicht de heerlijkheden van Paestum, doordat zij immer groen blijven.[8.] Het eerste en verreweg het mooiste en geurigste is overgeplant in het Latijn uit de zeer goed onderhouden bloemperken van de sofist Libanius, volgens het oordeel van de geleerden een van de voornaamste Attische dichters. Hij heeft zijn zaaigoed, dat wil zeggen zijn stof, gekozen uit de rijk bloeiende homerische velden en wel uit de redevoering van Antenor, in het derde boek van de *Ilias.* Daar vertelt hij hoe Menelaos en Odysseus, toen zij naar Troje gingen om voldoening te eisen, in zijn huis verbleven en hij beschrijft en vergelijkt hun uiterlijk en hun manier van spreken die hij zorgvuldig had bestudeerd. Het dialect is Attisch. Hoewel dat lieflijke Attisch steeds overal aanwezig blijft, heeft Libanius, speciaal in de persoon van Menelaos, die schoonheid prachtig getroffen. Op kundige wijze heeft hij de eenvoud en vrijheid in het spreken geschetst, die spreekwoordelijk zijn geworden voor Sparta.[9.] Verder heeft hij, als uitgaande van het homerische archetype, de verheven grootheid van de koning geschilderd, maar deze gecombineerd met de grootste soberheid en beminnelijkheid. Want Menelaos prijst zelfs Priamus en legt de hele schuld van de misdaad niet bij het volk, maar alleen bij Paris. En zelfs tegen deze vaart hij nergens overdreven woedend of heftig uit. Verder ontraadt hij de oorlog op een dusdanige wijze dat hij, zelf al zeker van de overwinning, zich slechts lijkt te bekommeren om de belangen van de Trojanen. Ten slotte heeft de schrijver met name de kernachtige manier van spreken uitgebeeld die alle Spartanen eigen lijkt te zijn, maar die, in het bijzonder bij Menelaos,

5. *Adagia I*, 2, 47.
6. Plutarchus, *Leven van Artaxerxes IV*, 4.
7. Plinius de Oudere, *Historia naturalis*, in de opdracht van zijn boek aan keizer Vespasianus.
8. De rozen van Paestum in Lucania bloeiden twee keer per jaar: zie Vergilius, *Georgica IV*, 119.
9. *Adagia II*, 10, 49.

gepaard gaat met subtiliteit, elegantie en vrolijkheid, getuige Cicero, Fabius en Gellius, allemaal in het voetspoor van Homerus, wiens woorden in de door mij aangehaalde passages als volgt luiden (ik heb ze zo goed mogelijk vertaald):

> Toen het hun beurt was te spreken en zij ons hun mening ontvouwden, ging Menelaos snel op zijn doel af en bracht hij zijn standpunt kort en bondig naar voren; hij was geen man van veel woorden, maar wist precies wat hij zei, al was hij de jongste van beiden.[10.]

De tweede voordracht is ontleend aan een tragedie,[11.] de derde aan het laatste boek van de *Ilias*, waar Andromache, Hector betreurend, klaagt in bijna dezelfde bewoordingen. Ze zijn allebei van een onbekende schrijver en van veel mindere kwaliteit. Hoewel het geheel weinig voorstelt, deed het mij genoegen mijn kennis eerst te beproeven op dit werk, teneinde niet 'als pottenbakker te beginnen met een te grote pot'[12.] zoals het Griekse spreekwoord luidt, maar veeleer 'een risico te nemen in Caria'.[13.] Ik heb de oude regel van Cicero gevolgd[14.] en gemeend bij het vertalen liever de betekenis van de zin in overweging te nemen dan het aantal woorden te tellen. Maar als onervaren vertaler gaf ik de voorkeur aan een zekere nauwgezetheid boven een al te grote onbesuisdheid. Hoever ik met deze poging gekomen ben, is aan anderen om te beoordelen. Maar ik kan wel, door ervaring wijs geworden, zeggen dat niets moeilijker is dan uit goed Grieks goed Latijn te maken. Als ik verneem dat mijn eerste oefeningen en, om zo te zeggen, mijn eerste vruchten u niet mishaagd hebben, dan zal ik me, steunend op uw oordeel en uw gezag, met grote moed aan groter werk zetten en u geen bloemetjes, maar volgroeide vruchten, verzameld uit literaire oogsten, durven sturen.

Vaarwel, vader en vereerde prelaat, en verwaardig u mij en mijn studiën bij te schrijven onder uw beschermelingen.

Leuven, 17 november 1503

10. *Ilias III*, 212/5 (vertaling H.J. de Roy van Zuydewijn).
11. Euripides, *Medea.*
12. *Adagia I*, 6, 15.
13. *Adagia I*, 6, 14.
14. Cicero, *De optimo genere dicendi* 14.

178 *Aan Willem Hermans*
Leuven, 27 november [1503]

Erasmus van Rotterdam aan zijn beste vriend, Willem van Gouda

Gegroet en nog eens gegroet, mijn zeer dierbare Willem. Ik heb onlangs enkele voordrachten vertaald, een van de sofist Libanius, twee van onbekende schrijvers. Ik heb ze opgedragen en aangeboden aan de heer Nicolas Ruistre, bisschop van Atrecht, kanselier van deze universiteit. Hij was erg ingenomen met mijn bescheiden gift, hoe klein die ook was, nodigde me uit voor een maaltijd, bood me zijn diensten aan en vroeg hoe hij mij of de mijnen kon bedanken. Toen hij wegging liet hij me, door de deken van Mechelen,[1] tien goudstukken bezorgen. Voor Kerstmis zal ik ook verschijnen voor onze hertog Filips met een lofrede op zijn vertrek naar Spanje en zijn gelukkige terugkeer. Ik zou die lofrede al lang overhandigd hebben als ik niet zo weinig inlichtingen gekregen had. Ik heb vriendschap gesloten met Jérôme Busleiden, de aartsdiaken van Kamerijk en broer van de bisschop,[2] of liever gezegd, hij heeft vriendschap gesloten met mij. Hij is zeer geleerd in beide talen. Hij verzekert me herhaaldelijk dat ik fortuin zou maken, als die man[3] ongedeerd zou terugkeren; in ieder geval heb ik al mijn hoop op hem gevestigd.

Ik heb je *Fabels*[4] aan Busleiden gegeven samen met een brief om je talent en je karakter aan te prijzen. Want ik houd niet op om overal bij mijn vrienden de lof te zingen van mijn vriend Willem, hoewel ik al enige tijd merk dat jij tevreden bent met je roem in Holland. Al die jaren die ik in Frankrijk, Engeland, de Artois en Brabant doorbracht, stuurde je me nog nooit iets van je werken op om me de gelegenheid te geven je talent aan te prijzen. Je schrijft me zelfs geen brief die ik mijn geleerde vrienden kan tonen. En toch heb je, met je *Oden*, kunnen merken hoe oprecht ik mijn best voor je doe. Men mag in Holland op me neerkijken, hier minachten noch de aanzienlijken, noch de vromen, noch de geleerden me. Je zegt misschien: ‘meer dan genoeg naam, nu nog iets meer tastbaars’. Ik heb daar een heel andere mening over, hoewel roem niet zelden de beloning met zich meebrengt. Ik heb me vaak verbaasd, Willem, over jouw instelling, maar ik wil mijn onafscheidelijke vriend niet tegen me in het harnas jagen door allerlei raadgevingen te gaan geven. Ik vermoed eigenlijk dat jij me misschien opzettelijk uit de weg gaat, zodat de naijver

1. Jan Robbyns.
2. François Busleiden, aartsbisschop van Besançon; zie brief 157.
3. Filips de Schone.
4. Zie brief 172.

die ik oproep, niet op jouw persoon afstraalt. Indien deze veronderstelling juist is, kan het me niet schelen of je dat met goede bedoelingen doet. Dat uitgerekend jij het niet kan opbrengen voor een oude vriend, een studiegenoot - om niet meer te noemen - het gemekker van sommige gekovelde kwezels en vrouwtjes te verdragen! Gezien je grote talent en geleerdheid hoef je je daarom net zo min te bekommeren als een olifant om een vlieg! Hoeveel schade je jezelf berokkent door zo angstvallig te zijn, weet niemand beter dan ik.

Maar genoeg hierover. Mijn gastheer, Jean Desmarais, leraar in de welsprekendheid van deze universiteit en zeer geleerd in beide talen, wacht nog steeds vol geestdrift op je komst. Het verbaast me dat je die belofte niet nakomt. De heer proost van Utrecht,[5] mijn buurman, spreekt veel en graag over jou. Ik vraag je, hoeveel werk zou het nu zijn de vriendschap van dergelijke mannen met een briefje te onderhouden? Floris van Egmont, overwinnaar in alle gevechten, heeft zoveel eer behaald in Spanje, Savoye, Frankrijk, en Duitsland, dat hij de roem van alle hoge heren, ik zal niet zeggen in de schaduw heeft gesteld, maar volledig gedoofd heeft; in mijn lofrede zal ik ook hem prijzen. Je zult er wijs aan doen als je hem met een brief of, wat ik liever zou willen, met een gedicht zou feliciteren. Ik zal ervoor zorgen dat hij het ontvangt, en wel uit mijn hand. Ik heb de bisschop van Kamerijk met drie Latijnse en een Grieks grafschrift[6] herdacht. Men heeft mij daarvoor een zuinige zes florijnen gestuurd opdat hij, ook na zijn dood, zichzelf gelijk zou blijven! Als je je wilt verwaardigen mijn gastheer een desnoods maar korte brief te schrijven, zou je hem en mij zeer dankbaar stemmen, en voor jou zou het misschien niet zonder nut zijn, want hij is de meest oprechte bewonderaar en steun van alle nu levende geletterden. Vaarwel, mijn geleerde Willem.

Leuven, 27 november

179 *Aan Nicolas Ruistre*
[Antwerpen?, februari 1504]

Gedurende de hele maand september 1503 werkte Erasmus hard aan een lofrede (*Panegyricus*) die aan Filips de Schone zou worden aange-

5. Philibert Naturel.
6. Het Griekse grafschrift is verloren gegaan. Twee van de Latijnse grafschriften zijn bewaard; ze zijn uitgegeven als *Carmina* 39 en 40 (zie ook 137) in de editie van Harry Vredeveld, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami* I, 7 (Amsterdam, 1995).

boden bij diens behouden terugkeer uit Spanje. De rede werd door Erasmus uitgesproken op 6 januari 1504 aan het hof te Brussel, in aanwezigheid van Filips. De *Panegyricus* werd in februari 1504 in Antwerpen gedrukt door Dirk Martens, met deze brief als voorwoord.

Desiderius Erasmus aan de zeereerwaarde vader Nicolas Ruistre, bisschop van Atrecht, gegroet

Om zeer vele redenen, hooggeëerde prelaat, leek het me gepast dat de *Lofrede*, die ik onlangs voor hertog Filips hield bij zijn terugkeer uit Spanje, juist onder de auspiciën van uw naam werd gepubliceerd. Ten eerste omdat u in ons land de enige bent die de zaak der letteren oprecht begunstigt en gewoon bent de geleerden alleen maar tegemoet te treden als een mecenas, ja, als een vader. Ten tweede omdat, mocht mijn werk er iets toe bijdragen de roem van de vorst te versterken, niemand meer dan u zich inzet voor zijn waardigheid of, mocht het meer het karakter van een aansporing hebben, het altijd uw voortdurende zorg is geweest de hertogen - van Filips tot Filips, van overgrootvader tot achterkleinkind - tot behoorlijk bestuur te brengen door uw nuttige en vrijmoedige raadgevingen. Ten slotte, opdat mijn lofrede dan aan alle mensen van goede wil wordt aanbevolen door degene die haar voordien bij de vorst in de smaak deed vallen. Dat de lofrede hem beviel, heeft de vorst getoond met zijn blik, zijn gelaat en - zoals men zegt[1] - met het edele voorhoofd en door het ruimhartige geschenk dat hij me gaf als bewijs van zijn oordeel. Hij bood me van alles aan als ik me bij zijn huishouding zou willen voegen. Overigens waren er redenen genoeg waarom ik deze rede het liefst had achtergehouden en had laten verdwijnen. Enerzijds immers ontging het me niet hoe gering mijn talent was, anderzijds kwam het me voor de geest hoe moeilijk het is de majesteit van zulke belangrijke vorsten door redevoeringen te schragen en hoe groot de schande is als men deze door gebrek aan talent, zoals Horatius zegt,[2] aantast. Want het is niet iedereen gegeven het beeld van de goden waardig te schilderen. Daar kwam nog bij dat ik, om andere redenen toch al niet tegen de taak opgewassen, werd gehinderd, zoals u weet, door gebrek aan tijd.

Toen ik me dat rijkelijk laat realiseerde en ik op dat ogenblik geen andere stof had dan wat algemene geruchten leveren aan iemand die zich helemaal niet interesseert voor dergelijke zaken en die altijd zit te prevelen boven zijn boeken, heb ik halsoverkop, in geïmproviseerde arbeid, eerst een waar woud van woorden opgetrokken en toen, met de eerste slagen van de beitel, zoals

1. *Adagia I*, 8, 48.
2. Horatius, *Carmina I*, 6, 12.

men zegt, een ruwe schets gemaakt van de toekomstige *Lofrede.* Daarna ben ik, ondanks veel onderzoek over het onderwerp, niet veel wijzer geworden door de nalatigheid van sommige en de opzettelijke zwijgzaamheid van andere mensen. Maar aangezien er overal vol verlangen werd uitgezien naar de uitgave en ik geen zin had weer helemaal van voren af aan te beginnen, heb ik veel passages wat opgevuld. Ik vrees dan ook dat al te deskundige mensen de vinger zullen leggen op de onevenwichtigheid van het betoog en de overal gapende naden. Verder, terwijl alleen de ogen de leermeesters zijn om een goed verhaal te vertellen, kreeg ik niet eens de kans om meer dan een paar onbevestigde kleinigheden te horen, zodat ik bij dit onderwerp op eieren heb gelopen. Want het is een soort heiligschennis iets te schrijven over een vorst, als het niet volkomen verantwoord is.

Daar kwam bij dat ik in mijn eenvoud, om het eerlijk te zeggen, een zekere afkeer heb van dit soort werk, waarop het woord van Plato[3.] zeer van toepassing is: 'het vierde deel van de vleierij'. Alhoewel, het is niet zozeer een lofrede als wel een vermaning. Geen andere opzet is zo efficiënt om vorsten te corrigeren dan ze, onder het mom van lofprijzingen, een model voor te houden van de goede vorst, als je aan hem goede eigenschappen toeschrijft en slechte ontzegt op een zodanige wijze dat het lijkt dat je oproept tot navolging van de eerste en afschuw voor de laatste. Ook artsen behandelen niet iedereen op dezelfde, maar op de voor ieder geschiktste manier. Ik had mij achter deze formule kunnen verschuilen, als ik niet te maken had gehad met een vorst bij wie het niet nodig was ook maar iets te verzinnen om hem te prijzen. Daarin althans heb ik geluk gehad. Nog gelukkiger zullen zij zijn die dezelfde vorst in zijn ouderdom zullen beschrijven. Ik bid dat de welwillende God zijn plannen, ten voordele van ons allen, steeds meer moge begunstigen. Vaarwel.

180 *Aan Jean Desmarais*
Antwerpen, [februari 1504]

Terwijl Erasmus in Antwerpen was om toe te zien op het drukken van de *Panegyricus*, schreef hij deze brief die hij liet opnemen aan het einde van het boek. Jean Desmarais was hoogleraar in de welsprekendheid aan de universiteit van Leuven en kanunnik van de Sint-Pieterskerk aldaar. Hij was gastheer van Erasmus geweest toen deze aan de *Panegyricus* werkte. Erasmus droeg zijn vertaling van Lucianus' *De mercede conductis* (zie brief 197) aan hem op.

3. Plato, *Gorgias* 463b-c.

Erasmus aan de heer Jean Desmarais, zijn geleerde en zeer vriendelijke gastheer, gegroet

Ik begrijp, Jean Desmarais, vreugde van de muzen en van mijzelf, uit je brief wat ik ook zonder brief al vermoedde - want mijn reputatie gaat jou nog meer ter harte dan mijzelf - dat je al enige tijd smachtend uitziet naar het lot, naar de beschermgeest, die mijn *Lofrede*, nu die in de openbaarheid komt en als het ware geboren wordt, beschoren zal zijn. Toen de eerste pagina, vers en nog nat van de drukinkt, van de pers rolde en - zoals dat gaat bij iets nieuws - van hand tot hand ging, legde ondertussen Erasmus - die, zoals je weet, er altijd veel plezier in heeft om zich als Apelles te verschansen achter zijn doeken - overal zijn oor te luisteren om te horen, niet bij hoeveel mensen het werk in de smaak viel - het oordeel van een enkeling, als hij maar lijkt op Valasco[1] of op jou, is al meer dan voldoende voor mijn zelfvertrouwen - maar waarin het misnoegen opwekte. Want iemand die je veel lof toezwaait, staat je ook, tenzij hij uitzonderlijk geleerd is, vaak in de weg, maar een criticus, zelfs als hij weinig onderlegd is, herinnert je aan wat je is ontgaan of zet je op scherp om te verdedigen wat goed is uitgedrukt en maakt je geleerder of in ieder geval waakzamer. Daarom mag ik sterven als ik, zolang ik bij mijn verstand ben, niet liever één Momus wil dan tien Polyhymnia's.

Maar waarom veel woorden? Ik zou, over het geheel genomen, durven beweren - als het, hoe waar ook, niet zo arrogant klonk - dat heel wat meer mensen mijn werk bekritiseren dan begrijpen. Er zijn drie soorten critici. Van de eerste soort weet ik niet of die meer op mijn lachspieren werkt of mijn medelijden opwekt. Het betreft dan die lieden die van zichzelf denken erg geletterd te zijn, terwijl niets minder waar is. Al bij het begin van mijn *Lofrede*, zo verklaren zij, ben ik zoals het heet op een rots gelopen en nog in de haven ten onder gegaan,[2] en zij bedoelen dat ik fouten heb gemaakt, iedere keer dat zij mij niet begrepen. Maar, goede God, wat begrijpen zij? Zo komen ze om als muizen die zich door hun eigen gepiep verraden, en tonen hun eigen onkunde door die van een ander aan de kaak te stellen. Ik wil je dit hele verhaal liever persoonlijk vertellen, want ik weet dat het je erg zal amuseren. Wel meen ik de twee andere soorten critici serieus te moeten nemen: de eerste soort bestaat uit onervaren en niet al te verstandige mensen die al mijn ijver om de vorst te prijzen, vleierij noemen; de tweede uit mensen met enige kennis van de literatuur die zich, in een werk dat nog niet helemaal af is, aan sommige dingen ergeren of eerder nog bepaalde dingen missen. Het eerste

1. Misschien Ferdinando Velasco.
2. *Adagia I*, 5, 76.

verwijt heeft mij het diepst gestoken, omdat het probeert een smet te werpen op mijn karakter; het andere raakte mij minder, want het geeft slechts kritiek op het talent van de schrijver en niet op zijn integriteit. De laatste categorie zal ik dan ook zo goed mogelijk tevreden moeten stellen, de eerste moet ik scherper terechtwijzen.

Om te beginnen, zij die menen dat een lofrede niet anders is dan vleierij, weten volstrekt niet met welke bedoeling, met welk doel, wijze mannen dit soort geschriften hebben bedacht. Immers, door hun een model van voortreffelijkheid voor te houden, wilden ze slechte vorsten het goede bijbrengen, goede nog verbeteren, onopgevoede onderwijzen, stuurloze een richtsnoer geven, weifelaars tot werkzaamheid aanzetten en ten slotte degenen van wie men niets goeds meer kon verwachten, beschamen. Moeten we soms aannemen dat de grote filosoof Callisthenes, die de lof van Alexander bezong, of Lysias, Isocrates, Plinius en talloze anderen die dit genre hebben beoefend, iets anders voor ogen hadden dan onder het mom van hen te prijzen, hen aan te sporen tot het goede? Denk je dat men hun, die voor het koningsschap zijn geboren en opgevoed, de norse dogma's van de stoïcijnen en het geblaf van de cynici kan voorzetten? En dat om hoongelach of zelfs flinke irritatie op te roepen? Hoeveel gemakkelijker is het niet een edele geest te sturen dan vooruit te moeten trekken; hoeveel beter hem te genezen door complimentjes dan door schelden! Wat is er nu efficiënter, ja, welke vorm van aansporing hebben verstandige mensen gekozen, dan hun ten dele de eretitels toe te kennen waartoe zij ze oproepen? Is het niet zo dat de deugd ‘toeneemt als hij wordt geprezen en dat de roem een machtige prikkel is’?[3.]

Heeft ook de apostel Paulus niet dikwijls van deze kunstgreep gebruik gemaakt als van een soort vrome vleierij om, door iemand te prijzen, hem te verbeteren? Immers hoe kun je een misdadige vorst veiliger en tegelijk scherper zijn wreedheid verwijten dan door in hem zijn mildheid te prijzen; hem roofzucht, gewelddadigheid en losbandigheid verwijten, dan door in hem barmhartigheid, gematigdheid en kiesheid op te hemelen, ‘zodat hij de deugd in het gelaat ziet en wegkwijnt omdat hij die heeft verlaten’?[4.]

Maar Augustinus - zegt men - bekent[5.] dat hij veel gelogen heeft wanneer hij de keizer lof toezwaaide. Het is hier niet de plaats om te bespreken wat het oogmerk was van deze opmerkingen van een man die de leugen diep haatte. In ieder geval staat Plato, staan de stoïcijnen, aan wijze mensen een leugen om bestwil toe. Sporen wij niet terecht kinderen aan met soms valse complimentjes, om nog meer hun best te doen? En zeggen de beste artsen

3. Ovidius, *Epistolae ex Ponto IV*, 2, 35/6.
4. Persius, *Saturae III*, 38.
5. Augustinus, *Confessiones VI*, 6, 9.

niet, als zij bij een zieke worden geroepen, dat hij er goed uitziet en een goede kleur heeft, niet omdat dat zo is, maar opdat het zo wordt? Daar komt nog bij dat het getuigt van een edele inborst als men zich door zijn bewondering voor de vorst laat meeslepen en vergeet maat te houden als men hem prijst, omdat er geen maat behoort te zijn in de liefde voor hem. Het is in het belang van de staat dat ook diegenen die worden geregeerd door een niet al te goede vorst, toch een uitstekende indruk van hem hebben. Dan schrijft men de lofrede voor het publiek, niet voor de vorst, als die niet te prijzen valt. Want men maakt een lofrede niet alleen voor degene over wie gesproken wordt, maar ook voor de velen in wier tegenwoordigheid gesproken wordt, en je moet aan hun oren zeer veel belang hechten, net als bij de preek, een genre dat veel lijkt op de lofrede, zoals het woord - in het Grieks: een bijeenkomst van zeer gemengd publiek[6] - al aangeeft. Daarom vindt Quintilianus[7] dat in geen ander genre van de retorica zoveel vrijheid is toegestaan als in dat van de lofrede, waarin je, om de oren van de toehoorders te strelen, alle retorische middelen, alle verfijningen openlijk ten toon mag spreiden. En ten slotte, deze lofredes worden ook voor het nageslacht, voor de hele wereld geschreven. In dit opzicht is het helemaal niet zo belangrijk onder wiens naam je het publiek een model van de goede vorst voorhoudt, als je het maar kundig doet, zodat het verstandige mensen duidelijk is dat je niet de gunst wilt winnen van de vorst, maar hem wilt aansporen.

Het lijkt erop dat mensen die mij van vleierij beschuldigen, ten eerste niet inzien dat zij niet mij, maar de vorst een verwijt maken en ten tweede dat zij niet begrijpen dat de smaad op henzelf terugslaat, daar zij zelf de grootste vleiers zijn. Is dit misschien ook een geval van Hesiodus'[8] uitspraak: de ene pottenbakker is jaloers op de andere, de ene timmerman op de andere? Nee, want er gaapt een grote kloof tussen hun stuitende vleierijen en die van mij, die niet alleen van mij is, maar van alle geleerden. Zij prijzen ook de schanddaden en strelen, om het gewin, slaafs de oren der dommen. Wij stellen de voortreffelijkheid als iets aantrekkelijks ten voorbeeld, en dat onder de naam van de man bij wie deze het beste past en onder wiens titel we deze bij het volk het gemakkelijkst kunnen aanprijzen. Als sommige mensen roepen dat het absurd is wie dan ook te prijzen, zou ik met Plinius[9] willen antwoorden dat zij er zo over denken omdat ze niets prijzenswaardigs meer doen. Van mij mogen zij streng in de leer zijn, maar laat ons dan onnozel zijn met Ambrosius en Hieronymus, die veel mensen hebben geëerd door lofzangen op hen

6. Dit is de betekenis van het Griekse *panegyris* en het Latijnse *concio.*
7. Quintilianus, *Institutio oratoria II*, 10, 11.
8. Hesiodus, *Werken en dagen* 25.
9. Plinius de Jongere, *Epistulae III*, 21, 3.

te schrijven. Wat zulke heilige mannen was toegestaan in een privé-correspondentie, mag ik dat niet doen in het zo volkse en bijna voor het theater bestemde genre? Wijze rechters zouden mijn verdediging best aanvaarden, denk ik, zelfs al had ik een Phalaris, Sardanapalus of Heliogabalus in deze lofrede geprezen. En opdat niemand mij er nu van verdenkt dat ik steun zoek voor datgene wat ik heb ingebracht tegen de beschuldiging van lage vleierij, heb ik de vorst beschreven zoals hij is: een nog jonge man in wie - buiten de gaven van het lot, waarin hij zeker voor niemand onderdoet - al grote deugden oplichten en van wie we voor de toekomst alle deugden mogen verwachten. Van hem mag ik geen enkele dank verwachten voor mijn ijver hem geprezen te hebben, maar moet ik - wat ik afschuwelijk vind - boosheid vrezen en wel omdat hij, in zijn buitengewone bescheidenheid, meent dat alle lof voor hem te veel is.

Weer anderen, die de grote verdiensten van de prins beter kennen dan ik, zullen mij aanklagen omdat ik niet voldoende recht heb gedaan aan het aantal en belang van die verdiensten. Of dat zo is, weet ik niet. Ik heb in ieder geval mijn best gedaan de opzet en de leidraad van de rede zó op te zetten dat ik, in de ogen van ontwikkelde en aandachtige lezers, op alles meer uit lijk te zijn dan op vleierij. Van dat kwaad heb ik altijd - en jij kunt dat het beste beamen - zo'n afschuw gehad dat ik niemand kan vleien al zou ik het willen, en ik het niet wil als ik het zou kunnen. Daarom ben ik niet bang dat mensen zoals jij, die Erasmus ‘van binnen en onder de huid kennen’,[10.] me zo'n gedrag aanwrijven. Jij, als mijn getuige en beschermer, kunt tegenover die lieden het beste voor mijn oprechtheid instaan en, in zoverre de aantijging tegen mijn kennis hout snijdt, weet tegelijk niemand beter dan jij, onder wiens ogen het hele proces zich afspeelde, dat drie voorname factoren ontbraken: vertrouwdheid met het onderwerp, invoelingsvermogen en tijd. Het eerste is zo belangrijk dat je zonder dat zelfs geen openingszin kunt formuleren. Want wat zou Cicero kunnen zeggen, tenzij hij zich grondig verdiept heeft in het onderwerp? Het tweede draagt zoveel bij dat het iemand, volgens Quintilianus,[11.] buitengewoon welsprekend maakt, zelfs zonder geleerd te zijn. Je weet echter hoeveel moeite het jou, en hoeveel zelfdiscipline het mij heeft gekost om die taak op me te nemen, hoe ik tegenstribbelde en protesteerde, kortom met hoeveel tegenzin ik geschreven heb. Het derde element ten slotte is van zo groot belang dat zelfs de grootste geleerde niet iets verfijnds kan leveren als het niet vele dagen lang en met veel gelik in vorm is gebracht.[12.] De vorst had de grens van zijn rijk al bereikt toen het idee van

10. Persius, *Saturae III*, 30.
11. Quintilianus, *Institutio oratoria VI*, 2, 26.
12. Horatius, *Ars poetica* 293.

de lofrede bij jou opkwam. En het zou van weinig hartelijkheid getuigen hem met zijn terugkeer te feliciteren, als hij zich al lang en breed had geïnstalleerd had, ‘want alles heeft zijn tijd’.

En zo heeft zich een berg woorden zonder enige orde opgehoopt. Maar wat had ik, die van het onderwerp niets afwist, anders kunnen doen? Wat echter een lichaam is zonder botten, is een redevoering zonder inhoud; de redenaar echter krijgt bepaalde feiten aangereikt, hij bedenkt ze niet zelf. Hoe opgejaagd ook door tijdgebrek heb ik toch het uiterste gedaan om me te laten voorlichten, maar sommige mensen begonnen over prachtige banketten en dergelijke onbenulligheden, en andere gaven me zulke onverifieerbare gegevens dat ik ze niet op schrift durfde stellen. Als bepaalde mensen zich in dit opzicht evenveel hadden uitgesloofd voor de roem van de prins als voor hun eigen belangen, kon zelfs ík zien hoe prachtig de redevoering zou schitteren; ik zou dan wel ondertussen het hele weefsel van mijn redevoering opnieuw en vanaf het begin moeten opzetten. En de moed zonk mij toch al in de schoenen omdat ik geen enkele hoop had nog informatie te kunnen inwinnen. Het enige wat ik nog kon en wilde doen, was de oorspronkelijke opzet te laten zoals die was en al improviserend op vele plaatsen veel nieuw materiaal in te lassen en wel zó dat het niet al te erg tegen het geheel zou afsteken als schots en scheef genaaide lapjes.

Op die manier heb ik de *Lofrede* wel langer gemaakt; maar beter, dat weet ik niet. Verder moest ik af en toe mijn toevlucht nemen tot gemeenplaatsen en soms wat moeilijke uitweidingen aanbrengen, die ook zelf weer moesten worden aangepast aan het onderwerp, de reis van de vorst. Hoeveel gelukkiger was Plinius de Jongere! Niet alleen omdat hij welsprekender was, niet alleen omdat zijn onderwerp zo'n groot keizer was, die al oud was en gepokt en gemazeld in alle functies van burgerlijk en militair bestuur, maar vooral omdat hij goeddeels met eigen ogen gezien had wat hij prees. Wat wij het beste kennen vertellen wij het beste. En we kennen niets beter dan wat onze eigen ogen doorgeven aan de geest. Daarom heeft Plinius[13.] het in een van zijn brieven aangedurfd een dommelende lezer wakker te schudden en hem te wijzen op stijlfiguren, overgangen en de ordening in zijn werk. Wat ik mijn lezers, die een scherpe blik hebben, moet vragen is veel door de vingers te zien. Ik zie ook zelf de hiaten, de onhandigheden, de ongerijmdheden, een teveel aan woorden, en een uitwerking die nergens echt afgewerkt en bijgevijld is. Ik hoop dat fatsoenlijke mensen dat niet zozeer aan mij, als wel aan de ongelukkige omstandigheden zullen wijten die ik zojuist heb geschetst.

En dit schrijf ik met wel erg veel woorden, zeer geleerde Desmarais, aan jou - en aan wie beter dan aan jou? - omdat niemand beter dan jij mij kunt

13. Plinius de Jongere, *Epistulae III*, 13, 3.

beschermen tegen alle kritiek. Niet alleen gaan, in de overvloedige genegenheid die je voor me koestert, mijn zaken je evenzeer ter harte als die van jouzelf, maar ook lijkt een groot deel van de kritiek, als ik die heb verdiend, en de weinige lof, als ik die al krijg, ook bij jou terecht te komen. Jij dreef, meer dan wie ook, door dat ik dit werk op me zou nemen, hoe afkerig en onwillig ik ook was; jij gaf me voortdurend prikkels om door te gaan, jij bewerkte en hielp me om het aan de doorluchtige vorst aan te bieden, jij, ten slotte, rustte niet tot je me overtuigd had het uit te geven. Ja, tijdens de voortgang van het werk deed je meer dan eens een suggestie, met name de volgende, die ik met beide handen heb aangegrepen: om voor zover dat in mijn vermogen lag, door een eervolle vermelding de nagedachtenis van de zeer eerwaarde François Busleiden, aartsbisschop van Besançon, een man die niet genoeg geprezen kan worden, aan de vergetelheid en duisternis te ontrukken. Ik heb er een gedicht bijgevoegd van dezelfde aard, dat wil zeggen, geïmproviseerd, wat je zelf, als ik niets gezegd had, ook wel had opgemerkt. Vaarwel, sieraad der letteren, en verdedig me moedig, want alleen jij en niemand anders kan en moet dit doen.

Antwerpen, vanuit de drukkerij

181 *Aan John Colet*
Parijs, [ca. december] 1504

Na zijn bezoek aan Antwerpen in februari 1504 keerde Erasmus terug naar Leuven. Hij was daar nog in oktober, toen hij een toelage ontving van aartshertog Filips. Tegen december was hij echter weer in Parijs, na bijna vier jaar in de Nederlanden te hebben doorgebracht.

Erasmus aan John Colet, gegroet

Als onze vriendschap, zeergeleerde Colet, was aangegaan om de alledaagse redenen, of als je levenswijze ook maar enig blijk had gegeven van een banale smaak, zou ik bang zijn dat ze, door een zo lange scheiding van plaats en tijd, zo niet verdwenen, dan toch wel bekoeld zou zijn. Maar aangezien bewondering voor jouw buitengewone kennis en liefde voor jouw godsvrucht mij met jou heeft verenigd en jij je misschien tot mij voelde aangetrokken door de hoop of de veronderstelling dergelijke kwaliteiten in mij aan te treffen, geloof ik niet te hoeven vrezen, zoals men nogal eens ziet gebeuren, dat ik uit het oog, en daarom uit het hart ben. Ik heb al een paar jaar geen brief

meer van je gekregen, maar ik ben ervan overtuigd dat jouw bezigheden of je onbekendheid met mijn verblijfplaats of wat dan ook, daar meer debet aan zijn dan dat je je vriend vergeten zou zijn. Ik mag en wil je ook geen verwijten maken over dat stilzwijgen, maar wel vraag en smeek ik je voortaan een beetje tijd van je studies en bezigheden af te nemen om me nu en dan een brief te schrijven. Het verbaast me dat er nog altijd niets van je commentaren op Paulus en de evangeliën is gepubliceerd. Ik ken je bescheidenheid, maar je moet ook deze eens overwinnen en, uit eerbied voor het algemeen belang, naast je neerleggen. Met je doctorstitel, je benoeming tot deken[1.] en met alle andere eretitels die men je, naar ik hoor, heeft verleend voor je grote verdiensten, zonder dat je er naar gedongen hebt, feliciteer ik jou niet zozeer, want ik weet zeker dat je daarvan niets voor jezelf zult opeisen behalve het vele werk dat ze met zich meebrengen, als wel degenen voor wie je dit werk gaat doen en ook de ereambten zelf die deze naam pas waardig lijken wanneer ze terechtkomen bij iemand die ze wel verdient maar niet ambieert.

Het is niet in woorden uit te drukken, mijn beste Colet, hoe ik met volle zeilen en galopperende paarden afstorm op de heilige geschriften en hoe alles mij tegenstaat wat mij daarvan afroept of me ophoudt. Maar het oneerlijke lot, dat mij nog steeds met dezelfde blik aanstaart, was er de oorzaak van dat ik mij niet kon losmaken van deze problemen. Daarom heb ik me in Frankrijk teruggetrokken om, als ik ze niet kan oplossen, ze hoe dan ook van me af te schudden. Daarna ga ik me vrij en met mijn hele ziel toeleggen op de heilige letteren en daaraan de rest van mijn leven wijden. Drie jaar geleden waagde ik het iets over de brief van Paulus aan de Romeinen te schrijven en voltooide ik bij wijze van spreken achter elkaar vier delen. Ik zou daarmee zijn doorgegaan als een paar factoren mij er niet van hadden weerhouden. De voornaamste daarvan was dat ik telkens weer tekortschoot in mijn kennis van het Grieks. Daarom hebben de Griekse letteren me nu al drie jaar in beslag genomen en ik denk dat het geen verloren moeite is geweest. Ik ben ook begonnen aan het Hebreeuws maar, ontmoedigd door de vreemdheid van die taal en omdat noch de tijd noch de aard van de mens toereikend is voor meerdere projecten, ben ik ermee opgehouden. Ik heb een goed deel van het werk van Origenes gelezen en met zo'n leraar vind ik dat ik goed bezig ben geweest. Hij opent als het ware een aantal bronnen en geeft de basisregels aan van de theologische wetenschap.

Ik stuur je een klein literair geschenk,[2.] enige werkjes van mijn hand, waaronder ook het twistgesprek *Over de angst van Christus*, waarover wij indertijd

1. Colet behaalde de graad van doctor in 1504; hij werd pas in 1505 deken van de Saint Paul's, maar had die functie al sinds 1503 uitgeoefend als plaatsvervanger.
2. De *Lucubratiunculae* (Antwerpen, 1503). Het boek omvatte het debat tussen Erasmus en Colet over de emoties van Christus in de hof van Gethsemane; zie brieven 108/111. Verder omvatte het boek de eerste uitgave van de *Enchiridion* (zie brief 164) en de *Paean* en de *Obsecratio*, geschreven voor Adolf van Veere (zie brief 93).

in Engeland de degens kruisten. Wel heb ik er zo veel wijzigingen in aangebracht dat je het nauwelijks zult herkennen. Bovendien kon ik jouw antwoorden en mijn replieken niet meer vinden. Het *Handboek voor de christensoldaat* schreef ik niet als vertoon van mijn vernuft en welsprekendheid, maar om een remedie te bieden tegen de wijdverbreide dwaling van diegenen voor wie godsdienst alleen maar bestaat in ceremoniën en in bijna meer dan joodse formaliteiten, en die wat tot echte vroomheid strekt, geheel verwaarlozen. Ik heb geprobeerd als het ware een handleiding voor de vroomheid te schrijven, naar het voorbeeld van mensen die bepaalde leerprogramma's schreven voor allerlei vakken. Bijna al het andere vervaardigde ik op aandrang van anderen, met name de *Lofzang* en de *Smeking*,[3.] werk dat ik mezelf oplegde uit vriendschap voor Batt en uit eerbied voor de gevoelens voor Anna, de vrouwe van Veere. De *Lofrede*[4.] boezemde me zo'n weerzin in dat ik mij niet kan herinneren ooit iets met meer afkeer te hebben geschreven. Want ik bemerkte dat je dit genre niet kunt beoefenen zonder vleierij. Ik heb echter een nieuwe techniek gebruikt, zodat ik in het vleien zeer vrij ben geweest en in mijn vrijheid zeer vleiend.

Als je iets van je werken wilt laten drukken, stuur me dan gewoon een exemplaar. Ik zal voor de rest zorgen, zodat het zeer zorgvuldig wordt gedrukt. Ik heb je onlangs geschreven, en ik denk dat je je het herinnert, over de honderd exemplaren van de *Adagia*[5.] die ik drie jaar geleden op eigen kosten naar Engeland heb laten vervoeren. Grocyn had mij geschreven dat hij er zijn uiterste best voor zou doen dat zij, volgens mijn bedoeling, zouden worden afgezet. Ik twijfel er niet aan of hij heeft zijn belofte gestand gedaan, want er is geen eerlijker en betere man in Engeland. Wees daarom ook zelf zo goed me in deze zaak te helpen en degenen aan te sporen en te stimuleren die, naar jouw mening, deze zaak tot een goed einde moeten brengen. Want het staat nu wel vast dat de boeken na zoveel tijd verkocht zijn en het geld bij bepaalde personen terecht is gekomen. Ik heb het geld nu harder nodig dan

3. De *Paean* en de *Obsecratio*, geschreven voor Adolf van Veere; zie brief 93.
4. De *Panegyricus*; zie brieven 179 en 180.
5. Het betreft hier de exemplaren die Erasmus door Jean vanuit Parijs in 1500 naar Engeland liet brengen; zie brieven 128 en 135. Jean was klaarblijkelijk nooit teruggekeerd om verantwoording af te leggen.

ooit. In ieder geval moet ik, hoe dan ook, proberen een paar maanden helemaal voor mezelf te leven om me eindelijk eens te bevrijden van wat ik op het gebied van de profane literatuur allemaal ben aangegaan. Ik hoopte dat dat deze winter kon gebeuren, maar ik ben al erg dikwijls teleurgesteld in mijn verwachtingen. Ik heb niet zoveel geld nodig om deze vrijheid voor althans enige maanden te kopen.

Daarom vraag ik je mij naar vermogen te steunen in mijn smachten naar de gewijde literatuur en me te bevrijden van die letteren waarin ik geen genoegen meer schep. Ik wil mijn graaf, William Mountjoy, niets vragen, maar toch zou het niet irreëel of absurd voor hem zijn, als hij mij op zijn edelmoedige wijze een beetje zou helpen. Uiteindelijk moedigde hij mij altijd aan in mijn studies en op zijn raad koos ik het onderwerp, namelijk de *Adagia*, en droeg dat aan hem op. Ik ben ongelukkig met de eerste uitgave omdat die enerzijds door de schuld van de drukkers zo vol fouten zit dat het lijkt of ze het opzettelijk gedaan hadden, en anderzijds omdat ik het werk, op aansporing van derden, te overhaast heb uitgegeven. Ik vond het eigenlijk een armzalig geheel, zodra ik de Griekse schrijvers had gelezen. Ik besloot daarom mijn fout en die van de drukkers door een tweede uitgave te herstellen en de studenten zeer nuttige stof in handen te geven. Ook al werk ik dan ondertussen aan een wat mindere taak, toch pluk ik zolang ik in de tuinen van de Grieken bezig ben her en der veel wat later ook voor de gewijde literatuur van nut zal zijn. Want als de ervaring me iets geleerd heeft, dan is het wel dat je op geen enkel terrein van de literatuur iets kunt betekenen zonder kennis van het Grieks. Iets anders is het te gissen, iets anders te oordelen, iets anders op eigen ogen te vertrouwen, iets anders op de ogen van een ander. Wat is deze brief lang geworden! Maar het is mijn genegenheid, niet een karakterfout die me zo spraakzaam maakt. Vaarwel zeer geleerde en zeer goede Colet.

Ik zou graag willen weten hoe het met onze vriend Sixtinus gaat. En ook wat de prior Richard Charnock doet, je dierbare vriend. Om er zekerder van te zijn dat, wat je me schrijft of stuurt, veilig aankomt, moet je het laten bezorgen bij meester Christopher Fisher, die je zeer is toegewijd en een groot beschermheer is van alle geleerden. Ik logeer bij hem.

Parijs, 1504

182 *Aan Christopher Fisher*
Parijs, [ca. maart] 1505

Toen Erasmus laat in 1504 terugkeerde naar Parijs, nam hij zijn intrek

bij Christopher Fisher, een Engelsman in dienst van het pauselijk hof als apostolisch protonotarius. Uit dank voor diens gastvrijheid droeg Erasmus aan hem zijn uitgave op van Valla's *Annotationes in Novum Testamentum* (Aantekeningen op het Nieuwe Testament) (Parijs, 1505). Het manuscript daarvan werd door Erasmus ontdekt in de premonstratenzerabdij van Park, juist buiten de muren van Leuven.

Erasmus van Rotterdam aan de edelachtbare en zeergeleerde heer Christopher Fisher, protonotarius van de apostolische stoel en doctor in het kerkelijk recht, gegroet

De vorige zomer, toen ik in een zeer oude bibliotheek op jacht was - in geen bergen of dalen is het aangenamer jagen - raakte plotseling een ongewone prooi in mijn netten: de *Aantekeningen op het Nieuwe Testament* van Lorenzo Valla. Ik voelde meteen een hevig verlangen dit werk aan alle geleerden ter beschikking te stellen, omdat ik het kleinzielig vond om heimelijk in mijn eentje te verslinden wat ik op jacht had veroverd. Maar ik was een beetje bang voor de grote afschuw die de naam Valla opwekt en ook voor het onderwerp dat, op het eerste gezicht, veel afkeer kan oproepen. Maar zodra u het boek had doorgebladerd, sterkte u me, met uw weloverwogen oordeel, niet alleen in mijn mening maar begon u, ook zelfs met dreigementen, me aan te sporen de schrijver niet zijn welverdiende roem en zoveel duizenden leergierigen niet een zo profijtelijk geschenk te onthouden, alleen maar omdat een paar mensen zouden gaan blaffen. U twijfelde er niet aan dat dit werk voor gezonde en oprechte geesten even nuttig als aangenaam zou zijn, en van de anderen met hun ziekelijke geest moest ik me niets aantrekken. Kortom, u bood zich aan als beschermer en verdediger van het boek; het zou uitgegeven worden op risico van u alleen. Daarom denk ik, zeergeleerde Christopher, dat uw Valla, ook al keek hij altijd met verachting neer op al die haat, zich toch met nog wat meer vertrouwen in het strijdperk zal begeven, nu hij de bescherming geniet van een zo sterk en onoverwinnelijk strijder, en nu hij door dit voorwoord beschermd wordt als door het schild van Ajax.[1] In dit voorwoord zal ik, conform uw wens, de opzet en de waarde van dit werk bespreken, maar eerst wil ik, in het kort, de naam van Valla zuiveren van alle weerstand die hij oproept.

In de eerste plaats: als wij de oprechtheid die wij van anderen eisen, zelf in praktijk brengen tegenover hen die wij niet met boosaardigheid, maar juist met dankbaarheid moeten bejegenen, dan moeten wij, liefhebbers van de

1. Ajax had een enorm schild dat vervaardigd was uit zeven lagen ossenhuiden.

schone letteren, de naam van Valla in ere houden en niet verafschuwen, dan moeten we hem erkentelijk zijn, want in zijn enthousiasme om de literatuur in ere te herstellen heeft hij, willens en wetens, een rol op zich genomen die hem niet geliefd zou maken. Scherpzinnig als hij was, zag hij heel goed in dat men een zo ingeworteld kwaad alleen kon uitroeien met pijnlijke medicijnen, uitbranding en amputaties, en dat veel mensen daarvan te lijden zouden hebben. Hij wist ook heel goed dat de oren van de mensen zo gevoelig zijn dat je, zelfs onder de besten van hen, haast niemand kunt vinden die de waarheid graag hoort en dat niet alleen zij van wie hij de wonden zou aanraken, het zouden uitschreeuwen van pijn, maar ook de omstanders die zich voor zichzelf het ergste inbeelden uit andermans ziekte. Desondanks heeft hij, in heilig vuur ontstoken, geen inspanning, vijandschap geschuwd zolang er maar enkelen waren die zijn weldaad in dankbaarheid aanvaardden (eigenlijk echter zou iedereen hem dankbaar moeten zijn). Maar het is nu onze fout als, in een omgekeerde wereld, vleierij vrienden maakt en waarheid voortbrengt.[2.]

Maar, zal men zeggen, hij heeft hooi om zijn horens[3.] en verscheurt iedereen. Is dat woord ‘verscheuren’ nu echt van toepassing als je alleen maar van mening verschilt op het gebied der letteren en in je enthousiasme om te doceren een paar dingen laakt onder het vele dat je prijst? Als, volgens Quintilianus,[4.] in het aanleren niets zo efficiënt is als aan de hand van meesterwerken te laten zien, niet alleen wat men moet navolgen, maar ook wat men moet vermijden, dan is dat nog noodzakelijker als je iets moet afleren. Valla durfde bij sommige grote schrijvers woordjes te bekritiseren. Wat een ongehoorde misdaad! Alsof Aristoteles niet bijna alles bij iedereen gelaakt heeft, alsof Brutus[5.] niet de hele stijl van Cicero verachtte, Caligula[6.] die van Vergilius en Livius, Quintilianus[7.] en Aulus Gellius[8.] die van Seneca, Hieronymus die van Augustinus en Rufinus en ten slotte Filelfo die van Quintilianus. En meende Plinius[9.] niet dat zijn boek slecht gevallen was bij een vriend, als die geen kritiek had op sommige passages? We moeten het niet fout vinden, maar er juist naar verlangen dat er in de wetenschap verschil van mening bestaat en een

2. Terentius, *Andria* 68.
3. In de Oudheid bond men dikwijls hooi om de horens van runderen die onhandelbaar waren. Zie Horatius, *Saturae I*, 4, 34.
4. Quintilianus, *Institutio oratoria II*, 5 en *X*, 2.
5. Tacitus, *Dialogus de oratoribus* 18.
6. Suetonius, *Caligula* 34.
7. Quintilianus, *Institutio oratoria X*, 1, 126/31.
8. Aulus Gellius, *Noctes Atticae XII*, 2, 1.
9. Plinius de Jongere, *Epistulae III*, 13, 5.

strijd, waarvan Hesiodus[10.] schreef dat die bijzonder nuttig was voor de mensheid, zolang hij maar niet ontaardt in razernij en scheldpartijen. Als ik even goed nadenk, is een vriend die mij toejuicht mij niet dierbaarder dan een vijand die mij kritiseert, zolang de schoenmaker zich maar bij zijn leest houdt. Iemand die prijst brengt bijna altijd schade toe, terwijl iemand die kritiek levert erg nuttig is. Als hij terecht kritiek levert, ga ik geleerder van hem vandaan; als hij het ten onrechte doet, word ik alerter gemaakt, gestimuleerd, wakker geschud, gedwongen aandachtiger en behoedzamer en vol enthousiasme te zijn om de waarheid te verdedigen. Begeerte naar roem is immers een minder heftige prikkel dan angst voor smaad.

Zeker, Valla heeft sommige schrijvers in hun geheel veroordeeld, maar was er, vraag ik, iets zo urgent als aan al die schijngeleerden hun gezag te ontnemen, zoals de leeuwenhuid aan de ezel,[11.] zodat de grote massa van onkundigen niet de slechtste voorbeelden navolgde in plaats van de beste? En als de grote man dan af en toe in woede lijkt te ontsteken, dan was dat niet zijn schuld, maar die van die geleerden die zoveel onheil stichtten. En het zou beter geweest zijn gebruik te maken van de ondeugd van een ander dan zich geheel en al af te keren van zovele nuttige dingen vanwege een enkele smet. Er bestaat ongetwijfeld noodzakelijk kwaad, maar verstandige mensen plegen dat te benutten tot hun eigen voordeel. De ontaarde en bezoedelde letteren vereisten een onverschrokken Zoilus en een gesel van de barbaren, meer dan een Parthenius, met andere woorden, een scherp criticus, een soort Momus en zelfs, zo u wilt, eentje die goed kan schelden en die ‘met een scheet’ durft te antwoorden ‘op donderslagen’, zoals de oude komedie[12.] dat noemt, en die voor een slechte knoest een slechte wig gebruikt. Het sarcasme - als u het liever zo noemt - van Valla heeft heel wat meer bijgedragen aan de zaak der schone letteren dan de onnozele welwillendheid van degenen die, zonder onderscheid, alles van iedereen bewonderen en elkaar toejuichen en, zoals men zegt,[13.] elkaars schurft krabben. En als men dan bedenkt hoe schandelijk die Goten hebben huisgehouden onder alle takken der wetenschap, met welke arrogantie zij hun eigen onkunde blijven doceren, met wat voor domme halsstarrigheid zij hun eigen onwetendheid afschermen en de geleerdheid van anderen verachten, dan lijkt Valla's misnoegen misschien nog erg bescheiden, zijn boosheid vroom, zijn kritiek eerder noodzakelijk dan brutaal. Die kritiek oogstte de bijval van de geleerde wereld, juist omdat Valla, hoe hatelijk dat ook is, haar toch heeft gespuid om ons te helpen.

En kijk eens, vraag ik, hoe partijdig en onrechtvaardig wij zijn op dit punt

10. Hesiodus, *Werken en dagen* 19.
11. *Adagia I*, 3, 66.
12. Aristophanes, *De wolken* 293/4.
13. *Adagia I*, 7, 96.

en hoe weinig nut dat afwerpt voor onszelf. Poggio, die advocaat voor kwalijke zaken, die zo dom was dat hij, zelfs al had hij geen obsceniteiten geschreven, het lezen niet waard was, was zo obsceen dat, zelfs al was hij erg geleerd geweest, fatsoenlijke mensen hem toch moeten verwerpen. Welnu, zo'n type is in ieders handen en wordt overal gelezen en vertaald, als was het een fatsoenlijk man, dat wil zeggen, een man die geen vijanden maakt. Valla, die nooit obsceen is en honderdmaal geleerder, gaat gebukt onder de haat die zijn sarcasme opwekt en wordt gemeden - ook door degenen die zijn geschriften nooit hebben gelezen - als een dolgeworden rund. Er zijn zelfs mensen - en dat is echt belachelijk - die niets van Valla weten, behalve dat hij sarcastisch is en op dit éne punt volgen zij hem na, of liever gezegd overtreffen zij hem, omdat zij sarcastisch zijn jegens onbekenden. Ja, die wijze mannen verkiezen het voor altijd barbaren te blijven, omdat Valla sarcastisch is. Waarom volgen wij de prachtige regel van Epictetus niet en pakken we iemand niet aan bij het handvat waaraan je hem het gemakkelijkst kunt vasthouden, zoals Vergilius dat deed met Ennius, Cyprianus met Tertullianus, Hieronymus met onder anderen Origenes, en Augustinus met Ticon? Valla heeft vele handvatten waarmee wij hem tot ons nut kunnen aangrijpen, maar waarom vatten we hem dan aan met dat éne, dat hij sarcastisch is? Waarom wegen wij niet liever dat kleine gebrek af tegen zijn vele goede eigenschappen? Ja, waarom halen wij, ondankbaren, zijn vrijheid van spreken, die toen broodnodig was, naar beneden door haar als laster te betitelen?

Maar genoeg hierover. Nu moeten we komen aan het eigenlijke onderwerp. Want ik voorspel dat er mensen zullen zijn die, hoewel zij nog amper de titel van mijn werk hebben gelezen en nog voordat zij ook maar enige kennis hebben genomen van de inhoud, dramatisch uitroepen: ‘o hemel, o aarde!’ terwijl Aristophanes[14.] in zijn *Plutus* toch al zo spits opmerkte ‘om geen moord en brand te schreeuwen voordat je geslagen wordt’. En ik ben er niet zeker van of niet juist zij die er het meeste voordeel van zouden opsteken, het ergst van allen te keer zullen gaan, namelijk de theologen. Ze zullen zeggen dat het een onverdraaglijke brutaliteit is dat een simpele grammaticus die alle takken der wetenschap al onderuit heeft gehaald, met zijn venijnige pen zelfs niet van de Heilige Schrift kan afblijven. Maar als we horen dat Nicolaas van Lyra, die ongetwijfeld een modern - ik zeg niet een ongeletterd - theoloog is, Hieronymus als seniel bestempelt en veel van diens door eeuwenoude traditie gewijde werk neersabelt, en dat doet met een beroep op de boeken der joden - ook al geven we toe dat onze uitgave daarop teruggaat, dan nog weet ik helemaal niet of ze niet met opzet vervalst zijn -, wat voor kwaad steekt er dan in als Valla, na verschillende oude en goede Griekse

14. Aristophanes, *Plutus* 477.

manuscripten vergeleken te hebben, in het Nieuwe Testament, dat ontegenzeggelijk helemaal afstamt van die Griekse bronnen, enkele passages noteert die óf onderling van elkaar verschillen, óf nogal ongelukkig schijnen te zijn weergegeven door een slaperige vertaler, óf die in het Grieks beter worden uitgedrukt, of die, ten slotte, in onze tekst corrupt zijn. Of wil men beweren dat de grammaticus Valla niet het recht heeft te doen wat de theoloog Nicolaas wel doet? Om nu niet te antwoorden dat grote schrijvers Valla scharen onder de filosofen en theologen, is Lyra, als hij de betekenis van een woord onderzoekt, niet veel meer grammaticus dan theoloog? Sterker nog, de hele zaak van het vertalen van de Schrift is de taak van de grammaticus. En het is helemaal niet gek als op sommige gebieden Jethro wijzer is dan Mozes.

En de theologie zelf, de koningin van de wetenschappen, zal het billijken, zo denk ik, dat haar dienstmaagd, de grammatica, haar een handje helpt en haar de verschuldigde diensten betoont. Want hoewel de grammatica in de ogen van sommige mensen van een lagere orde is, is haar hulp meer nodig dan die van enige andere discipline. Zij houdt zich bezig met kleinigheden, maar zonder deze werd niemand groot. Zij gaat over onbenulligheden, maar die leiden tot ernstige gevolgen. En als men roept dat de theologie te verheven is om zich te houden aan de wetten van de grammatica, dat de kunst van het vertalen afhangt van de inblazing van de Heilige Geest, dan hebben de theologen er een nieuwe waardigheid bij, namelijk dat zij alleen als barbaren mogen spreken! Maar laten ze dan eens uitleggen wat het betekent als Hieronymus[15.] aan Desiderius schrijft: ‘Een profeet is iets anders dan een vertaler. Bij de eerste voorspelt de Geest wat komen gaat, bij de ander draagt de geleerdheid, en de woordenrijkdom, over wat hij begrijpt.’ Waartoe zou Hieronymus een methode voor het vertalen van de Heilige Schrift onderwijzen, als die gave je wordt ingeblazen door God? Waarom ten slotte werd er van Paulus gezegd dat hij welsprekender was in de Hebreeuwse taal dan in de Griekse? Als vertalers van het Oude Testament zich soms kunnen vergissen, vooral in die zaken waarin het geloof geen geweld wordt aangedaan, waarom kunnen zij in die van het Nieuwe dan niet mistasten? Hieronymus heeft niet zozeer vertaald als wel gecorrigeerd, en dan nog mondjesmaat en met behoud der woorden, zoals hij zelf getuigt. Het is daaraan dat Valla de meeste aandacht heeft gewijd. Gaan wij soms de fouten die wij maken, toeschrijven aan de Geest? En zelfs als de vertalers hun werk goed hebben gedaan, dan sluipen er in wat eens goed vertaald is, opnieuw fouten. Hieronymus heeft verbeteringen aangebracht, maar wat hij heeft verbeterd, kan opnieuw be-

15. Hieronymus, *Prologus in Pentateucho.* Het voorwoord van Hieronymus' vertaling van de Pentateuch is gericht aan een zekere Desiderius.

dorven zijn. Tenzij we aannemen dat tegenwoordig de arrogantie van de halfgeleerden geringer of de kennis van de talen groter is, of dat de teksten minder gemakkelijk aan bederf onderhevig zijn nu de drukkunst een fout in één keer over duizend exemplaren verspreidt.

Maar, zo zegt men, je mag niets veranderen in de Heilige Schrift, omdat daarin zelfs de kleinste tekentjes niet zonder betekenis zijn. Integendeel, juist daarom is het rampzalig haar te verhaspelen en moeten de geleerden met nog meer nauwkeurigheid verbeteren wat verhaspeld is door onwetendheid, maar dan wel met die zorgvuldigheid en terughoudendheid die alle boeken, maar vooral de Heilige Schrift, vereisen. Maar, zegt men dan, Valla doet ten onrechte op eigen gezag wat Hieronymus deed in opdracht van Damasus. Integendeel, zelfs het doel is anders. Hieronymus verving een oude uitgave door een nieuwe. Valla bracht zijn aantekeningen onder in zijn eigen commentaren en vraagt niemand iets in zijn bijbel te wijzigen, hoewel de variaties in onze handschriften voldoende bewijzen dat daarin fouten voorkomen. Bovendien, ‘zoals men de betrouwbaarheid van het Oude Testament moet verifiëren aan de hand van de Hebreeuwse boeken, zo moet men de betrouwbaarheid van het Nieuwe Testament toetsen aan de norm van de Griekse taal’, aldus Augustinus, wiens woorden worden aangehaald in het *Decretum*, distinctio 9.[16.] Wat deze passage betreft, niemand zal, dunkt mij, zo hardvochtig zijn dat hij geen medelijden heeft met, niemand zo'n zuurpruim dat hij niet zal lachen om de idiote glosse van de een of andere slaapkop, volgens wie Hieronymus, in een brief aan Desiderius,[17.] had beweerd dat de Latijnse exemplaren beter waren dan de Griekse, en de Griekse beter dan de Hebreeuwse. Hij zag echter niet dat Hieronymus, door een overduidelijke absurditeit in te brengen, zijn stelling onderbouwde en dat de woorden ‘iets anders is het als’ hetzelfde betekenden als ‘of het moet zijn dat’. Wat voor dwaasheid zou het anders geweest zijn om het ene Testament vanuit het Hebreeuws te vertalen, het andere vanuit het Grieks te verbeteren, als op beide gebieden onze Latijnse exemplaren beter waren? Waartoe diende dan het zorgvuldige besluit van het kerkelijk gezag op het concilie van Vienne - opgetekend in de *Clementinae*, boek twee, titel ‘over leraren’ - dat er leraren opgeleid moesten worden in de drie talen? Wat dat betreft, ik verbaas me er opnieuw over dat men op dat concilie het Grieks heeft geschrapt.[18.]

16. *Decretum Gratiani* D. 9, c. 6. Hier wordt in werkelijkheid Hieronymus, *Epistulae LXXI*, 5 geciteerd, maar Gratianus schreef de uitspraak aan Augustinus toe en Erasmus deed hetzelfde.
17. Hieronymus, *Prologus in Pentateucho.*
18. Zie brief 149, noot 5. Het Grieks stond aanvankelijk op de lijst van te onderwijzen talen, maar werd later geschrapt.

Maar de geleerden heb ik hiermee wel genoeg voorgehouden. Ik hoor sommigen zeggen dat de oude vertalers, die de drie talen kenden, alles voldoende hebben verklaard voor zover dat nodig was. Ten eerste kijk ik persoonlijk liever met eigen ogen dan met die van anderen, en ten tweede hebben ze wel veel verklaard, maar ook nog veel te verklaren overgelaten aan het nageslacht. Is er, om te begrijpen wat zij bedoelen, geen behoorlijke kennis van de drie talen meer nodig? En ten derde, wanneer je stuit op boeken van de Ouden die in alle talen bedorven zijn - zoals het geval is - waartoe moet je je dan wenden? Daarom, geleerde Christopher, is het maar al te waar wat u steeds zegt, dat het wel erg onbeschaamd en dom is om te durven schrijven niet alleen over de gewijde literatuur, maar over alle oude boeken in het algemeen zonder behoorlijk thuis te zijn in de beide oude talen. In hun verwoede pogingen zich als grote geleerden te etaleren, maken zij zich volkomen belachelijk voor de echte kenners en is een opmerking in het Grieks voldoende om hen de mond te snoeren. Wie niet de gelegenheid heeft grondig Grieks te leren, zal toch met veel profijt kennis nemen van het werk van Valla. Hij heeft met verbazingwekkende scherpzinnigheid het hele Nieuwe Testament onderzocht, en terloops veel aantekeningen toegevoegd over talrijke passages van de Psalmen, waarvan de uitgave die door ons wordt gebruikt, uit het Grieks komt, niet uit het Hebreeuws. Alle studenten hebben dus veel te danken aan Valla, en Valla aan u, want u hebt hem een publiek gegeven. Uw oordeel beveelt hem aan bij alle mensen van goede wil, uw bescherming wapent hem tegen alle kwaadsprekers. Vaarwel.

Parijs, 1505

183 *Van Joost Bade*
[Parijs], 7 maart 1505

Deze brief werd geplaatst in Erasmus' uitgave van Valla's *Annotationes*, die werd gepubliceerd door Bade. Joost Bade, opgegroeid in Gent, had zich in 1499 als drukker in Parijs gevestigd. Hij gaf een groot aantal boeken van Erasmus uit.

Joost Bade van Assche aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik kan, zeer welsprekende Erasmus, natuurlijk alleen maar je oprechte en ernstige oordeel over onze Valla onderschrijven. Geen weldenkend mens kan bezwaar tegen hem hebben en alle geleerden zijn hem een niet geringe dank

en welwillendheid verschuldigd. Als, zoals de heilige Augustinus terecht opmerkt[1] in zijn *Over de christelijke leer*, zaken die in de ene taal wat duister en ontoegankelijk zijn, door vergelijking met de andere taal helder en doorzichtig worden, kan men dan Valla verwijten dat hij de aandacht vestigt op die passages waarin de Latijnse versie afwijkt van het Griekse origineel of die slap vertaald zijn? Maar misschien nemen we hem wel kwalijk dat hij ons van een zo groot werk heeft verlost! Maar ik wil niet boos worden, want ik hoop dat je jachttrofee voor alle beoefenaren van de theologie even plezierig zal zijn als welkom. Vaarwel.

7 maart 1505

184 *Aan Pieter Gillis*
Parijs, [ca. maart 1505]

Dit is de eerste brief aan Pieter Gillis uit Antwerpen, een van de trouwste vrienden van Erasmus. Erasmus had hem leren kennen in februari 1504, toen Gillis corrector was in de drukkerij van Dirk Martens en Erasmus de uitgave van de *Panegyricus* voorbereidde. Gillis is vooral bekend geworden als een van de gesprekspartners in de *Utopia* van Thomas More (1516) die aan hem was opgedragen. Er zijn geen aanwijzingen dat Gillis inderdaad naar Parijs kwam om Erasmus op te zoeken, zoals hij duidelijk van plan was.

Erasmus aan Pieter Gillis, gegroet

Ik stond op het punt je te schrijven, mijn beste Pieter, want dat had ik me voorgenomen, maar er kwam allerlei tussen dat dit voornemen verijdelde. De tekst van Valla en je andere papieren zijn in veiligheid en je zou ze al hebben teruggehad als ik het niet blij was geweest met je voorste plan. Want als je met Pasen hierheen komt, zoals je schrijft, dan heeft het geen zin je boeken op te vragen; en als je niet komt, zal ik ze te gelegener tijd sturen. Er is geen enkel gevaar dat er iets verloren gaat, vooral niet als ik erover waak.

Toen ik laatst in Antwerpen was, wilde je vader[1] me bezoeken en iets belangrijks en serieus meedelen, maar ik moest vertrekken. Ik vermoedde dat hij jou aan mijn zorg wilde toevertrouwen. Ik zal dat niet aanraden, want ik wil niet de verdenking op me laden dat ik op geld uit ben, maar ook niet afra-

1. Augustinus, *De doctrina christiana* II, 11.
1. Nicolaas Gillis.

den, want ik wil niets liever dan jou van dienst zijn. Ik ben me heel goed bewust wat ik voor je kan betekenen als je een paar maanden bij mij blijft. Wat jammer dat je vader daar niet aan gedacht heeft voordat ik vertrok!

Vaarwel en verzamel, overal waar je maar kunt, de werken van Rudolf Agricola en breng ze mee. De heer Johan uit Gorinchem[2.] vroeg mij jou zijn hartelijke groeten over te brengen.

Parijs, 1503

185 *Aan Servaas Rogier*
Londen [eind 1505?]

Erasmus' indirecte verzoek aan Colet om Mountjoy te benaderen (zie brief 181) had vruchten afgeworpen en eind 1505 had hij al enkele maanden met Mountjoy doorgebracht. Hij bleef in Engeland tot juni 1506, meestal in Londen, maar mogelijk met een bezoek aan Cambridge.

Servaas Rogier was in 1504 prior van Stein geworden en maande Erasmus waarschijnlijk steeds indringender naar het klooster terug te keren. De antwoorden van Erasmus (zie ook brieven 189 en 200) verraden een groeiende irritatie.

Erasmus van Rotterdam aan Servaas, gegroet

Ik schreef je lang voordat ik uit Parijs vertrok. Ik denk dat die brief jou is overhandigd, maar ik ben toch een beetje bang - slordig als de bezorgers zijn - dat hij is zoekgeraakt. Voor het geval ik in iets ben tekortgeschoten, zal ik dat goedmaken door vaker te schrijven. Het zou te veel tijd kosten in deze brief uiteen te zetten waarom ik naar Engeland terugkeerde, temeer omdat ik daar al een keer van mijn geld ben beroofd en er zich bij jullie veelbelovende mogelijkheden schenen voor te doen. Maar ik zou graag willen dat je van me aanneemt dat ik niet zonder gewichtige redenen en op raad van wijze mannen naar Engeland ben gegaan. Verder is het in de handen van de goden of deze zaak goed uitpakt, hoewel ik hier niet naar toe kwam om fortuin te verwerven, maar meer geleerdheid.

Ik verblijf nu een paar maanden bij de graaf van Mountjoy, die mij met veel enthousiasme terugriep naar Engeland, en dat met instemming van alle geleerden. In Londen zijn er zeker vijf of zes mannen die bijzonder geleerd

2. Wellicht Johan Theodoor van de Haar, kanunnik in Gorinchem.

zijn in de beide talen, zoals naar mijn mening zelfs Italië er op het ogenblik geen heeft. Ik matig mij niets aan, maar het lijkt wel, alsof ze allemaal een hoge dunk hebben van mijn talent en mijn geleerdheid. Als ik me al ergens op zou mogen beroemen, dan zou ik trots op mezelf zijn omdat ik in aanzien sta bij deze mannen, aan wie iedereen, hoe afgunstig of vijandig gestemd ook, het primaat in de letteren toekent. Maar ikzelf vind dat ik niets heb bereikt, zolang ik niet ook in aanzien sta bij Christus; alleen van zijn oordeel hangt ons hoogste geluk af. Vaarwel.

Londen, vanuit het bisschoppelijk paleis[3.]

186 *Aan Frans Dirksz*
Londen, [eind 1505?]

Je zou me een groot genoegen doen, mijn beste vriend, als je ervoor zou zorgen de brieven die ik met veel zorg aan allerlei mensen schreef, zoveel mogelijk te verzamelen. Ik ben namelijk van plan een boek met brieven uit te geven, vooral met de talrijke die ik aan Cornelis van Gouda, de zeer talrijke die ik aan mijn vriend Willem schreef en een paar die gericht zijn aan Servaas. Schraap alles bij elkaar wat je, waar dan ook, kunt vinden, maar stuur ze pas op als ik iemand daarvoor heb aangewezen.

Ik bezweer je, mijn beste Frans, bij onze wederzijdse vriendschap en bij jouw geluk, dat mij even dierbaar is als het mijne, je met al je energie te wijden aan de Heilige Schrift; lees de oude commentators. Geloof mij, de zaligheid zullen wij ofwel langs deze weg, ofwel nooit ingaan, hoewel ik er niet aan twijfel dat je al doet waartoe ik je aanspoor. Vaarwel en beveel me in je gebeden aan bij Christus.

Groet onze Willem van me. Ik schrijf hem niet, omdat ik het erg druk heb en me ook niet helemaal goed voel. Probeer van Willem gedaan te krijgen dat hij een mooi verzorgde brief aan mijn graaf schrijft. De zon heeft nooit een man beschenen die de geleerden zo goed gezind is.

Londen, vanuit het bisschoppelijk paleis

3. De toenmalige bisschop William Barnes of Barons (†1505) wordt nergens door Erasmus vermeld. Het is daarom waarschijnlijker dat Erasmus verbleef óf bij Foxe in Winchester House, óf bij Fisher in Rochester House.

187 *Aan Richard Foxe*
Londen, 1 januari 1506

Tijdens zijn verblijf in Londen vertaalde Erasmus samen met Thomas More een aantal dialogen van Lucianus uit het Grieks. Het resultaat verscheen als *Luciani opuscula... ab Erasmo Roterodamo et Thoma Moro... in Latinorum linguam traducta* (Parijs, 1506). Deze brief is het voorwoord bij de vertaling van de eerste dialoog, *Toxaris.* Richard Foxe was bisschop van Winchester sinds 1501.

Erasmus van Rotterdam spreekt een hartelijke groet uit aan de eerwaarde vader, heer Richard, bisschop van Winchester

Uit vroegere eeuwen is het gebruik tot ons gekomen, eerwaarde vader, om op de calendes van januari, de eerste dag van het beginnende jaar, cadeautjes te sturen. Men dacht dat dergelijke presentjes geluk brachten zowel aan de mensen voor wie ze bestemd waren als aan de gevers die een tegengeschenk ontvingen. Toen ik dus om me heen keek wat voor een geschenkje ik zou kunnen sturen aan mijn grote beschermer en machtige vriend en ik in mijn huishouden niets vond dan wat vellen papier, zag ik me gedwongen een papieren nieuwjaarsgeschenk te sturen. Trouwens, wat zou een man van studie beter kunnen sturen aan een prelaat die weliswaar weelderig overladen is met alle geschenken van het fortuin, maar de deugd en haar metgezellen, de schone letteren, eindeloos veel hoger plaatst; die de geschenken van de fortuin haast met verachting en ik zou bijna zeggen, met tegenzin aanvaardt, maar daarentegen begeert zich meer en meer te verrijken met geestelijke goederen, hoe welvoorzien hij daarvan ook is?

Ik zal, bij gebrek aan beter, naar het voorbeeld van Parmeno[1.] van Terentius dit geschenkje daardoor aanbevelen dat het, niet van Ethiopië, maar van de Griekse stad Samosata afkomstig is. Het is een dialoog van Lucianus, met de titel *Toxaris* of *Over de vriendschap*, die ik de afgelopen dagen in het Latijn vertaald heb. Ik hoop dat het Uwe Excellentie enigermate zal bevallen, al was het maar omdat het een lofzang is op de vriendschap, een zo heilige zaak dat ze ook vroeger al, bij de barbaarse volkeren, in ere werd gehouden. Tegenwoordig is ze zelfs bij de christenen zo in verval geraakt dat er niet alleen geen sporen meer van over zijn, maar dat zelfs het woord onbekend is. En

1. Terentius, *Eunuchus* 165. Parmeno biedt zijn geliefde Thais een Ethiopische slaaf aan als geschenk.

toch is het christendom niets anders dan een waarachtige en volmaakte vriendschap, niets anders dan sterven met Christus, dan leven in Christus, dan één lichaam, ja één geest zijn met Christus; niets anders dan een gemeenschap van mensen die met elkaar verbonden zijn zoals de ledematen van het lichaam. De dialoog zal niet minder vermakelijk dan profijtelijk zijn, als men erop let hoe goed de personages zijn gekarakteriseerd. Want hoe Grieks is niet de redeneertrant van de Griek Menippos! Aangenaam, geestig, vrolijk. En hoe door en door Scythisch is daarentegen de manier van spreken van Toxaris, de Scyth! Direct, onopgesmukt, rauw, minutieus, serieus, krachtig. Ik heb mijn best gedaan om zoveel mogelijk het verschil in de manier van spreken en de tegenstelling in stijl die Lucianus zo ingenieus heeft uitgedacht, weer te geven.

Aanvaard, zeereerwaarde bisschop, dit bescheiden geschenkje van uw eenvoudige beschermeling onder gelukkige voortekenen. Ga door, zoals u al zo lang doet, van Erasmus te houden, hem te eren en te helpen.

Vaarwel, Londen, 1 januari 1506

187a *Van Julius II*
Rome, 4 januari 1506

Deze breve was onbekend totdat hij in de Vaticaanse archieven werd ontdekt door Gerard Brom. P.S. Allen nam deze brief op in deel III bij de aanvullingen. De breve is een dispensatie die Erasmus veroorloofde kerkelijke beneficies te aanvaarden ondanks zijn onwettige geboorte. Erasmus was hierover ongetwijfeld onderhandelingen begonnen omdat hij hoopte een beneficie in Engeland te krijgen. In deze hoop werd hij echter teleurgesteld; pas in 1512 kreeg hij het rectoraat van Aldington (brief 255). Later verzekerde hij zich van een uitgebreidere dispensatie van Leo X, gedateerd 26 januari 1517 (zie brieven 517, 518 en 447). In de dispensatie van Julius II wordt Erasmus aangeduid als ‘geboortig van een ongehuwde vader en een weduwe’. Dat was niet de hele waarheid, want in de dispensatie van Leo X wordt gezegd dat hij vreesde dat zijn geboorte niet alleen onwettig was, maar ook heiligschennend en gedoemd, wat alleen maar kan betekenen dat hij vreesde dat zijn vader al priester was ten tijde van zijn geboorte. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Erasmus zich niet bewust was van deze omstan-

digheid toen hij de dispensatie vroeg van Julius II.

Julius etc. aan onze beminde zoon Desiderius Erasmus, kanunnik van het klooster Stein in Holland van de orde der augustijnen in het diocees Utrecht, gegroet etc.

Je ijver voor de godsdienst, je eerzame leven en karakter en je andere prijzenswaardige eigenschappen van oprechtheid en deugdzaamheid, waarvan een zeer geloofwaardig getuigenis ons heeft bereikt, brengen ons ertoe je onze speciale genade en gunst te bewijzen. Vandaar dat wij, wensende je, gezien je bovenvermelde verdiensten, een speciale gunst te tonen aangezien je, zoals je verzekert, lijdt aan een beletsel vanwege je geboorte, uit een ongetrouwde leek en een weduwe, en je vrijsprekend bij deze breve en verklarend dat je vrijgesproken bent in de toekomst van ieder soort kerkelijke veroordeling, schorsing, verbod en andere kerkelijke vonnissen, censuren, straffen je opgelegd door het recht of door een persoon voor welke aanleiding of zaak ook (voor het geval dat je door een zulke op enige manier gebonden bent), voor zover het nodig is voor de tenuitvoerlegging van deze breve en niet verder, voldoen aan je verzoek en geven je krachtens onze apostolische gezag door de inhoud van deze breve en als geschenk van onze bijzondere gunst, een dispensatie die als volgt luidt: te aanvaarden en (zoals gezegd) te houden ieder kerkelijk beneficie met of zonder zielzorgfunctie die gewoonlijk gehouden wordt door priesters, zelfs als het een parochiekerk is of het eeuwige waarnemerschap daarvan of een koorkapel, vrije kapel of hospitaal of jaarlijkse dienst gewoonlijk toegewezen aan dezelfde klerken op de wijze van een eeuwigdurend kerkelijk beneficie en door het recht van lekenbeschermers of [...], van welke schatting of waarde de vruchten, revenuen en opbrengsten daarvan ook mogen zijn, mits zij op wettige wijze aan je worden overgedragen en je worden overhandigd of op andere wijze worden toegekend en je daartoe bent aangesteld, en die je of eenvoudigweg of bij ruil mag vervreemden zo dikwijls als je wilt en in plaats van het vervreemde op dezelfde te ontvangen en te behouden als voordien gezegd vrij en wettig een ander kerkelijk beneficie van gelijke of andere aard met of zonder de zorg voor de zielen met de kwalificaties zoals hiervoor bepaald; ongeacht het voornoemde beletsel van je geboorte en de algemene of bijzondere pauselijke besluiten en ordonnanties, die zijn uitgegeven door het concilie van Poitiers[1.] of door Otto en

1. Misschien een verwijzing naar de synode van Poitiers in 1078, waar onder meer een canon over het celibaat van priesters werd aangenomen.

Ottobono[2.] zaliger gedachtenis, vroeger legaten van de Heilige Stoel in het koninkrijk Engeland; ongeacht ook de besluiten en ordinanties van de provinciale concilies en synoden; ongeacht de statuten en gewoonten van het klooster Stein in Holland, van de orde der augustijnen, in het diocees Utrecht, waarvan je kanunnik bent en waar bovendien, volgens je eigen verklaring, je in het openbaar je professie hebt gedaan, die zouden zijn bevestigd onder ede door de genoemde orde volgens de apostolische goedkeuring of van ieder ander gezag; ongeacht iedere verhindering van welke aard ook, bevrijden we je daarvan vanuit ons apostolisch gezag door deze breve en als een bijzondere gunst. Laat niemand etc. zich verzetten tegen onze vrijstelling en dispensatie, etc. Als iemand etc.

Gegeven te Rome in de Sint-Pieter, in het jaar des Heren 1505, de 4e januari, het derde jaar van ons pontificaat.

A. Colocci

188 *Aan William Warham*
Londen, 24 januari [1506]

Deze brief diende als voorwoord bij de Latijnse vertaling van de *Hecuba* en *Iphigeneia* van Euripides, die in september 1506 verscheen bij Joost Bade in Parijs. William Warham was aartsbisschop van Canterbury sinds 1503 en kanselier van Engeland sinds 1504.

Aan de zeereerwaarde vader in Christus William, aartsbisschop van Canterbury en primaat van Engeland, een hartelijke groet van Erasmus van Rotterdam, kanunnik van de orde van de heilige Augustinus

Toen ik het plan had opgevat, eerbiedwaardige prelaat, om de theologie, die, grote God, in ernstig verval verkeert door de onbenulligheden van de sofisten, naar vermogen te herstellen en te bevorderen door Griekse schrijvers te vertalen, maar om niet onmiddellijk, volgens het Griekse gezegde, mijn reputatie als pottenbakker op het spel te zetten door aan een al te grote pot te beginnen,[1.] en, zoals het spreekwoord luidt, met vuile voeten op een zo grote taak af te stormen,[2.] besloot ik eerst uit te testen of de energie die ik besteed had aan de studie van de twee talen niet vergeefs was geweest, aan de hand van een weliswaar moeilijk, maar profaan onderwerp; de moeilijkheid van

2. Otto Le Blanc en Ottobono Fiesco (de latere paus Adrianus V) waren pauselijke legaten in Engeland, respectievelijk in 1237 en 1268. Dit toont dat Erasmus inderdaad een Engels beneficie hoopte te ontvangen.
1. *Adagia I*, 4, 15.
2. *Adagia I*, 9, 54.

het karwei zou bijdragen tot mijn voorbereiding en tegelijk zou, als ik wat fouten maakte, dat alleen mijn onkunde blootleggen zonder enig onrecht te doen aan de Heilige Schrift. En zo ben ik begonnen twee tragedies van Euripides, *Hecuba* en *Iphigeneia in Aulis*, in het Latijn te vertalen, in de hoop dat een god mijn snode plannen welwillend zou begunstigen. Toen ik vervolgens zag dat een staaltje van mijn werk in de smaak viel bij in beide talen zeer geleerde mensen - en Engeland heeft werkelijk in alle takken der wetenschap verschillende mannen die, als we de waarheid mogen zeggen zonder jaloezie op te wekken, ieders bewondering verdienen, zelfs van heel Italië -, heb ik het in een paar maanden met hulp van de muzen voltooid. Hoeveel zweetdruppeltjes me dat heeft gekost, kunnen slechts zij bevroeden die in hetzelfde strijdperk zijn afgedaald.

Want iets uit goed Grieks in goed Latijn overzetten, vereist een buitengewoon goede vakman, die niet alleen rijkelijk kan beschikken over een overvloedige en parate kennis van de beide talen, maar die ook zo scherp ziet en zo alert is dat al sinds enkele eeuwen niemand te vinden is geweest die op dit terrein de goedkeuring kreeg van alle geleerden. Het is ook niet moeilijk te raden hoe lastig het is om verzen van de ene taal in verzen van de andere over te brengen, vooral omdat ze zeer gevarieerd van metrum en ongebruikelijk van vorm zijn en afkomstig, niet alleen van een schrijver uit de verre Oudheid en bovendien een tragedieschrijver, maar die ook nog heel beknopt, subtiel, verfijnd is en bij wie men niets vindt wat overbodig is, niets wat je kunt weglaten of veranderen zonder hem te schaden; die bovendien vaak en spitsvondig alle retorische kunstgrepen inzet, zodat hij steeds weer een redevoering lijkt te houden. Voeg daar nog de koren bij, die opzettelijk zo gekunsteld en zo duister zijn dat je eerder een Oedipus of Apollo nodig hebt dan een vertaler. Daar komt ook nog bij de slechte toestand waarin de manuscripten verkeren, het geringe aantal ervan, het ontbreken van vertalers om op terug te vallen. Het verbaast me dan ook niet dat, zelfs in deze vruchtbare eeuw, geen Italiaan het aandurfde de taak op zich te nemen een tragedie of komedie te vertalen, terwijl verschillende mensen zich wel aan Homerus waagden; onder hen was zelfs Poliziano niet tevreden met zijn werk; een ander begon aan Hesiodus, ook zonder veel succes; weer een ander waagde zich aan Theocritus, met nog slechter resultaat. Francesco Filelfo ten slotte vertaalde in een van zijn grafredes de eerste scène van *Hecuba* - ik kwam er pas achter nadat ik met mijn vertaling was begonnen -, maar op zo'n manier dat de grote man me alle moed gaf om het zelf te proberen, hoewel ik overigens nogal schuchter ben.

Noch deze grote voorbeelden noch de vele moeilijkheden hebben me afgeschrikt; integendeel, de meer dan honingzoete welsprekendheid van deze

dichter - die ook zijn vijanden hem toekennen - heeft me des te sterker aangetrokken en zo ben ik begonnen met een werk dat nog door niemand was beproefd. En ook als ik er weinig van terechtgebracht zou hebben, dan toch hoop ik dat mijn onbevangen lezers mijn poging enige lof waardig zullen keuren en dat minder welwillende lezers enige toegeeflijkheid zullen betrachten voor de nieuwbakken vertaler van dit zo moeilijke werk, dit temeer omdat ik welbewust naast alle andere moeilijkheden nog de zware last op me heb genomen bij de vertaling, voor zover dat mogelijk is, de stijlfiguren en het weefsel in de Griekse gedichten exact weer te geven, door te proberen de oorspronkelijke woorden en verzen aan te houden, bijna letterlijk te vertalen, en ernaar te streven overal met uiterste precisie de kracht en het gewicht van de zin aan de Latijnse oren aan te passen, ofwel omdat ik het niet eens ben met de vrijheid van vertalen die Cicero anderen veroorlooft en zichzelf wel heel rijkelijk gunde, dan wel, omdat ik, als beginnend vertaler, liever zondig door overdreven pietluttig te lijken dan door me al te veel vrijheid te permitteren - met andere woorden, dat ik liever af en toe vast kom te zitten op het strand dan dat ik, na een schipbreuk, in volle zee lig te zwemmen. Ik wilde liever de fout begaan dat de geleerden in mijn werk charme en harmonie missen dan nauwkeurigheid. Ik heb me ook geen schuilplaats willen bereiden door te zeggen dat ik een parafrase lever, waarmee velen hun onwetendheid verbergen en zich, als inktvissen, hullen in hun eigen duisternis om niet gevangen te worden.[3.] Als men hier nergens de hoogdravende bombast en, zoals Horatius[4.] zegt, de ellenlange woorden van de Latijnse tragedie hoort, dan moet men dat niet mij aanrekenen. Ik heb in mijn hoedanigheid van vertaler liever de sobere helderheid en de elegantie van de schrijver die ik vertaalde weergegeven dan de opgeblazenheid van een vreemde stijl waar ik in ieder geval niet veel plezier aan beleef.

Ik heb overigens de vaste hoop dat oprechte en rechtvaardige lezers mijn werk, nu het zo uitstekend beschermd wordt tegen de laster van onrechtvaardige lieden, in dank zullen aanvaarden als, verheven vader, ook u er uw goedkeuring aan hecht. Het kostte me weinig moeite om, onder de talrijke grote vorsten, u uit te kiezen om het resultaat van al mijn nachtelijk gezwoeg aan op te dragen. Immers, afgezien van uw prachtige positie zag ik dat u zo uitmuntend, zo begiftigd, zo overladen bent met geleerdheid, welsprekendheid, wijsheid, vroomheid, bescheidenheid, eerlijkheid en onvergelijkelijke welwillendheid jegens de beoefenaren van de schone letteren, dat het woord primaat niemand beter past dan u, die niet alleen door de waardigheid van het ambt, maar veel meer nog door ieder soort deugden, de eerste plaats be-

3. Horatius, *Saturae I*, 4, 100.
4. Horatius, *Ars poetica* 97.

zet en het voornaamste sieraad van het koninklijk hof en de hoogste top van de verhevenheid der kerk bent. Als het mij ten deel valt dat een zo lofwaardig man mijn inspanningen prijst, zal ik zeker geen spijt hebben van alle moeite die ik tot nu toe aan dit werk heb besteed en in de toekomst er geen bezwaar tegen hebben de zaak van de theologie te bevorderen met een nog grotere krachtsinspanning.

Vaarwel en reken Erasmus tot degenen die met hun hele hart het meest zijn toegewijd aan Uwe Vaderlijkheid.

Londen, 24 januari

189 *Aan Servaas Rogier*
Londen, 1 april [1506]

Erasmus heeft zijn visie van de relaties tussen Hendrik VIII en Filips beschreven in zijn Adagium 1401.

Erasmus van Rotterdam aan de heer Servaas, gegroet

Ik schreef je al verschillende brieven waarop jij tot mijn verbazing geen letter hebt geantwoord. Ik ben nog in Londen en, naar het lijkt, zeer gezien bij de grootste en geleerdste mannen van heel Brittannië. De koning van Engeland heeft mij een prebende beloofd, maar de komst van prins Filips naar Engeland heeft hem gedwongen deze zaak uit te stellen.[1.]

Ik zit er steeds maar over te denken hoe ik de tijd van leven die mij nog rest - en ik weet niet hoeveel dat zal zijn - geheel aan de godsdienst en aan Christus kan wijden. Ik zie dat het leven van de mens, hoe lang het ook is, vluchtig en vergankelijk is en dat mijn gezondheid, verzwakt door de zware studies en de nodige tegenslagen, zeer broos is. Ik zie dat er geen einde komt

1. Bij de dood van koningin Isabella van Castilië in november 1504, eiste Filips de Schone op grond van zijn huwelijk met Isabella's dochter Johanna de troon op. Op 10 januari zette hij koers naar Spanje, maar op 17 januari wierp een hevige storm hem op de kust van Engeland. Hij bleef daar tot 23 april, onderhandelingen voerend voor een politiek verbond en een handelsverdrag. De intensieve besprekingen kunnen de aandacht van de koning in beslag hebben genomen, maar het is niet duidelijk waarom de belofte van een beneficie voor Erasmus later niet werd nagekomen. Erasmus heeft zijn visie op de relatie tussen Hendrik VIII en Filips beschreven in *Adagia II*, 5, 1.

aan de studie; het is alsof ik iedere dag weer opnieuw moet beginnen. Daarom heb ik besloten tevreden te zijn met mijn redelijke kennis - vooral omdat de hoeveelheid Grieks die ik me heb verworven, voldoende is - en mij te wijden aan de overdenking van de dood en de vorming van mijn ziel. Ik had dat al eerder moeten doen en zuiniger met mijn jaren, dat wil zeggen ons kostbaarste bezit, moeten omspringen toen zij op hun best waren. Maar ook al komt spaarzaamheid te laat als de bodem in zicht is, toch moet ik nu des te zuiniger omgaan met wat me rest, juist omdat er minder is en van slechtere kwaliteit. Vaarwel.

Londen, 1 april

190 *Aan Jacob Mauritsz*
Londen, 2 april [1506]

Erasmus van Rotterdam aan meester Jacob Mauritsz, de zeergeleerde kandidaat in beide rechten

Als het goed met je gaat, mijn allerbeste vriend, dan is dat voor mij een reden tot grote vreugde. Met mij gaat het goed en ik denk altijd aan jou, zolang de geest mijn ledematen bezielt.[1.] Ik hoop je deze zomer te kunnen bezoeken. Dan zal ik je alles vertellen en ook alle geheimen van de onderwereld verklappen. Want in het rijk van Pluto hoor je goed na te denken over je terugkeer en alles behoedzaam te plannen.[2.]

Ik betreur het oprecht dat onze vorst in deze streken verzeild is geraakt en wel om vele redenen. Hij is nog steeds voor anker en dat is een grote schadepost voor me. Op bevel van de Engelse koning werd mijn mecenas[3.] gedwongen hem terzijde te staan en wel op eigen kosten. Ondertussen verdwijnt mijn kleine kapitaaltje. Ik heb een wat langere brief geschreven aan onze vriend Willem. Groet heer Reinier,[4.] de arts, de andere trots van de Hollandse letteren, en meester Hendrik, die charmante man, en mijn andere vrienden. Ik smeek geluk en voorspoed af voor je lieve echtgenote en je aardige kinderen.

1. Vergilius, *Aeneis IV*, 336.
2. Erasmus had nare herinneringen aan zijn eerste vertrek uit Engeland vanwege de inbeslagname van zijn geld; zie brief 119.
3. Mountjoy.
4. Reinier Snoy.

191 *Aan Richard Whitford*
Ergens buiten, 1 mei 1506

Deze brief vormt de inleiding van een voordracht die Erasmus schreef als antwoord op Lucianus' *Tyrannicida* (Tirannenmoord), een onderdeel van *Luciani opuscula* (zie brief 187). Whitford (zie inleiding brief 89) was kapelaan van Foxe.

Erasmus van Rotterdam aan Richard Whitford, zijn geleerde en vrolijke vriend in Engeland

Aangezien ik nu al enige jaren druk in de weer geweest ben met de Griekse letteren, mijn beste Richard, ben ik onlangs begonnen Latijnse voordrachten te vervaardigen, om me weer te verzoenen met die taal. Ik deed dat op aandrang van Thomas More, die - zoals je weet - zo welsprekend is dat hij alles, zelfs zijn ergste vijand kan overtuigen. Ik heb zoveel genegenheid voor die man dat, als hij zou bevelen te dansen of aan een touwtje te lopen,[1] ik dat zonder enig bezwaar zou doen. Hij behandelt hetzelfde onderwerp,[2] en wel zo dat hij iedere passage uitdiept en verheldert.

Misschien speelt mijn grote genegenheid voor hem me wel parten, maar ik geloof echt dat de natuur nooit een geest heeft voortgebracht die krachtiger, sneller, helderder, scherpzinniger en veelzijdiger met alle mogelijke talenten begiftigd is dan de zijne. Daar komt nog bij taal, die volkomen bij dat verstand past, een opgewekt karakter, humor, maar zonder te kwetsen, zodat hij alles in zich heeft om een volmaakt advocaat te zijn.

Ik heb dit werk dan ook niet op me genomen met de gedachte een zo groot vakman te evenaren of te overtreffen, maar om met hem, als met een allerliefste vriend met wie ik altijd graag ernst en scherts deel, te strijden in deze arena van de talenten. Ik deed dit des te liever omdat ik dergelijke oefeningen, die vruchtbaarder zijn dat al het andere, graag opnieuw zou willen invoeren in onze scholen. Ik ben van mening dat juist het ontbreken van deze oefeningen er de oorzaak van is dat in onze tijd, waarin zoveel mensen zich tot heel welsprekende schrijvers ontwikkelen, er toch zo weinig zijn die geen kinderen lijken wanneer de omstandigheden een redenaar vragen. Als wij, op gezag van Cicero en Quintilianus en in navolging van het voorbeeld

1. Terentius, *Adelphoe* 752.
2. Ook More schreef een voordracht als antwoord op de *Tyrannicida* van Lucianus die werd opgenomen in de *Luciani opuscula.*

der klassieken, ons van jongs af aan zouden oefenen in dit soort optredens, dan zou er - dunkt mij - bij ons niet meer zo'n armoede in spreekvaardigheid voorkomen, zoveel deerniswekkende kinderachtigheid, zoveel gênant gestotter, zelfs bij degenen die in het openbaar de welsprekendheid onderwijzen.

Je moet mijn voordracht lezen met de gedachte dat ik me er een paar dagen mee heb geamuseerd, niet echt heb geschreven. Ik raad je echter aan haar te vergelijken met die van More en te bekijken wat het verschil in stijl is tussen ons, want je zegt altijd dat wij zoveel in talent, karakter, gevoelens, interesses op elkaar lijken, dat je niet gelooft dat er tweelingen bestaan die meer op elkaar lijken. In ieder geval houd je evenveel van ons beiden en ben jij ons beiden even dierbaar. Vaarwel, mijn dierbare, charmante Richard.

Op het platteland, 1 mei 1506

192 *Aan Thomas Ruthall*
Londen, [begin juni 1506]

Dit is het voorwoord voor *Timon* in de *Luciani opuscula.* Het werd geschreven even voordat Erasmus vanuit Engeland naar Italië vertrok. Thomas Ruthall, deken van Salisbury, was koninklijk secretaris sinds 1499.

Erasmus van Rotterdam aan de zeergeleerde Ruthall, doctor in beide rechten en secretaris van de koning, gegroet

Kijk nu toch eens, mijn beste Ruthall, hoe vrijmoedig uw open karakter en gemakkelijke omgang mij hebben gemaakt! Hoewel ik heel goed weet dat u onder de voornaamste mensen aan het hof de eerste plaats inneemt, in prestige, gunst, grootheid, geleerdheid, ben ik niet bang om uwe excellentie mijn ongepolijste werkjes, die ik nog nauwelijks heb kunnen verbeteren na de eerste redactie, toe te zenden. Maar wat moest ik anders doen? De schipper joeg me al op en riep alsmaar dat wind en storm niemand gehoorzaamden. Om nu toch iets van mijzelf achter te laten bij iemand die zich zo voor me heeft geïnteresseerd, doe ik u het werkje toekomen waar ik toevallig mee bezig was, en stuur ik aan de man die uitmunt in menslievendheid, *De mensenhater.* Het is een dialoog van Lucianus, verreweg zijn nuttigste en plezierigste om te lezen. Hij is al eens door iemand vertaald, maar die vertaler lijkt wel te hebben willen bewijzen dat hij noch Grieks noch Latijn kende. Men

verdenkt hem ervan, en niet ten onrechte, te zijn opgestookt door lieden die Lucianus een kwaad hart toedragen. Wees zo goed deze vrijmoedigheid van mij te aanvaarden en geef Erasmus een plaats onder degenen die u zeer liefhebben. Vaarwel.

193 *Aan Christopher Urswick*
Ham, [begin juni 1506]

Erasmus had bijna een jaar in Engeland doorgebracht maar nog geen beneficie of een andere toelage ontvangen. Vrij onverwacht deed zich nu de gelegenheid voor om naar Italië te gaan. Hij werd door Giovanni Boerio, lijfarts van Hendrik VII, uitgenodigd zijn twee zoons te begeleiden naar Italië en toezicht te houden op hun studies. Hij verliet Londen met zijn metgezellen begin juni. Aangekomen in Calais vertrok hij naar kasteel Ham, waar zijn beschermheer Mountjoy commandant was. Hier bleef hij klaarblijkelijk lang genoeg om zijn vertaling van *Gallus* (De haan) gereed te maken voor publicatie in *Luciani opuscula*, met deze brief als voorwoord.

Christopher Urswick was een geestelijke die Hendrik VII van Engeland op een groot aantal missies had gediend en door koninklijke begunstiging veel prebenden had verkregen.

Erasmus van Rotterdam aan de zeergeleerde heer Christopher Urswick, gegroet

Zeer geachte en dierbare Christopher, van nature heb ik voor geen enkele ondeugd meer afschuw dan voor ondankbaarheid en ik vind dat iemand die, na hoe lange tijd ook, weldaden vergeet, de naam ‘mens’ niet verdient. Daarentegen vind ik diegenen die door het lot in de gelegenheid zijn gesteld passende dank te betuigen voor bewezen weldaden, zeer gelukkig, en het gelukkigst nog diegenen die een ontvangen weldaad met rente kunnen terugbetalen. Toen ik dan ook al enige tijd bij mezelf zat op te sommen wat u mij, uit genegenheid en zonder enige tegenprestatie van mijn kant, hebt geschonken - want ik beschouw als een gift wat mij als zodanig werd aangeboden ook al heeft het lot, of een fout van mezelf, maar in ieder geval niet uw tekortschieten, bewerkt dat ik het niet heb ontvangen - en eens rondkeek of ik iets had wat u althans de goede herinnering die ik aan u bewaar, en mijn dankbaarheid, duidelijk kon tonen, en mij in mijn armoede niets voor ogen

kwam wat enigszins, ik zeg niet aan uw verdiensten zou beantwoorden, maar wat in ieder geval mijzelf de voldoening zou geven u iets te hebben geschonken, kwam ik ten slotte op het idee om die wellevende lieden na te volgen die, door een bloemetje of een ander teken van genegenheid te sturen, uiting plegen te geven aan hun goede wil en toewijding. Vooral lieden die zelf arm zijn, doen dat voor hen die door hun rijkdom of karakter het uitstekend kunnen stellen zonder beloning.

Toen ik dus de Griekse muzenhof binnenliep - want de tuinen der Muzen bloeien ook midden in de winter - heeft, tussen de vele bloemen die me in hun gevarieerde pracht toeknikten, een bloempje van Lucianus me boven alle andere bekoord. Ik plukte het, niet met mijn vingers, maar met mijn pen, omdat het zo fris was, zo prachtig door zijn afwisselende kleuren, zo lieflijk van vorm en zo heerlijk van geur en vooral omdat zijn werkzame sappen heilzaam en versterkend zijn. Horatius schrijft dat hij die het nuttige met het aangename weet te verenigen, veel bijval oogst.[1.] Naar mijn mening slaagde niemand daar zo goed in als Lucianus die de vrijmoedigheid van de vroege komedie, maar zonder haar grofheid, vertoont. Grote God, met wat voor spitsvondigheid, met wat voor fijne scherts pakt hij alles aan, hoe maakt hij iedereen belachelijk, hoe wrijft hij alles met dat wonderlijke zout in! Alles waar hij terloops op stuit, treft hij met zijn grappen. Hij heeft het vooral gemunt op de filosofen en op de volgelingen van Pythagoras en Plato vanwege hun gegoochel met wonderen en op die van de Stoa vanwege hun onverdraaglijke arrogantie. Op hen hakt hij in, op hen vuurt hij ieder soort pijlen af, en dat heel terecht. Want is er iets zo afschuwelijk, zo onverdraaglijk als schijnheiligheid zich hullend in het gewaad van de deugd? Ze noemden hem dan ook een lasteraar, dat wil zeggen iemand die kwaad spreekt van anderen, maar dat waren vooral degenen bij wie hij een zere plek had geraakt. Met evenveel vrijmoedigheid lacht hij om de goden en drijft hij de spot met hen, en daarom heeft men hem ‘de goddeloze’ genoemd. Beslist een eretitel, want hij werd hem toegekend juist door de goddelozen en bijgelovigen. Hij had zijn bloeitijd, naar men aanneemt, in de tijd van Trajanus, en mag niet, zowaar God me bemint, onder de sofisten gerekend worden. Hij onderscheidt zich door de schoonheid van zijn taal, zijn creativiteit, zijn charmante humor, zijn raakheid in de satire. Zijn boutades schudden je wakker. Hij mengt ernst met luim en luim met ernst. Hij zegt de waarheid met een lach, en lacht als hij je de waarheid zegt. Hij beeldt de gewoonten, de passies, de ambities van de mensen uit als met het penseel van een schilder en schotelt je iets voor niet om te lezen, maar om met je ogen te bekijken. Geen komedie, geen satire is, uit het oogpunt van stichting zo goed als van vermaak, met zijn dialogen te

1. Horatius, *Ars poetica* 343.

vergelijken.

Overigens, als u vraagt naar de inhoud van deze dialoog: hij doet wat hij altijd doet. Hij striemt Pythagoras als een bedrieger en kwakzalver, hij lacht om de arrogantie en de wijze baarden van de stoïcijnen; hij laat zien aan hoeveel ellende het leven van de rijken en koningen blootstaat, hoe zorgeloos daarentegen het leven is van een arm maar opgewekt mens die tevreden is met zijn lot. Ik vraag u hem aandachtig te lezen op een tijdstip waarop de zaken het u toestaan de wenkbrauwen wat minder te fronsen. Dan zult u de haan met de schoenmaker, zijn baas, horen praten op een amusantere wijze dan welke clown ook, maar ook met meer wijsheid dan die van het volk der theologen en filosofen, die in hun scholen soms met veel poeha discussiëren over grote onbenulligheden.

Vaarwel, beste en geleerde Christopher, en neem Erasmus, die in liefde, ijver en dienstbaarheid voor niemand onderdoet, op onder uw beschermelingen.

Uit het kasteel Ham, 1503

194 *Aan Thomas Linacre*
Parijs, [ca. 12 juni] 1506

De brieven 194-196 werden geschreven onmiddellijk nadat Erasmus was aangekomen in Parijs. Daar werd hij twee maanden opgehouden door het drukken van de vertalingen van Lucianus en Euripides. Ook maakte hij herziene uitgaven van de *Adagia*, gepubliceerd na zijn vertrek op 27 december 1506, en van de *Epigrammata*, verschenen op 8 januari 1507. Al deze werken werden gedrukt bij Bade.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Thomas Linacre, gegroet

Ik ben ongedeerd in Parijs aangekomen, behalve dat ik door die vierdaagse zeetocht een vervelende ziekte heb opgelopen na een kou te hebben gevat, die me ook nu nog hevige hoofdpijn bezorgt. De klieren onder mijn oren zijn aan beide kanten opgezwollen, mijn slapen kloppen, mijn oren suizen. En ondertussen is er geen Linacre, die mij ervan kan verlossen met zijn kunde. Dat is wat het contract voor Italië me vooralsnog heeft opgeleverd. Want ik had me voor eens en altijd voorgenomen om me nooit van mijn leven meer toe te vertrouwen aan wind en golven, wanneer een tocht over land mogelijk was.

Voor de Fransen ben ik weer herrezen, want hier ging het hardnekkige

gerucht dat Erasmus naar de goden was afgereisd. Ik vermoed dat het zijn oorsprong vond in de dood van de Fransman Milo;[1] die was ook uit Frankrijk vertrokken om naar de familie Mountjoy te gaan, maar daar een paar dagen na zijn aankomst aan de pest overleden. Aan deze vergissing - ik geloof niet in voortekens - heb ik te danken dat ik nu, in leven, een voorproefje heb gehad van wat de achterblijvers na mijn dood over me zullen zeggen. Nu ik ben teruggekeerd, lacht Frankrijk me zo toe dat ik niet meer weet of Brittannië, dat me zovele en zulke waardevolle vrienden schonk, mijn geest het meest streelt of Frankrijk, dat mij zeer zoet is doordat ik er zeer vertrouwd mee ben, er mijn vrijheid heb en het me ten slotte zo uitgesproken gunstig gezind is. Zodoende overstelpt mij een dubbele vreugde doordat ik met evenveel plezier terugdenk aan mijn verblijf in Engeland, vooral omdat ik spoedig daarheen hoop terug te keren, als ik geniet van het weerzien van mijn Franse vrienden.

Je zult wel moeten lachen, als je hoort hoe begerig mijn Griekje[2] wachtte op het geschenk dat ik hem beloofd had in ruil voor de pennen uit Cyprus. Hoeveel keer herinnerde hij me er niet aan. Hoeveel keer verweet hij me niet dat ik het hem niet had gestuurd. Het doet me werkelijk plezier die kraai met zijn wijdopen snavel voor de gek te hebben gehouden. Want die domme kerel had niet in de gaten dat ik schreef: ‘ik zal je een cadeau sturen dat echt iets voor jou is’. Dat wil zeggen niets.

Ik hoop dat ik de taak die ik op me heb genomen, om de kinderen van Battista[3] te onderwijzen, tot een goed einde kan brengen. Ik merk dat de jongens begaafd, bescheiden en handelbaar zijn en verstandiger dan men op die leeftijd mag verlangen. Clyfton, hun verzorger, is de eerlijkste, beminnelijkste en gedienstigste man die je je kunt voorstellen.

Vaarwel, zeer geleerde en zeer vriendelijke leraar, en schrijf vaak aan mij, ook al is het weinig, als je maar schrijft.

195 *Aan John Colet*
Parijs, 12 juni 1506

Erasmus van Rotterdam aan de zeer eerbiedwaardige John Colet, gegroet

Na Brittannië te hebben verlaten, kwam ik in Frankrijk aan, en het is moei-

1. Het is niet bekend om wie het gaat.
2. Misschien Hermonymus.
3. Giovanni Battista Boerio.

lijk onder woorden te brengen wat ik allemaal voelde. Het viel me niet licht uit te maken wat sterker was: de vreugde om het weerzien van mijn vrienden die ik in Frankrijk had achtergelaten, of de droefheid om het afscheid van mijn pasgemaakte vrienden die ik in Engeland had achtergelaten. Maar ik kan wel met volle overtuiging zeggen dat geen enkel land in zijn geheel mij zo vele, zo oprechte, zo geleerde, zo dienstvaardige, zo luisterrijke en zo met alle deugden begiftigde vrienden heeft gebracht als alleen al de stad Londen. Zij wedijverden allen met elkaar in genegenheid en hulpvaardigheid, zodat ik niet weet wie boven wie te stellen en genoodzaakt ben ze allemaal gelijkelijk te beminnen. Ik moet hen nog wel pijnlijk missen, maar ik beur mij op met de herinnering: door voortdurend aan hen te denken zie ik hen als het ware in levenden lijve voor me, en ik heb de hoop spoedig naar hen te kunnen terugkeren en hen dan nooit meer in de steek te laten, totdat de dood, en alleen de dood, ons scheidt. Ik heb er het volste vertrouwen in dat jij, die me zo genegen en toegewijd bent, samen met alle andere vrienden je best zult doen om die hoop zo snel en bevredigend mogelijk te verwezenlijken.

Ik kan niet zeggen hoeveel genoegen ik beleef aan de karakters van de kinderen van Battista. Zij zijn bescheiden, zeer handelbaar en ijverig in de studie als geen ander. Daarom vertrouw ik erop dat zij zullen beantwoorden aan de verwachtingen van hun vader en aan mijn inzet, en dat zij eens een groot sieraad voor Brittannië zullen worden. Vaarwel.

Parijs, daags na Corpus Christi, 1506

196 *Aan Roger Wentford*
Parijs, 12 juni [1506]

Roger Wentford was rector van de Saint Anthony's school in Londen. Erasmus had opnieuw zijn vriendschap gezocht nadat hij in Engeland was teruggekeerd.

Erasmus aan zijn vriend Roger, gegroet

Onder de vele, zeer lieve vrienden die Brittannië me heeft gegeven, kom jij, mijn Roger, op de eerste plaats. Je genegenheid voor me was zo standvastig, je gezelschap zo aangenaam, je behulpzaamheid zo groot dat ik een heerlijke herinnering aan mijn vriend Roger met me zal blijven meedragen, waarheen het lot me ook nog moge voeren. Ach, moge het lot je vergunnen mij te volgen naar Italië! Dan zul je daar beschikken over de hele Erasmus die je, om zo

te zeggen, al volledig tot de jouwe hebt gemaakt.

De reis verliep behoorlijk voorspoedig, alleen de boottocht was vreselijk. Wij waren vier nachten de speelbal van wind en golven. Ik hield er een hoofdpijn aan over waarvan ik, naar ik hoop, nu spoedig verlost zal worden. Ik vond het heerlijk weer in Frankrijk te zijn, des te heerlijker omdat ik het zo lange tijd niet gezien had. Maar Brittannië blijf ik missen, vooral omdat ik daar zoveel geleerde, oprechte, liefhebbende, hulpvaardige, opgewekte vrienden heb achtergelaten, die zich allemaal zo voor me hebben uitgesloofd. Daaronder moet ik jou op de eerste plaats zetten. Zorg er daarom voor dat je jezelf gelijk blijft in je genegenheid voor Erasmus. Ik op mijn beurt zal mezelf dagelijks overtreffen in mijn vriendschap voor Roger. Vaarwel.

Parijs, daags na Corpus Christi [1507]

197 *Aan Jean Desmarais*
Parijs, juli 1506

Deze brief verscheen als voorwoord bij Erasmus' vertaling van Lucianus' *De mercede conductis* (Over mensen die door geld worden geleid). Mogelijk werd het geschreven toen de *Luciani opuscula* al op de pers lagen, aangezien het werd geplaatst aan het eind van het boek.

Erasmus van Rotterdam aan Jean Desmarais, redenaar van de universiteit Leuven

Opdat je begrijpt, mijn dierbare Desmarais, dat je vriend Erasmus, die over alle landen en zeeën rondzwerft, voortdurend de herinnering aan jou met zich meedraagt, stuur ik je, als symbool, de dialoog van Lucianus met de titel *Over mensen die door geld worden geleid.* Ik vertaalde die in het Latijn toen ik de laatste voorbereidingen trof voor mijn reis naar Italië. Je zult er, als in een spiegel, met veel genoegen in zien wat de nadelen zijn van een leven aan het hof. Je sprak me daar dikwijls over, uit eigen ervaring en als was je er nog maar net, als aan een schipbreuk, aan ontkomen en teruggegeven aan het vrije leven der letteren. Ik heb er vooral mijn best op gedaan om je door mijn voorbeeld ertoe uit te dagen, na je langdurige omgang met het Grieks nu ook zelf eens te beginnen iets in die richting aan te durven. Ik zeg inderdaad ‘durven’, want ik geloof niet dat er een groter waagstuk is dan te proberen uit goed Grieks goed Latijn te maken. Vaarwel en houd van me, want ik ben ook erg op jou gesteld.

198 *Aan de lezer*
[Parijs, ca. juli 1506]

Dit is het voorwoord bij Erasmus' vertaling van de *Iphigeneia* van Euripides (Parijs: Bade, 1506). Het werd waarschijnlijk in allerijl tijdens het drukken geschreven. In de tweede druk (Venetië, 1507) werd het vervangen door een opdracht aan William Warham (brief 208).

Erasmus aan de lezer, gegroet

Omdat ik begreep dat smaken verschillen, heb ik, om, voor zover dat mogelijk is, iedereen tevreden te stellen en tegelijk zelf niets onbeproefd te laten, bij het vertalen van deze tragedie iets van mijn vroegere scrupules laten varen en een beetje meer rekening gehouden met aantrekkelijkheid en duidelijkheid. Bovendien heb ik de overdadige variatie van de metra in de koren beperkt, niet omdat ik het me gemakkelijk wilde maken, maar omdat ik zag dat een zo grote mengeling van allerlei genres niet ver afstond van proza, en ook omdat ik had begrepen dat zelfs de tragedieschrijver Seneca zich niet geroepen voelde die na te volgen. Vaarwel, beste lezer.

199 *Aan René d'Illiers*
Parijs, [begin augustus 1506]

Dit voorwoord bij Erasmus' vertaling van Lucianus, *Alexander seu pseudomantis* (Alexander of de valse profeet) werd waarschijnlijk geschreven toen de *Luciani opuscula* al op de pers lagen. René d'Illiers was bisschop van Chartres sinds 1492.

Erasmus van Rotterdam, kanunnik van de orde van de heilige Aurelius Augustinus, aan de zeereerwaarde vader in Christus, de heer René, bisschop van Chartres

Hoewel u, eerwaarde vader, een man bent met een zeer kritische smaak, merkte ik herhaaldelijk dat u desondanks zeer vriendelijke gevoelens koestert voor mijn pover talent en mijn boekjes. Daarom stuur ik u, nu ik op het punt sta naar Italië te vertrekken, *De valse profeet* van Lucianus, zodat u iets hebt om u aan uw Erasmus te herinneren. Die profeet is inderdaad een boef,

maar hij is uitermate nuttig om het bedrog op te sporen en aan de kaak te stellen van sommige lieden die het volk bedriegen met nepwonderen, schijn-godsdienstigheid, verzonnen aflaten en dergelijke trucjes. U zult hem dus lezen, hoop ik, niet alleen met vrucht, maar ook met veel genoegen. Afgezien van de beroemdheid van uw geslacht, de luister van uw fortuin, het prestige van uw ambt, bent u, Eminentie, ook zeer goed thuis in de serieuze en zwaardere studies, maar toch bent u, dankzij uw joviale aard en wonderlijke vrolijkheid van karakter, niet afkerig van de elegantere muzen en houdt u ervan met deze nuttige werkjes uw veeleisende publieke taken af te wisselen. Verder kunt u alleen al het zwarte zout dat men toekent aan Momus of het witte zout dat men toeschrijft aan Mercurius, bij de ene Lucianus in overvloed terugvinden.

Het doet me een onuitsprekelijk verdriet dat de prachtige en beroemde kerk van de stad Chartres[1.] door de bliksem is afgebrand. Vaarwel.

200 *Aan Servaas Rogier*
[Florence, 4 november 1506]

Dit is de eerste bewaard gebleven brief die Erasmus in Italië heeft geschreven. Hij had Parijs verlaten in augustus en was via Orléans, waar hij een paar dagen de gast was van Nicolas Bérauld, naar Lyon gereisd en vandaar over de Mont Cenis naar Turijn. Terwijl hij de Alpen overstak, schreef hij het gedicht *De senectute* (Over de ouderdom), opgedragen aan Guillaume Cop. In Turijn verkreeg hij op 4 september de graad van doctor in de theologie. Erasmus was niet trots op zijn Turijnse graad en nergens in zijn correspondentie vertelt hij waar hij zijn graad behaald heeft, maar hij bewaarde wel zorgvuldig zijn bul, die tegenwoordig berust in de universiteitsbibliotheek van Bazel.

Erasmus van Rotterdam aan Servaas, gegroet

Ik had vele redenen om naar Italië te gaan, maar bij mijn aankomst werd het land hevig geteisterd door oorlogsgeweld, zodat ik, toen de paus[1.] samen met de Franse troepen zich gereed maakte Bologna te belegeren, vandaar naar Florence moest vluchten. Maar omdat er sterke geruchten zijn dat Bentivog-

1. Op 26 juli 1506 werd een houten torenspits van de kathedraal van Chartres getroffen door de bliksem. In 1507 werd het herstel voltooid.
1. Julius II.

lio samen met zijn drie zoons op de vlucht onderschept is door de Fransen,[2.] hoop ik, zodra de toestand tot rust is gekomen, weer naar Bologna terug te keren. De paus en zijn kardinalen zijn van plan daar de winter door te brengen.

Ik heb de dokterstitel in de theologie gehaald, tegen mijn zin, maar overreed door de verzoeken van vrienden. Volgende zomer hoop ik je te bezoeken. Vaarwel.

201 *Aan Johan Obrecht*
[Florence, 4 november 1506]

De brieven 201-203 zijn alle gericht aan Goudse kennissen en werden ongetwijfeld meegegeven aan dezelfde koerier. Van Johan Obrecht is niets bekend, behalve dat hij een verwant was van Willem Obrecht en in de buurt van Gouda woonde. Het is niet bekend of hij verwant was met de componist Jacob Obrecht (1450-1505).

Erasmus had Willem Obrecht in Bologna ontmoet, waar deze als huisleraar optrad van de kinderen van Jeroen Lauwerijns, kamerheer en schatkistbewaarder van Filips de Schone.

Erasmus van Rotterdam aan de heer Johan Obrecht, gegroet

Het doet mij veel genoegen dat je zo vriendelijk over mij denkt en spreekt. Dat hoorde ik van meester Willem, de gouverneur van de kinderen van de grote schatkistbewaarder, een man die erg op je gesteld is en die hier in Bologna zeer vriendschappelijk met mij omgaat. Ik heb onlangs mijn doctoraat in de theologie gehaald, tegen mijn zin, maar op aandringen van mijn vrienden die meenden dat die titel mij een groter gezag zal verlenen. Ik hoop jullie volgende zomer weer te bezoeken en alles persoonlijk te vertellen. Doe onze gemeenschappelijke vrienden, voor wie ik al het beste wens, de hartelijke groeten. Als mijn werkjes je bevallen: nog niet zo lang geleden zijn veel van mijn boekjes gedrukt op de persen van Bade.[1.] Vaarwel.

2. Giovanni Bentivoglio regeerde als pauselijk vicaris over Bologna, maar kwam in conflict met Julius II. Toen deze zich meester maakte van de stad, vluchtte Bentivoglio weg.
1. Zie brief 194 inleiding.

202 *Aan Jacob Mauritsz*
Florence, 4 november [1506]

Erasmus van Rotterdam aan meester Jacob Mauritsz, zeergeleerde licentiaat in de beide rechten

Gode zij dank, Erasmus leeft nog, het gaat hem goed en hij denkt voortdurend aan jou. Hij verzoekt je hem de dienst te bewijzen dit briefje zo snel mogelijk aan meester Johan Obrecht te laten bezorgen; ik vraag je het niet vervelend te vinden dat ik zo'n klein beroep op je doe. Er gebeurt hier in Italië veel wat het vermelden waard is, maar de koerier staat al op het punt te vertrekken. Groet de zeer geleerde arts heer Reinier,[1.] en ook Hendrik[2.] en alle andere vrienden. Vaarwel en het beste met je gezin.

Florence, 4 november

203 *Aan Servaas Rogier*
Bologna, 16 november [1506]

Erasmus van Rotterdam aan Servaas, gegroet

Ik schreef je onlangs vanuit Florence, maar ik schrijf je nu opnieuw over hetzelfde, want brieven gaan op een zo lange route maar al te vaak verloren. Ik ging vooral naar Italië om Grieks te studeren; de studies sluimeren hier echter nu de vlammen van het oorlogsgeweld hoog oplaaien, zodat ik erover denk eerder terug te keren. Ik heb het doctoraat in de theologie gehaald, niet omdat ik dat nu zo graag wilde, maar omdat ik door anderen daartoe ben geprest.

Bentivoglio heeft Bologna verlaten. De Fransen belegerden de stad, maar werden teruggedreven door de bewoners, van wie er maar weinig zijn gedood. Paus Julius is, op de dag van de heilige Martinus,[1.] Bologna binnengetrokken en heeft op de daarop volgende zondag[2.] de mis opgedragen in de kathedraal. Men verwacht de komst van de keizer[3.] en men bereidt een veld-

1. Reinier Snoy.
2. Als magistraat aangeduid in brief 190.
1. 11 november 1506.
2. 15 november 1506.
3. Maximiliaan I. Geruchten over zijn komst werden niet bewaarheid.

tocht voor tegen de Venetianen[4.] als zij de gebieden die aan de paus behoren, niet afstaan. Ondertussen hebben de studiën vrijaf. Vaarwel.

Bologna, 16 november [1506]

204 *Aan prins Hendrik van Engeland*
[Bologna, ca. 17 november 1506]

Erasmus citeerde dit fragment van een brief aan prins Hendrik (de latere Hendrik VIII) uit het hoofd in een brief aan Johan Cochlaeus, gedateerd 1 april 1529 (brief 2143). Zie ook brief 206 inleiding.

'Het gerucht doet hier de ronde, zo droef dat men het niet wil geloven, maar zo hardnekkig dat het niet helemaal uit de lucht gegrepen kan zijn, dat prins Filips is overleden', etc.

205 *Aan Jérôme Busleiden*
Bologna, 17 november 1506

De vertalingen van de dialogen van Lucianus die deze brief vergezelden, waren bedoeld als supplement bij de *Luciani opuscula* die al waren gepubliceerd door Bade op 13 november 1506. Bade drukte ze af en voegde ze toe aan sommige al gedrukte exemplaren. Ze werden afzonderlijk gedrukt door Martens in Leuven in 1512.

Jérôme Busleiden was raadsheer van de Grote Raad van Mechelen. Erasmus had hem in 1500 ontmoet in Orléans, waar Busleiden toen rechten studeerde. Erasmus' weeklacht over de dood van Filips de Schone (25 september 1506) was gemeend. Erasmus zag in Filips een vorst die in staat was te handelen in het belang van de Nederlanden en dit ondergeschikt zou maken aan het belang van het keizerrijk. In tegenstelling tot zijn vader Maximiliaan I en zijn zoon Karel V was Filips immers geen keizer.

4. Julius was vastbesloten de steden in de Romagna te heroveren die door Venetië waren geannexeerd.

Erasmus van Rotterdam aan Busleiden, proost van Atrecht en raadgever van de koning, gegroet

Er doet hier al enige tijd het gerucht de ronde dat te bitter is om te geloven dat het waar is, maar te hardnekkig om te kunnen geloven dat het uit de lucht gegrepen is, namelijk dat prins Filips is overleden. Hoe kan ik mijn klachten verwoorden, mijn Busleiden, hoe mijn wanhoop uitschreeuwen, wie van de mensen of de goden beschuldigen? Welke treurnis, welke tragedie is in staat deze slag te beschrijven? Al te veel, ach, al te veel hebt u, Spanje, ons gekost, door ons eerst François Busleiden, aartsbisschop van Besançon, te ontnemen en, niet tevreden een zo groot man te hebben geveld, hebt u ook de vorst zelf verzwolgen, een vorst die, als het hem gegund was te blijven leven, de grootste en beste zou zijn die de wereld ooit had gekend. Trouwens, vraag ik, wat was er voor deze jongeman nog over om te overtreffen behalve zichzelf?

Maar o lot, hoe gemeen is uw spel, hoe groot is uw afgunst, o hoe onrechtvaardig is deze dood! Hoe afgunstig ook om altijd de beste zo snel mogelijk uit ons midden weg te nemen en degene die onze blik nog nauwelijks heeft kunnen aanschouwen, te ontrukken. Wiens rampspoed moet ik nu het meest betreuren? Die van zijn vader, Maximiliaan, beroofd van een zoon die hem meer waard was dan zijn vele rijken? Of die van zijn kinderen[1.] aan wie een zo vrome vader is ontrukt op een zo jeugdige leeftijd? Of die van het vaderland dat nog maar pas de vreugde smaakte en dat nu al de voortijdige rouw treft over de geliefde vorst? Of, ten slotte, die van de hele wereld waaraan zo ontijdig zo'n schitterend licht is ontroofd? De rampzalige storm die hem van zijn koers deed afwijken en hem naar Brittannië dreef, was al een voorteken dat het lot hem ver weg van Spanje dreef. Als jongeman heb ik hem in een lofrede[2.] mogen prijzen. Goede God, wat heb ik mij toen nog vele en uitvoerige lofredes in het vooruitzicht gesteld! En nu maak ik, rampzalige, door de ommekeer der gebeurtenissen, een grafschrift. Kom, kleine mensjes, vertrouwen wij maar op ons geringe lot wanneer de dood, naar eigen willekeur, ook hen van ons wegrukt die met een lang leven het algemeen belang hadden gediend.

Maar waarom vererger ik jouw leed, Jérome, door zo toe te geven aan het mijne? Wat mij rest is de welwillende goden te smeken aan zijn kinderen de voorspoed van de vader te schenken, gekoppeld aan de levensduur van de goddelijke Frederik,[3.] en aan jou het succes van je broer[4.] in je opvoedingstaak, maar met een langer leven.

1. De kinderen van Filips en Johanna waren Eleonora (1498-1558), Karel V (1500-1558), Isabella (1501-1526), Ferdinand (1503-1564), Maria van Hongarije (1505-1558) en Catharina (1507-1578).
2. De *Panegyricus.*
3. Frederik III, grootvader van Filips de Schone.
4. François Busleiden was huisleraar geweest van Filips de Schone.

Aangezien ik niet wil dat een zo groot en zo geleerde vriend een brief van me krijgt zonder een literair geschenk, stuur ik je hierbij enkele aardige dialogen van Lucianus. Ik vertaalde ze deze dagen in het Latijn toen wij, uit angst voor het beleg, naar Florence waren gevlucht. Ik deed dat om mijn tijd niet te verspillen. Want in Italië verkillen tegenwoordig de studies en vlammen de oorlogen. Paus Julius voert oorlog, overwint, triomfeert en handelt helemaal als Julius.[5] Vaarwel en beveel steeds weer Erasmus aan bij de eerwaarde vader, Nicolas Ruistre, bisschop van Atrecht.

Bologna, 17 november 1506

206 *Van prins Hendrik van Engeland*
Richmond, 17 januari [1507]

Deze brief van de zestienjarige prins Hendrik van Engeland werd door Erasmus als appendix toegevoegd aan brief 2143 aan Johann Cochlaeus, gedateerd 1 april 1522. Erasmus probeerde in de brief Cochlaeus ervan te overtuigen dat koning Hendrik VIII zelf de *Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lutherum* (Verdediging van de zeven sacramenten tegen Maarten Luther, Londen, 1521) had geschreven. De toegevoegde brief moest bewijzen dat Hendrik het Latijn uitstekend beheerste. In de brief aan Cochlaeus zegt Erasmus dat hij aanvankelijk niet geloofde dat de prins zelf de brief geschreven had, maar dat Mountjoy, huisleraar van de prins, hem overtuigde door hem brieven te tonen van de hand van Hendrik met toevoegingen, doorhalingen en correcties. Hendriks brief heeft inderdaad de kenmerken van een stijloefening voor leerlingen, en kan zijn bijgeschaafd door Mountjoy, aan wie Erasmus waarschijnlijk de ontvangst ervan te danken had.

Prins Hendrik stuurt een groet aan Desiderius Erasmus, een volmaakt geleerde

Jezus is mijn hoop

Je brief, zeer welsprekende Erasmus, heeft mij zeer getroffen. Hij lijkt te mooi om in haast geschreven te zijn, te helder en te eenvoudig dan dat je zou denken dat hij weloverwogen door een zo vernuftig talent is geschreven. Het

5. Toespeling op Julius Caesar.

gebeurt immers merkwaardig genoeg dat werken die door scherpzinnige geesten worden geschreven, iets moeizaams en gekunstelds hebben. Wanneer wij proberen zo welsprekend mogelijk te zijn, ontsnapt ons ongemerkt die open en heldere manier van spreken. Jouw brief echter heeft een grote charme en is tegelijkertijd helder en scherpzinnig en verdient, naar het me lijkt, ieders lof. Maar waarom doe ik mijn best om jouw welsprekendheid te prijzen, terwijl die toch al over de hele wereld befaamd is? Ik weet zelf niets te bedenken wat recht doet aan je volmaakte geleerdheid. Daarom onthoud ik me van verdere lof, want het is beter te zwijgen, denk ik, dan al te schamel te spreken.

Ik had het gerucht over de dood van de koning van Castilië,[1.] mijn diep en diep betreurde broeder, al met ontzetting vernomen, lang voordat ik jouw brief kreeg. Ach, had dat gerucht ons maar veel later bereikt en minder waarheid bevat. Na de dood van mijn zeer geliefde moeder[2.] heeft geen bericht me zoveel verdriet gedaan. En om de waarheid te zeggen, dat gedeelte van je brief beviel me minder dan de sierlijkheid van de taal verdiende, omdat het de wond die de tijd wat had geheeld, weer scheen open te rijten. Het past stervelingen zich te onderwerpen aan wat de hemel besloten heeft. Maar jij, ga door en schrijf me als er ginds iets nieuws gebeurt, maar laat het wat aangenamer nieuws zijn. Moge God alles wat ons overkomt en wat het waard is te gedenken, zegenen. Vaarwel.

Richmond, 17 januari

207 *Aan Aldo Manuzio*
Bologna, 28 oktober [1507]

Het jaar 1507 bracht Erasmus met de jongens Boerio door in Bologna en in de herfst maakte hij zich gereed naar het noorden terug te keren. Eerst wenste hij echter zijn vertalingen van Euripides herdrukt te zien door Aldo Manuzio, omdat de uitgave van Bade vol fouten stond (brief 188). Aldo Manuzio was een van de beroemdste uitgevers van zijn tijd. Zijn drukkerij in Venetië, opgericht in 1494, was befaamd om de uitgaven van de Griekse klassieken en de octavo-uitgaven van de Latijnse klassieken in een kleine, duidelijke letter.

1. Filips de Schone.
2. Elisabeth van York.

Erasmus van Rotterdam aan Aldo Manuzio van Rome

Ik wenste dikwijls bij mijzelf, zeer geleerde Manuzio, dat uw winst in overeenstemming zou zijn met het licht dat u hebt geworpen op de Griekse en Latijnse letteren, niet alleen dank zij uw groot vakmanschap en uw elegante letters, maar ook dank zij uw geestesgaven en buitengewone geleerdheid. Wat uw faam betreft: er is geen twijfel aan dat de naam Aldo Manuzio tot in het verre nageslacht op de lippen zal liggen van allen die zijn ingewijd in de geheimen van de literatuur. En zoals nu uw roem al groot is, zal ook het nageslacht u niet alleen in ere houden, maar koesteren en beminnen omdat - naar ik verneem - u zich tot taak gesteld hebt om de goede schrijvers te doen herleven en te verspreiden en omdat u met de grootste zorg - zij het niet met gelijk opgaand gewin - een werk verricht als dat van Hercules, een prachtig werk dat u eens onsterfelijke roem zal opleveren, maar ondertussen voor anderen meer vruchten afwerpt dan voor uzelf. Ik hoor dat u bezig bent Plato[1.] in Griekse letters te drukken, een werk waar vele geleerden verlangend naar uitzien. Ik wil graag weten welke schrijvers over de geneeskunst u hebt gedrukt. En wat zou ik graag hebben dat u ons ook Paulus van Aegina bezorgt. Ik vraag me af wat u verhinderde dat u het Nieuwe Testament[2.] nog altijd niet hebt uitgegeven, want daarmee zou u iedereen - als ik me niet vergis - een groot genoegen doen en vooral ook onze stand, dat wil zeggen die van de theologen.

Ik stuur u twee tragedies die ik met grote overmoed heb vertaald; hoe goed het me gelukt is, moet u zelf maar oordelen. Thomas Linacre, William Grocyn, William Latimer, Cuthbert Tunstall, niet alleen mijn, maar ook uw vrienden, waren zeer lovend. U weet zelf dat zij te knap zijn om een verkeerd oordeel uit te spreken en te oprecht om een vriend te vleien, tenzij de liefde hen blind maakt voor mijn fouten. Ook de Italianen aan wie ik mijn werk heb laten zien, zijn niet slecht te spreken over mijn poging. Joost Bade drukte ze, met heel bevredigende resultaten voor hemzelf, zoals hij schrijft, want hij verkocht tot zijn genoegen de hele voorraad. Maar hij hield te weinig rekening met mijn reputatie, want ze wemelen van de fouten en hij biedt me aan de vorige uitgave met de volgende te repareren. Ik vrees echter dat hij, naar het woord van Sophocles,[3.] kwaad met kwaad repareert. Mijn werken zouden onsterfelijk worden, dunkt mij, als u ze zou publiceren, gedrukt in uw

1. Verschenen in september 1513.
2. Aldo had al in 1499 het plan opgevat het Nieuwe Testament in het Hebreeuws, het Grieks en het Latijn te drukken; er werd al in 1501 aan begonnen, maar het werk werd verder niet uitgevoerd. De Griekse bijbel van Aldo verscheen uiteindelijk in 1518, met daarin Erasmus' tekst van het Nieuwe Testament.
3. Sophocles, *Ajax* 362.

letters en vooral in die kleine, de mooiste die er bestaan. Dan kan het een klein boekje worden en hoeft het niet veel te kosten. Voor het geval het u goed dunkt deze gemakkelijke taak op u te nemen, stuur ik u gratis een gecorrigeerd exemplaar dat ik meegeef aan deze jongeman; maar misschien wilt u me een paar exemplaren sturen om aan mijn vrienden cadeau te geven.

Ik zou niet aarzelen de zaak op mijn kosten en op mijn risico af te handelen, maar ik verlaat Italië binnen enkele maanden. Daarom zou ik de zaak zo snel mogelijk willen afronden. Het is nauwelijks tien dagen werk. Als u erop staat, zal ik honderd of tweehonderd exemplaren afnemen; hoewel de 'winstbrengende' Mercurius me over het algemeen niet erg goed gezind is en het erg lastig zal zijn die vracht te vervoeren, zal ik daar geen bezwaar tegen maken, als u me tenminste een billijke prijs noemt. Vaarwel, zeer geleerde Aldo, en neem Erasmus op in het getal van degenen die u zeer genegen zijn.

Als u nog zeldzame boeken hebt in uw drukkerij, zult u me een plezier doen dat te laten weten. Die geleerde Britten hebben mij namelijk opdracht gegeven daar goed naar te informeren. Als u helemaal geen zin hebt om de tragedies te drukken, geef dan het exemplaar mee terug aan degene die het u brengt.

Bologna, 28 oktober

Aan de volmaakt geleerde Aldo Manuzio van Rome, in Venetië

208 *Aan William Warham*
[Bologna, november 1507]

In de uitgave van Bade van zijn vertalingen van Euripides had Erasmus de *Hecuba* opgedragen aan William Warham (brief 188), maar misschien door tijdnood had hij maar een kort voorwoord geschreven voor de *Iphigeneia* en dat alleen voor de lezer (brief 198). Dit voorwoord werd in de uitgave van Manuzio van 1507 vervangen door deze brief, eveneens gericht aan Warham.

Erasmus aan William Warham, aartsbisschop van Canterbury, gegroet

Toen ik aan deze tragedie begon te werken, eerwaarde bisschop, kwam het mij onmiddellijk voor dat in het verhaal een andere smaak en in de gezangen een andere stijl heerste. Want als ik mij niet vergis is deze tragedie wat onbevangener en is de stijl ervan wat vloeiender. Daarom kan het lijken dat zij door Sophocles is geschreven. Anderzijds verwijst zij, door de densiteit van de inhoud en een zeker oratorisch gemak van overreden en ontraden, toch

weer meer naar een auteursschap van Euripides. Maar het is niet aan mij om haar aan een van beiden toe te schrijven en ik denk ook niet dat het belangrijk is. Wel leek het mij goed wat minder slaafs de tekst te volgen dan vroeger, juist om daardoor dichter bij het origineel te blijven. Ik heb de *Iphigeneia* dan ook wat vrijer en uitvoeriger vertaald, zonder daarom mijn betrouwbaarheid als vertaler geweld aan te doen. In beide tragedies heb ik alleen wat meer vrijheid durven nemen door in de koren de enorme variatie en overvloed van de versvormen enigszins te reduceren. Ik hoop dat de geleerden mij dat zullen vergeven, gezien de geringe speelruimte die ik als vertaler heb. Uiteindelijk heeft noch Horatius van de lyrische, noch Seneca van de tragische dichters geprobeerd de grote vrijheid in prosodie of verscheidenheid van metra te evenaren, ofschoon zij de Grieken alleen maar navolgden, niet vertaalden. En als ik tussen mijn belangrijker werk door nog wat tragedies zou vertalen, zou ik zonder spijt dezelfde vrijheid nemen en niet aarzelen de stijl en het onderwerp van de koren te veranderen. Ik zou liever een gemeenplaats behandelen of mij in een mooie uitweiding uitleven, dan veel moeite besteden aan ‘welluidende onbenulligheden’, zoals Horatius ze noemt.[1.] Ik vind dat de Oudheid nergens iets onnozelers heeft voortgebracht dan in dergelijke koren, waarin men door op alle mogelijke manieren te proberen een nieuwe stijl te ontwikkelen, de duidelijkheid geweld aandeed, en door verbale effecten na te jagen het zicht op de inhoud verloor. Vaarwel, mijn hooggeëerde beschermer.

209 *Aan Aldo Manuzio*
[Bologna, november 1507]

Erasmus van Rotterdam aan Aldo Manuzio van Rome, gegroet

Het panorama van de beroemde stad, de zaak zelf, en vooral jouw vriendelijke en oprechte persoonlijkheid, Aldo, nodigden me uit, zodat ik me naar Venetië zou haasten, als het lente was of een lenteachtige herfst. Nu schrikt zowel het mij nog onbekende klimaat af, dat momenteel zijn ongemakken met zich meebrengt, alsook het sinds enkele dagen bijzonder slechte weer in Bologna, dat mijn gezondheid, die toch al niet best is, enigszins aantast.

Misschien zullen er een paar punten zijn waarop je met mij van mening verschilt. Juist daarom wilde ik graag persoonlijk aanwezig zijn. Er zijn enige passages waarover ik mijn twijfels heb en ik vermoed dat het exemplaar niet

1. Horatius, *Ars poetica* 322.

zonder fouten was. Zoals in *Hecuba*, B4, rechterblad, οὐ μήν γε πείθῃ; ik lees daar οὐκ ἤν γε.[1] Aan het eind meen ik dat het οὗτοσ σὺ μαίνῃ beter wordt toebedeeld aan Agamemnon dan aan Hecuba. In *Iphigeneia in Aulis* z6, linkerblad, ταχθεῖσα τουσι Φιλτατοισ, is mijn lezing τἄχθιστα.[2] Op enkele andere plaatsen, die me nu niet invallen, heb ik het gewaagd van het exemplaar af te wijken. Daarover zou ik erg graag met je van gedachten willen wisselen, want ik heb een zeer hoge dunk van je inzicht. Maar ik moet om mijn gezondheid denken. Als je ergens op een aperte fout stuit - ik ben ook maar een mens - geef ik je het recht die naar eigen inzicht te veranderen. Vervul die plicht van een vriend, die je, naar je schrijft, al bent. Als iets voor tweeërlei uitleg vatbaar is en dus verdedigbaar en het mogelijk lijkt dat ik niet uit onwetendheid een fout heb gemaakt, maar een andere mening heb gevolgd, laat het dan zo of verander het zoals je wilt. Want wat zou ik mijn Aldo niet durven toevertrouwen?

Aan de koorliederen zou ik niet al te veel belang willen hechten. In de eerste plaats heb ik daarin hooguit een of twee keer gebruik gemaakt van dezelfde versmaten als Euripides. In de meeste koren worden bijna evenveel verschillende metra toegepast als er verzen zijn, en bovendien hebben de Grieken die vrijheid in het variëren van versmaten. Toen ik zag dat Horatius van de lyrici en Seneca van de tragici die grote verwarring en vrijheid niet hebben nagevolgd, achtte ik het dwaas om me bij het vertalen aan dergelijke moeilijke versvormen te wagen. Daarom heb ik me beperkt tot een paar variaties. En dan, als ik de namen die ik in de koren gebruikt heb, die voor ieder van hen tamelijk talrijk zijn, als ik de mengvormen, als ik de wetten van de versvoeten, kortom als ik al die vrijheden had willen weergeven, dan had ik dat ook moeten doen in de rest van de tekst, want ook daar is niet alles altijd in jambische trimeters, maar kan het metrum van tijd tot tijd veranderen. Je kunt een klein boekje echter niet opzadelen met een groot bijvoegsel. Het lijkt me eleganter het werk zonder commentaar uit te geven en trouwens, op het ogenblik heb ik ook de schrijvers niet bij de hand die ik daarvoor nodig zou hebben. Daarom is het beter de zaak te laten rusten dan haar weinig deskundig te behandelen.

Ik heb er ook de tijd niet voor. Om vele redenen wil ik de zaak zo spoedig mogelijk afronden, zodat ik op nieuwjaarsdag mijn geleerde vrienden kan verrassen met dit geschenk. Want ik sta in verbinding met alle mensen die goed op de hoogte zijn van de schone letteren of daar les in geven. Verder ga ik, terstond na Kerstmis, naar Rome, om ook daar met een geschenkje oude

1. Erasmus verwijst hier naar de pagina's van de uitgave van de werken van Euripides door Marcus Musurus, in 1503 door Aldo Manuzio gedrukt. Zijn lezing wordt tegenwoordig gevolgd.
2. Ook deze lezing wordt tegenwoordig gevolgd.

vriendschappen aan te halen en nieuwe aan te gaan. Ik stuur je mijn brief[3] met een paar veranderingen. De titelpagina laat ik geheel aan jou over; ik zal je erg dankbaar zijn als je een woord van aanbeveling schrijft. Als er nog iemand anders is van wie je denkt dat hij zich hiermee verdienstelijk kan maken, handel dan volgens je eigen goeddunken. Zodra het karwei klaar is, zou ik twintig of dertig geprijsde exemplaren willen ontvangen. Ik zal het geld meegeven aan de bezorger of aan iemand die je aanwijst. Als je liever wilt dat het vooruit wordt gezonden, kan dat ook. Vaarwel, zeer geleerde en vriendelijke Aldo en schaar Erasmus onder degenen die je bewonderen en je van harte het beste wensen.

Als er in mijn brief aan jou iets staat wat je wenst te veranderen, doe dan zoals het je goeddunkt. Je moet het epigram dat onder de tragedie staat, maar weglaten. Het is van een jonge Fransman[4] die ik toentertijd in dienst had en aan wie ik, voor de grap, beloofde het te laten drukken. Toen ik wegging heb ik het aan Bade gegeven in aanwezigheid van de jongen, om hem wat hoop te geven. Ik vraag me af hoe Bade het later in zijn hoofd haalde het te drukken, terwijl ik hem toch had gezegd dat ik met de jongen alleen een grap wilde uithalen.

Ik heb het voorwoordje van de *Iphigeneia* veranderd; vervang het oude maar door het bijgaande.[5] Voor het geval de omvang van de brief je niet bevalt, heb ik onderstreept wat gemakkelijk kan worden weggelaten. Ik twijfel er niet aan dat je nog veel fouten zult aantreffen die te wijten zijn aan de letterzetters. Ik vraag je daar goed op te letten.

Schrijf me zo snel mogelijk zodat ik weet of je mijn brief hebt ontvangen - want de bankiers houden ons soms loze beloftes voor - en wanneer je het werk denkt klaar te hebben. Vaarwel en beveel Erasmus wat je wilt.

Aan de volmaakte geleerde Aldo Manuzio van Rome, in Venetië

210 *Van Paolo Bombace*
[Bologna], 6 april 1508

Paolo Bombace doceerde klassieke letteren aan de universiteit van Bologna. Van zijn brieven aan Erasmus (210, 217, 223, 251, 257) zijn alleen korte samenvattingen in het Italiaans bewaard, met her en der citaten in het oorspronkelijke Latijn.

3. Dit is waarschijnlijk een aanvullende brief met complimentjes van Erasmus aan Aldo om te worden opgenomen in het boek.
4. Gervase Amoenus.
5. In plaats van brief 198.

Brief van Paolo aan Erasmus van 6 april 1508

Hij raadt hem een zekere Merlin[1.] aan, juist zoals hij hem bij Aldo Manuzio aanbeveelt, en hij zegt: 'Je vriend Paolo wordt gebeukt door golven van haat, alleen omdat hij zich heeft durven indringen bij de doctores.' Hij voegt eraan toe: 'Je tragedies[2.] kwamen een tijdje geleden aardig in de roulatie,' en hij verheugt zich dat het oordeel dat hij vroeger had uitgesproken, bevestigd wordt door de geleerden. Hij zou verder willen weten wat Aldo van plan is met Plutarchus.[3.]

211 *Aan William Blount, heer van Mountjoy* [Venetië, september 1508]

De publicatie van de *Adagiorum chiliades* door Aldo Manuzio in september 1508, opgedragen aan Mountjoy, was een mijlpaal in de carrière van Erasmus en van immens belang voor de kennis van de klassieke letterkunde. Erasmus was nooit tevreden geweest over het dunne boekje *Adagiorum collectanea* van 1500 en evenmin met de enigszins uitgebreide versie van 1506. Toen Aldo, in een brief die verloren is gegaan, ermee instemde de *Adagia* te drukken, gaf Erasmus zijn plan om naar Rome te gaan op en ging hij in plaats daarvan naar Venetië waar hij begin januari 1508 aankwam om de nieuwe uitgave te begeleiden. De volgende tien maanden woonde hij in het huis van Aldo en diens schoonvader en compagnon Andrea Torresani, steeds maar meer adagia aan de collectie toevoegend en koortsachtig schrijvend terwijl het drukproces al aan de gang was. Vele jaren later, in 1531, publiceerde hij, geïrriteerd door de verhalen over zijn schandalige leven in Venetië, een satirische beschrijving van het sobere leven bij Andrea Torresani in het colloquium *Opulentia sordida* (Karige rijkdom). Hij verkeerde nu in dagelijks contact met Griekse geleerden die hem overvloedig voorzagen van manuscripten. Erasmus gaf een warm eerbetoon aan Aldo en de hulpvaardige Grieken in zijn adagium *Festina lente* (Haast u langzaam)

1. Misschien Jacques Merlin, die in 1512 de werken van Origenes uitgaf bij Bade.
2. De *Hecuba* en *Iphigeneia*, gedrukt door Aldo Manuzio, december 1507.
3. Aldo Manuzio publiceerde de eerste Griekse uitgave van Plutarchus in maart 1509.

en beschreef de moeilijkheden van zijn zware taak die in zo'n korte tijd moest worden voltooid in het adagium *Herculei labores* (De werken van Hercules). Het karakter van de *Adagia* werd ingrijpend gewijzigd. De 819 adagia van de eerste editie werden uitgebreid tot 3260 stuks. Erasmus putte bovendien veel meer uit Griekse schrijvers en gaf veel uitvoeriger commentaar. Sommige adagia groeiden uit tot ware essays.

Erasmus van Rotterdam aan de illustere Lord William Mountjoy, gegroet

Ik heb vroeger, in Parijs, als het ware een klein boeketje spreekwoorden samengesteld. Ik deed dat in een paar dagen en niet al te zorgvuldig, ook al omdat ik geen Griekse naslagwerken ter beschikking had; mijn bedoeling was dat het voor jou persoonlijk, zeer geëerde William, als commentaartje zou dienen, omdat ik had gemerkt dat je bijzonder veel genoegen stelde in dat genre. Enkele mensen gingen toen ijverig, maar met al te onhandige en te grote liefde voor mij, aan de slag om het te publiceren en te laten drukken, maar zó slecht dat het wel leek alsof ze het met opzet deden. Maar toch ontving men die bundel, hoe onzorgvuldig samengesteld en hoe slecht ook uitgegeven, of dat nu kwam door jouw bescherming of door de aard van het boekje, beter dan ik had durven hopen. De bundel bleek zoveel steun te geven aan mensen die naar een wat verfijndere literatuur streefden, dat zij bekenden zeer veel dank verschuldigd te zijn aan jouw hoogheid, maar toch ook een beetje aan mijn noeste arbeid. Nu ik de beschikking heb gekregen over een voorraad Griekse boeken heb ik, om de fout van anderen in de vorige uitgave goed te maken, om de studenten met een nog groter geschenk aan ons beiden te verplichten, maar vooral om de dagelijks meer opbloeiende studies van jouw Engeland op dit gebied te bevorderen, het oorspronkelijke werk opnieuw op het aambeeld gelegd. Zodoende heb ik meer dan drieduizend en tweehonderd spreekwoorden - want waarom zouden wij ze niet tellen alsof het een schat betrof? - van vele auteurs in een becommentarieerde editie bijeengebracht.

Het was mijn bedoeling er, met dezelfde olie, zoals men zegt,[1] opmerkelijke metaforen, scherpzinnige uitspraken, voortreffelijke spreuken, fraaie toespelingen, poëtische allegorieën aan toe te voegen, omdat dat allemaal verwantschap vertoont met het genre der spreekwoorden en evenzeer leidt tot een rijk en verfijnd spraakgebruik. Ik had echter besloten er met extra zorg allegorieën van de oudste theologische literatuur in te verwerken, omdat ik daar op mijn eigen gebied en in mijn eigen ambt werkzaam ben en ook omdat dit deel dan niet alleen zou dienen tot het cultiveren van de geest maar

1. *Adagia I*, 4, 62.

ook tot een vroom leven. Toen ik echter zag dat dit gedeelte ging uitgroeien tot een enorme massa, heb ik ervan afgezien, afgeschrikt door die schier eindeloze arbeid. Tevreden met wat ik gedaan heb, geef ik de fakkel over aan wie dit werk maar wil overnemen. Tot op heden heb ik niet al te veel spijt van dit karwei, aangezien het de herinnering aan mijn jonge studiejaren, die al aan het vervagen was, in zekere zin heeft teruggebracht. En ik vond tot nu toe dat ik wel wat mocht grasduinen in de wetenschap. Maar oud worden in een bezigheid die niets met mijn ambt te maken heeft, en daaraan het grootste gedeelte van mijn leven wijden, vond ik niet gepast en zou ook leiden tot kwaadsprekerij. Daarom zal ik de theologische allegorieën, voor zover zij tot ons ambt behoren, behandelen, zodra ik beschik over de nodige Griekse boeken over dit onderwerp. En dat met des te meer genoegen, omdat ik zie dat de theologen al eeuwenlang dit belangrijke onderdeel verwaarlozen en al hun tijd besteden aan spitsvondige discussies, hetgeen niet zo verwerpelijk zou zijn, als het niet daartoe beperkt bleef. Ik zie met des te meer genoegen af van de rest van het werk, omdat ik heb begrepen dat Richard Pace zich uit eigen beweging daaraan heeft gezet, een jongeman die zo voortreffelijk thuis is in beide talen, dat zijn genie voldoende is om heel Brittannië luister te verlenen en die met een zo zuiver karakter en zoveel bescheidenheid bedeeld is dat hij de gunst van jou en je gelijken ten volle verdient. Dankzij een zo geschikte opvolger kan ik dit werk voortaan laten rusten, niet alleen zonder dat de studerenden er nadeel van ondervinden, maar zelfs dat ze er baat bij hebben. En bovendien zal het hele werk dan te danken zijn aan jullie Engeland.

Dit zijn de redenen die mij bewogen hebben dit deel van het werk en uitsluitend dit deel, op me te nemen. En nu, in het kort, de regels die ik heb gevolgd. In plaats van een ordening - als er in zo'n werk al van ordening sprake kan zijn - heb ik een index samengesteld, waarin de spreekwoorden die iets gemeenschappelijks hebben en met elkaar verwant lijken, zijn ingedeeld in eenzelfde klasse. Bij het verzamelen ben ik niet zo scrupuleus te werk gegaan dat ik alleen die spreekwoorden erbij gevoegd heb die met een ‘zegt men’, of een soortgelijke duidelijke toevoeging, aangeven dat men met een spreekwoord te maken heeft. Ik ben ook niet zo roekeloos geweest dat ik alles wat in de verte op een spreekwoord leek, op een hoop heb geveegd, want ik wilde niet dat men mij met recht zou kunnen verwijten dat ik alles wat mij onder ogen kwam, in een adagium veranderde, zoals Midas alles veranderde in goud. Ik heb het Grieks dat ik citeer, in het Latijn omgezet, ook al weet ik heel goed dat dat niet de gewoonte was van de oude schrijvers en dat het afbreuk doet aan de schoonheid van de stijl. Maar ik heb rekening gehouden met onze tijd. Och, moge de kennis van de Griekse literatuur nog eens zo

wijd verbreid raken dat men terecht mijn werk als overbodig zal minachten. Maar om de een of andere reden zetten wij ons met grote aarzeling aan deze vruchtbare bezigheid, en omarmen we veel sneller elke schijn van geleerdheid dan dit middel, zonder hetwelk geen geleerdheid bestaat en waarvan de echtheid van alle wetenschap afhangt.

Ik heb de verzen, die hier in niet te tellen hoeveelheden aanwezig zijn, in hetzelfde metrum vertaald, met een paar uitzonderingen, namelijk die van Pindarus en enige koren, omdat ik het belachelijk vond ze lettergreep voor lettergreep te vertalen, en het onnozel vond ze te voegen bij het meest verwante soort metrum. Bij de andere heb ik mij, wat het metrum betreft, heel af en toe, dezelfde vrijheden veroorloofd die de auteurs zich veroorloofden: zoals in de trimeters van Aristofanes een anapest met gelijke voeten, in de Homerische hexameters een verkorting van de laatste voet, en de verlenging van de laatste lettergreep bij de eerste arsis (stemheffing) van welke voet ook en andere dergelijke vrijheden. Ik meende hierop te moeten wijzen, zodat men mij er niet lichtzinnig van beschuldigt dat gedaan te hebben uit onwetendheid.

Voor zover de enorme hoeveelheid materiaal, vooral van de Oudheid, verder het gebrek aan boeken en de slechte toestand waarin ze verkeerden en ten slotte de zeer beperkte tijd, die mij verplichtte meer rekening te houden met mijn schaarse vrijheid dan met de opzet van het werk, het mogelijk maakten, heb ik mijn uiterste best gedaan aan de gerechtvaardigde wensen van de lezer tegemoet te komen. Toch blijven er een paar passages over die mij niet bevredigen. Als ik daarover later meer kennis vergaard heb, hetzij dank zij een verdere heroverweging, die volgens het spreekwoord[2.] de beste is, hetzij door een grotere voorraad boeken, dan zal ik me niet schamen om me, naar het voorbeeld der Ouden, te herroepen. En als iemand anders me daarin vóór is en mijn werk verbetert, zal ik hem daarvoor oprecht dankbaar zijn, want het is verre van mij te menen dat me dan onrecht is aangedaan. Zoveel waardering als ik heb voor de nauwgezetheid van degenen die het proberen, zoveel bewondering heb ik voor het geluk van degenen die er daadwerkelijk in slagen in hun werken niets te laten staan waarop een Momus kritiek zou kunnen hebben. Ik heb dat in mijn middelmatigheid niet durven beloven, vooral niet in dit soort werk. Maar als ik in dit boek dingen die over het algemeen onbekend waren, heb kunnen opdelven - en als ik mij niet vergis zul je er vele in dit werk aantreffen - stel ik ze graag en zonder me er op te beroemen, ter beschikking. Als ik me daarentegen in iets heb vergist, zal ik me niet minder gretig laten beleren. Ik ben evenzeer bereid om eerlijk te doceren wat ik weet, als oprecht te leren wat ik niet weet. Ik heb nooit de

2. *Adagia I*, 3, 38.

mensen kunnen uitstaan die, als zij al iets onbenulligs gevonden hebben, staan te juichen, te jubelen en te triomferen alsof zij Babylon zelf hebben veroverd, en hun verdienste als het ware de studenten inpeperen, maar die, als daarentegen iemand ook maar in één woord met hen van mening verschilt, ten strijde trekken als ging het om hun huis en haard.

Ik hoop dat de oprechte lezer mijn arbeid zal waarderen, zoals jij het hebt aanvaard met je gebruikelijke vriendelijkheid, o enige begunstiger van mijn studies. Want met welk ander woord kan ik korter en bondiger je bijzondere genegenheid voor mij of al de lof die jou toekomt, samenvatten? Op jou alleen is dat prachtige gezegde van Apuleius[3.] van toepassing: de edelste onder de geleerden, de geleerdste onder de edelen, onder beiden de beste. Daar moet ik nog aan toevoegen: de bescheidenste van allen. Jij hebt de oude roem van je geslacht door je geleerdheid en je geleerdheid door de buitengewone zuiverheid van je leven opgeluisterd, maar je hebt de kroon op dat alles gezet - zoals men zegt[4.] - met de bewonderenswaardige bescheidenheid van je karakter. Het mooiste bewijs van je aanzien en de grote achting die je geniet is dat je de gunst van de koning hebt, die niet alleen de verstandigste is van onze tijd en van de tijden die worden beschreven in de annalen van de Ouden, maar die ook, en dat is de belangrijkste deugd van koningen, de zorgvuldigste is in het kiezen van degenen aan wie hij zijn liefde schenkt. Het is de gewoonte bij de schrijvers, een groot deel van hun voorwoord te besteden aan het prijzen van degene aan wie zij hun arbeid opdragen. Echte voortreffelijkheid verdient dat de herinnering daaraan heilig is voor het nageslacht. Boeken kunnen dat beter dan alle andere monumenten bewerkstelligen. Ik had, meer dan wie ook, alle ruimte om in eerlijkheid en zonder overdrijving te prijzen. Maar je weet dat ik, in mijn eenvoud, een grote afschuw heb, niet alleen van vleierij maar van iedere schijn van vleierij en jij wilt, in je buitengewone bescheidenheid, zelfs niet de geringste lof dulden. Daarom laat ik dat alles terzijde en ga over tot de behandeling van de *Adagia* die, volgens het voorschrift van de filosofen, behoort te beginnen met een definitie. Lees en het moge je goed gaan, en wees ondertussen zoveel mogelijk bij me.

3. Vgl. *Florida* 16.
4. *Adagia II*, 3, 45.

212 *Aan Aldo Manuzio*
Padua, 9 december [1508]

Erasmus aan Aldo, gegroet

Germain[1.] heeft mij opgehouden met zijn bezweringen, toen ik al klaarstond om weg te gaan. Je moet Francesco[2.] aansporen zich te haasten ons commentaartje[3.] over te schrijven. Ik zal ondertussen proberen of ik met dit geschenk iemand voor me kan winnen en er enig profijt van kan trekken, zodat ik deze maanden hier niet doorbreng zonder iets te verdienen. Andrea[4.] heeft mij alle schilden uitgeteld, en heel voorzichtig. Maar ik twijfel er niet aan dat hij in deze zaak zijn plicht zal nakomen.

Vaarwel, zeer geleerde en allervriendelijkste Aldo.

Padua, daags na Onbevlekte Ontvangenis

Aan de zeergeleerde Aldo Manuzio, beschermer der goede letteren

213 *Aan Aldo Manuzio*
[Padua, december 1508?]

Erasmus aan Aldo, gegroet

Ik vervloek die mooie jongens, die het mij onmogelijk maken te genieten van dat deel van Italië dat me dagelijks meer toelacht! Zeg Francesco[1.] mijn commentaar terug te sturen, want binnen twee dagen vertrekken we allemaal van hier. Vaarwel, mijn grote vriend Aldo, ik zal persoonlijk aan Bombace uitleggen wat je hem vraagt te schrijven en hoeveel genegenheid je voor hem koestert. Vaarwel.

214 *Van William Warham*
[Mei 1509?]

Na de dood van Hendrik VII op 21 april 1509 drongen Erasmus' Engelse vrienden er bij hem op aan terug te keren en de bescherming te zoeken van de nieuwe koning die hij al sinds lange tijd als een mogelijke patroon had beschouwd. Deze brief is een fragment dat is bewaard gebleven in een handschrift van Gerard Geldenhouwer.

1. Germain de Brie.
2. Gianfrancesco Torresani.
3. Waarschijnlijk *De copia.*
4. Andrea Torresani.
1. Gianfrancesco Torresani.

[William, aartsbisschop van Canterbury, uittreksel van een brief, gericht aan Erasmus van Rotterdam]

Ik zou je graag ervan willen overtuigen dat je, zodra je hier aankomt, 150 nobels[1.] van me krijgt, op voorwaarde dat je de rest van je leven in Engeland blijft, met dien verstande dat het je vrijstaat je geboortegrond, je verwanten en je overige vrienden te gelegener tijd te bezoeken.

[Ik heb dit overgeschreven uit de originele tekst.]

215 *Van William Blount, heer van Mountjoy*
Greenwich, 27 mei [1509]

Deze brief met zijn enthousiaste en, zoals de uitkomst bewees, overdreven verwachtingen van steun door de jonge koning Hendrik VIII, was waarschijnlijk de doorslaggevende factor bij Erasmus' beslissing terug te keren naar Engeland. Er bestaat reden om aan te nemen dat de brief in feite werd geschreven door Andrea Ammonio, die in die tijd de secretaris was van Mountjoy. Later schreef Erasmus aan Ammonio dat hij diens stijl in deze brief had herkend (brief 283).

William Mountjoy aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik neem aan, mijn beste Erasmus, dat al je verdriet als bij toverslag verdween, toen je hoorde dat onze vorst, Hendrik VIII - niet zozeer octavus als Octavius[1.] - zijn overleden vader is opgevolgd. Wat kun je allemaal niet verwachten van een vorst wiens uitstekende en bijna goddelijke karakter je zo goed kent en die jou niet alleen kent maar je zo welgezind is? Hij heeft je immers eigenhandig een brief[2.] geschreven hetgeen maar weinig mensen ten deel viel. Als je eens wist hoe hij zich bijna als een god vertoont, hoe wijs hij zich gedraagt, hoezeer hij het goede en rechtvaardige bemint en hoe zorgzaam hij de geleerden tegemoet treedt, dan zou ik er mijn hoofd om willen verwedden dat je, met of zonder vleugels, gezwind naar ons toe zou vliegen om deze nieuwe, gelukbrengende ster te aanschouwen. O mijn Erasmus, als

1. In brief 296 vermeldt Erasmus ditzelfde bedrag.
1. Als jongeman was de latere keizer Augustus bekend onder zijn familienaam Octavius en onder deze naam werd hij als zoon en erfgenaam geadopteerd door Julius Caesar.
2. Brief 206.

je kon zien hoe uitgelaten de mensen hier zijn, hoe blij met deze grote vorst, hoe zij niets meer verlangen dan dat hem een lang leven beschoren is, dan zou je je tranen van vreugde niet kunnen bedwingen! De hemel lacht, de aarde juicht, alles is melk, honing en nectar. De hebzucht is verbannen uit de mensengemeenschap, want met gulle hand strooit hij zijn rijkdommen uit. Onze koning haakt niet naar goud, edelstenen, zilverwerk, maar naar deugd, naar roem, naar eeuwigheid. Ik zal je een voorproefje geven. Enige dagen geleden wenste hij wat geleerder te zijn, waarop ik hem zei: 'Geen geleerdheid verwachten wij van u, maar wel uw liefde en begunstiging der geleerden.' 'Hoe zou ik dat kunnen nalaten,' zei hij, 'zonder hen zouden wij amper iets zijn.' Kan een vorst een schitterender uitspraak doen? Maar wat onverstandig van me om me met een krakkemikkig vlot op de oceaan te wagen; die taak is voor jou weggelegd. Maar ik heb al meteen aan het begin van de brief die paar dingen ter ere van de goddelijke vorst willen zeggen, om mocht er nog een restje droefheid in je zijn, dat terstond te verdrijven, of, als het al helemaal verdreven is, de hoop die je hebt opgevat te bevestigen en te versterken.

Ik kom nu op je twee brieven:[3] je hebt me de eerste geschreven op de 29e, de tweede op de 30e april vanuit Rome. Met de eerste heb je me zowel plezier als verdriet gedaan, omdat je, zoals je dat verplicht bent, vriendschappelijk en vertrouwelijk aan Mountjoy je plannen, je overwegingen, je belevenissen en zorgen hebt toevertrouwd. Dat wat het prettige gedeelte betreft; het verdrietige is dat ik zie dat jij, mijn trouwste vriend, aan wie ik al het goede toewens, door verschillende pijlen van het lot wordt getroffen. Ik zou je willen troosten en je willen zeggen goede moed te houden, als ik er niet van overtuigd was dat jij, uit eigen kracht, toch nog durft te hopen en fier op een mooie toekomst af gaat. Je moet maar denken dat er een eind gaat komen aan je verdriet, want je staat op het punt een vorst te benaderen die kan zeggen: 'neem de rijkdommen aan en wees de grootste van de dichters'.[4] Dit voor wat de eerste brief betreft. Toch wil ik nog even iets rechtzetten. Je zegt dat je mij veel verschuldigd bent, ik meen echter dat ik erg bij jou in het krijt sta. Jij hebt me immers, door je geschriften, onsterfelijk gemaakt en die schuld heb ik, denk ik, bij lange na nog niet afgelost.

In je tweede brief betreur je dat mijn brief en de bezorger, een vriend van je, in dezelfde ramp verloren zijn gegaan. Was hun beider lot maar gelijk! Maar het tweede verlies is niet te herstellen. In mijn brief heb ik bijna niets

3. Niet bewaard gebleven. Dat we zo weinig brieven overhebben van Erasmus uit zijn Italiaanse jaren, betekent natuurlijk niet dat hij weinig brieven geschreven heeft.
4. Martialis, *Epigrammata VIII*, 55, 11.

anders gezegd dan dat ik je werk, de *Adagia*, gekregen had. Jouw werk, zeg ik, en alle geleerden zijn het erover eens dat het een schitterend staaltje is van geleerdheid en welsprekendheid en, als mijn liefde voor jou mij niet bedriegt, zonder meer volmaakt; het was zeker al je arbeid en inspanning waard. Je had daarmee niet mij - want ik ben niet belangrijk genoeg en bovendien ben ik je toch al helemaal toegewijd - maar welk belangrijk man ook tot jouw beschermheer kunnen maken. Nu je echter meende mij boven alle anderen te moeten verkiezen om je befaamde werk aan op te dragen, ben ik je daarvoor immens dankbaar. Hoe kan ik je ooit genoeg danken voor het feit dat je me, zoals ik al heb gezegd, onsterfelijk hebt gemaakt? Toch had ik liever gewild dat je wat terughoudender was geweest, want al je lof bezwaart me meer dan dat hij mij siert, omdat ik er maar een heel klein deel van herken. Wie immers die mij kent, zal met rechtvaardig oor aanvaarden dat je me zeer geletterd noemt, terwijl ik niet eens een student in de letteren genoemd kan worden. Daarom had ik best boos op je kunnen worden. maar de bescheidenheid die je me ook toeschrijft zal ik proberen uit te stralen, zodat er tenminste niet van je gezegd kan worden dat alles in je brief gelogen is.

Verder schreef ik in mijn brief dat drukke bezigheden en andere oorzaken, die ik niet aan het papier durfde toe te vertrouwen, de reden waren dat ik tot op die dag geen van je brieven had beantwoord, maar dat had niets te maken met een verandering of vermindering van mijn goede gezindheid en mijn ijver jegens jou, want die waren juist door je afwezigheid - en dat had ik niet verwacht - toegenomen. Wel, dat schreef ik je dus in de brief waarvan het je zo spijt dat hij verloren is gegaan.

Ik keer terug naar je werk, dat iedereen de hemel in prijst. Maar bovenal is de aartsbisschop van Canterbury er zo mee ingenomen en heeft hij er zo'n grote bewondering voor, dat ik het niet meer uit zijn handen kan loswringen. ‘Maar’, zeg je, ‘is er alleen maar lof?’ Dezelfde heer van Canterbury belooft je een prebende als je naar Engeland terugkeert en heeft, bij wijze van reisgeld, me vijf pond gegeven om aan jou door te sturen. Ik voeg daar evenveel aan toe, niet ter vervanging van een geschenk - want je kunt andere geschenken eisen - maar opdat je snel naar ons toe komt en ons niet langer kwelt door je afwezigheid. En ten slotte rest me nog je erop te wijzen dat je niet mag denken dat er iets is wat mij meer genoegen zou schenken dan je brief, of dat je mij waarmee dan ook zou kunnen kwetsen.

Ik vind het erg vervelend dat je ziek bent geworden in Italië. Je weet dat ik er nooit enthousiast over was dat je daarheen vertrok. Maar nu ik zie dat je daar zoveel geleerdheid en zo veel naam verwierf, spijt het me dat ik niet met je mee ben gegaan. Want ik denk dat zoveel geleerdheid en roem niet alleen met honger, gebrek en ziekten, maar zelfs met de dood moeten worden

gekocht. Aanvaard bij deze ingesloten de wissel om het geld te innen. Zorg goed voor je gezondheid en keer zo snel mogelijk naar ons terug.

Geheel de jouwe, William Mountjoy

Greenwich paleis, 27 mei

216 *Van Jacob Piso*
Rome, 30 juni 1509

Jacob Piso was ambassadeur van Hongarije in Rome.

Piso aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Het lijkt misschien, zeer geleerde Erasmus, dat mijn vriendschap wat bekoeld is, omdat ik onbetamelijk laat je brief van lang geleden beantwoord. Dat is ver bezijden de waarheid en ik bezweer je dat er geen ogenblik voorbijgaat zonder dat ik aan je denk. Jij hebt een zo diepe plaats in mijn hart ingenomen, dat noch de tijd, noch gekuip van je vijanden je ooit daaruit kunnen verdrijven. Echt, ik zweer het je, ik had nooit, met wie dan ook, een prettiger omgang dan met jou. En dan zwijg ik nog van de vruchten die ik ervan plukte, met immens profijt. Ik zal eeuwig bij je in het krijt staan, omdat jij, door je geleerde en humane conversatie, me weer tot de letteren, waarvan ik me te lang afzijdig hield, terugriep als naar mijn vaderland. Kon ik maar de rest van mijn leven met jou slijten; dan zou ik langer en misschien gelukkiger leven. Aangezien dat niet mogelijk is, moeten we toch minstens onze kleine genoegens putten uit onze wederzijdse brieven. Ik wil je daartoe niet al te nadrukkelijk aansporen, want anders ga je misschien denken dat ik twijfel aan je vriendschap voor mij. Ik wil ook niet dat je me daartoe uitnodigt, want ik ben al uit mezelf bereid liever alles te verwaarlozen dan jou geen brieven te schrijven.

Je zult me deze traagheid graag vergeven, hoop ik, want ik heb het zo razend druk gehad dat ik verschillende dagen niet mezelf kon zijn. Jean Louis de Moscheron en Thomas,[1.] met wie ik hier omga zodra ik maar even vrij ben, kunnen dat bevestigen. Na je vertrek heb ik nog maar sporadisch contact gehad met Christopher.[2.] Je weet hoe eerlijk ik ben; in vrienden stel

1. Misschien Thomas Halsey (brief 254) of Tomasso ‘Fedra’ Inghirami (1470-1516), de bibliothecaris van het Vaticaan, met wie Erasmus bevriend was.
2. Waarschijnlijk Christopher Fisher.

ik niets boven oprechtheid en er is niets waar ik meer waarde aan hecht. Jij weet beter dan ik wat zijn gevoelens voor jou zijn, maar ik denk dat ze oprecht en standvastig zijn. Wat mij betreft, ik zou je ervan willen overtuigen dat ik voor niemand onderdoe in mijn genegenheid voor jou en ik zou dat daadwerkelijk willen bewijzen, als ik daartoe de kans kreeg. Wat er ook gebeurt, deze ge-zindheid zal nooit verdwijnen of veranderen en ik zal overal met jou zijn en je helemaal toegewijd. Maak dus altijd en vrijelijk gebruik van je Piso. Ik zal je verwachtingen niet teleurstellen.

Het aanbod dat je vanuit Engeland is gedaan, vind ik geweldig. Ik ben niet slim genoeg om jou raad te kunnen geven (een varken geeft geen raad aan Minerva[3.]); denk goed na bij jezelf maar verlies je hoofd niet. Het is heerlijk rijk te zijn, nog heerlijker vrij te zijn. Als de Fortuin je beide aanbiedt, neem het dan met beide handen aan. Jij, met al je opmerkelijke eigenschappen, kunt overal aanspraak op maken; ook de Griekse en Latijnse letteren, waarin je zo uitblinkt dat het jaloezie opwekt, en die zoveel aan jou te danken hebben, verdienen het en ze zullen niet langer dulden dat hun beschermer onbekend blijft. Wat anderen zeggen moeten zij zelf weten; ik beken oprecht dat jouw werken me uit mijn gedommel hebben gewekt. Vaarwel, zeer geleerde en allervriendelijkste Erasmus. Met mij gaat het goed.

Rome, 30 juni 1509

Ik verwacht dat je een grafschrift maakt op die wijndrinkende tafelschuimer.[4.] Stel me daarin alsjeblieft niet teleur. En probeer van je andere geleerde vrienden ook wat los te krijgen over hetzelfde onderwerp en stuur het dan aan mij.

3. *Adagia I*, 1, 40.
4. Dit moet het *Epitaphium scurrulae temulenti* (Grafschrift voor de dronken grappenmaker) zijn, dat werd gepubliceerd in *Concio de puero Jesu* (Gent, 1511). De dronkaard naar wie wordt verwezen, is de Portugese humanist en dichter Enrique Caiado (†1508), die stierf terwijl Erasmus in Rome was en wiens dood wordt beschreven in het adagium *Vinaria angina* (Wijndronken keelontsteking, *Adagia IV*, 8, 2). Erasmus vertelt daarin hoe zijn dood werd veroorzaakt door Christopher Fisher, die hem maar bleef aansporen wijn te drinken om zijn lever te genezen.

216a *Van Daniele Scevola*
Ferrara, 22 december 1509

Het manuscript van deze brief werd in 1938 ontdekt door Paul Oskar Kristeller in de Nazionale van Florence. Erasmus ontmoette Scevola ongetwijfeld in Ferrara in december 1508. Toen Erasmus Ferrara verliet, ging hij naar Siena, waar zijn leerling Alexander Stewart studeerde. Hij bracht de volgende zes maanden gedeeltelijk in Siena door, gedeeltelijk in Rome, en tegen juli 1509 verliet hij Italië om zich naar Engeland te begeven. Zoals zijn brief al aangeeft had Scevola geen recent nieuws van Erasmus en kon hij alleen maar aannemen dat hij nog in Siena was. De brief bereikte Erasmus waarschijnlijk nooit en dat verklaart het feit dat hij terecht is gekomen in Florence.

Aan de meest subtiele vertaler van Grieks en Latijn en de meest vooraanstaande leraar, meester Erasmus van Rotterdam, mijn onvergelijkelijke vriend. Siena, in het college ofwel de universiteit

Als het jou goed gaat, gaat het met mij ook goed, behalve dat het in een opzicht niet gaat zoals ik zou wensen. Hoewel ik er erg op gespitst ben te weten hoe het met jou gaat, verkeer ik in totale onwetendheid over jou en je zaken, en dat brengt me evenzeer van slag als wanneer een dergelijke onzekerheid zou heersen over mijn eigen toestand. Als je maar met een regeltje geantwoord had op mijn vorige brief, dan zou ik ten minste weten dat je me niet vergeten bent. Je doet maar wat je goeddunkt, maar zelfs tegen je wil zal ik je altijd toegewijd blijven en ik zal niet ophouden te schrijven, zelfs als ik zou weten dat je toch nooit zult antwoorden. Er is nu al zowat een jaar voorbijgegaan waarin ik geen tastbaar nieuws van je kreeg en daarom vraag ik je nadrukkelijk óf een eind te maken aan mijn onzekerheid óf een baantje te vinden in jouw deel van de wereld, waar ik in jouw omgeving kan verkeren en alles goed gaat met jou als mijn leidsman. Hier heerst overal oorlog en de hele stad is meer overgeleverd aan Mars dan aan de muzen. Als je het schrijven blijft uitstellen, zal ik zorgen dat je op een dag mij als onverwachte gast zult moeten opnemen. Een hevig verlangen naar jou en je studies, waarvan ik zeer genoot, spoort mij aan en drijft me naar jou toe. De rest laat ik over aan de Fortuin. Zorg ervoor dat je me genegen blijft als een goede vriend. Niccolò Leoniceno, voor wie ik een eeuwige verering koester, stuurt je zijn groeten. Hij heeft een Latijnse versie gepubliceerd van Hippocrates' *Aforismen*, met het commentaar van Galenus en diens *Ars parva*[1.], naast een aantal aantekeningen bij Plinius,[2.]

1. In 1509 gepubliceerd in Ferrara.
2. *Errores Plinii et aliorum qui de simplicibus medicaminibus scripserunt.* Het eerste boek hiervan was al in 1492 uitgekomen, de andere drie verschenen in 1509 in Ferrara.

die al gedrukt zijn - ik denk dat je die al hebt gekregen. Aldo is hier aangekomen en het lijkt erop dat hij hier wortel gaat schieten. We kunnen nu het bucolische vers op onszelf betrekken: ‘Onze gedichten, Lycidas, hebben evenveel kracht onder het wapengeweld van Mars, als de duiven van Chaonia hebben wanneer de adelaars neerschieten.’[3.]

Zorg goed voor je gezondheid en vergeet me niet.
Je oprechte vriend Daniele Scevola
Ferrara, 22 december 1509

217 *Van Paolo Bombace*
[Bologna? maart 1511?]

Brief van Paolo aan Erasmus

[Hij schrijft] dat hij op het punt staat naar Siena[1.] te gaan en laat hem weten dat Aldo in Ferrara was en op het punt stond om zich naar Bologna te begeven bij Bombace en dat Carteromachus[2.] naar Pavia was gegaan.

218 *Aan Andrea Ammonio*
Dover, 10 april [1511]

Dit is de eerste brief van Erasmus geschreven na 1508 die bewaard is gebleven. Vanwege het gat in de correspondentie is er weinig bekend van het leven dat Erasmus leidde vanaf zijn terugkeer uit Italië in 1509 tot aan zijn reis naar Parijs in 1511.

Andrea Ammonio was een van Erasmus' beste vrienden. In 1509 was hij secretaris van Mountjoy, in 1511 werd hij secretaris van de Engelse koning.

3. Vergilius, *Eclogae IX*, 11-13.
1. Bombace ging naar de baden van Siena vanwege zijn gezondheid (zie brief 251).
2. Scipione Fortiguerra.

Erasmus aan Andrea Ammonio

Toen ik in Dover bij gelegenheid je gedichten[1] liet zien aan onze mecenas,[2] prees hij je talent en je geleerdheid ten zeerste. Overigens leek het me dat je voorwoord bij hem wat minder in de smaak viel, en wel om dezelfde redenen die ik in ons gesprek al opwierp, omdat ik zijn karakter goed ken. Het is opmerkelijk wat een afkeer hij heeft van iedere schijn van vertoon. Hij verzocht me dan ook dringend om het voorwoord achterwege te laten als ik het boek publiceerde; het gedicht zelf moest maar de plaats van het voorwoord innemen. Verder nog iets: wanneer je in het gedicht zegt: 'wat de grote massa mensen van jouw stand doet' en je meteen daarna het dobbelen en de drinkgelagen vermeldt, vreest hij dat deze passage afkeer zal opwekken voor jou en voor hem, alsof hij er blij mee is dat zijn eigen stand wordt gehekeld. Als je het voorwoord wijzigt, zou ik willen dat je er een vermelding invoegt van de ecloge[3] die je aan hem opdraagt. Want ik voelde dat hij dit graag wilde vanwege de lof op Engeland en op de koning, wat hem buitengewoon genoegen doet. Ik verwacht een brief van je over dit alles, die je naar Joost Bade moet sturen; want ik zal zelf niets in je geschriften veranderen, tenzij met je goedvinden. Vaarwel, mijn meest oprechte vriend.

Doe More de hartelijke groeten. Feliciteer ook Linacre[4] in mijn naam, want bij de aartsbisschop vernam ik iets wat ik niet ongaarne hoorde. Je moet More aansporen de boeken die ik in mijn kamer heb achtergelaten, aan Colet te laten terugbezorgen.

Dover, 10 april [1515]

219 *Aan Andrea Ammonio*
Parijs, 27 april 1511

Erasmus had klaarblijkelijk geen antwoord ontvangen op brief 218 die, naar het lijkt, zijn bestemming nooit heeft bereikt. Deze brief

1. Een bundel gedichten, opgedragen aan Lord Mountjoy, die Erasmus mee naar Parijs nam om te laten drukken. Mountjoy vond klaarblijkelijk dat het voorwoord te overvloedig zijn lof zong en op suggestie van Erasmus schreef Ammonio een ander voorwoord (brief 220), waarin hij meer in het algemeen Engeland prees.
2. Mountjoy.
3. Deze verheerlijking van het landleven is het voornaamste gedicht in het boek en prijst uitvoerig het leven in Engeland.
4. Linacre had van Warham de prebende van Hawkhurst in Kent gekregen.

werd pas op 16 mei bezorgd (zie brief 221). Erasmus bleef tot juni in Parijs waar hij zich bezighield met het drukken van *Moriae encomium* (De lof der zotheid).

Erasmus aan Andrea Ammonio

Schrijf me zo snel mogelijk, beste Andrea, wat je met het voorwoord van de gedichten wilt doen, want Mountjoy vond het maar niets. Schrijf de aantekening over het spreekwoord dat je me ginds hebt laten zien, want mijn boek met spreekwoorden wordt hier opnieuw gedrukt.[1.] De exemplaren van Aldo zijn nog te koop en niet al te duur, namelijk anderhalf schild; in Rome waren zij duurder. Als er liefhebbers zijn, moeten zij zich wenden tot de Italiaan,[2.] die het alleenrecht heeft op de verkoop van Aldo's boeken.

Beveel mij op alle mogelijke manieren aan bij de bisschop van Durham;[3.] ik zal hem schrijven zodra ik tijd heb en een wat betrouwbaarder bezorger.

Parijs, 27 april [1510]

220 *Van Andrea Ammonio aan William Blount, heer van Mountjoy*

[Londen, ca. 18 mei 1511]

Dit is waarschijnlijk het tweede voorwoord voor de gedichten van Ammonio (zie brief 218), dat werd opgestuurd met brief 221. De brief werd echter niet als voorwoord afgedrukt en is Mountjoy waarschijnlijk als manuscript aangeboden.

Andrea Ammonio van Lucca aan de illustere William Mountjoy, gegroet

Altijd heb ik gewenst, zeer befaamde Mountjoy, om wanneer ik u mijn dankbaarheid niet zou kunnen bewijzen althans voor mezelf niet ondankbaar te zijn of te lijken. Aangezien u, een moderne Mecenas, en veel andere welwillende beschermers in uw land dat me zoveel jaren heeft gekoesterd dat ik het nu ook mijn land kan noemen, het mij aan geen enkele vorm van vriendschappelijke bejegening hebt laten ontbreken, en aangezien de armoede -

1. Bade wilde de *Adagia* uitgeven (zie brief 263), maar deze verschenen uiteindelijk bij Johann Froben in Bazel.
2. Misschien Francesco van Padua, zie brief 240.
3. Thomas Ruthall.

die, naar het woord van de dichter, veel mensen ondankbaar maakt - alle andere wegen afsluit om u mijn dank te betuigen, ben ik de enige weg gegaan die me overbleef: ik ben begonnen zoveel mogelijk lof toe te zwaaien aan allen aan wie ik die het meest verschuldigd ben. Plinius de Jongere heeft eens gezegd[1] dat men in oude tijden zo dankbaar was voor een dergelijk eerbetoon, dat men degene die alleen maar een man of een stad met veel lof had beschreven, overlaadde met geld en eer. Zo althans ontving Cherilos van Alexander 'voor zijn onverzorgde en misvormde verzen enige philippos, koninklijke munten'.[2] En Publius Cornelius Scipio, de Afrikaan, voelde zich niet te hoog verheven om Ennius, hoe boers die ook was in zijn kunst, als een goede vriend te beschouwen en hij liet hem, met een laurierkrans, in zijn prachtige triomftocht meelopen, en ten slotte begraven in het mausoleum van de Cornelii.[3] Maar om de stervelingen verder te laten rusten, wat voor andere dank vraagt God van ons voor zijn grenzeloze weldaden dan lofprijzingen? Welk ander offer wil hij van ons om hem te eren? Toch niets anders dan lof, omdat dat geschenk alleen van ons komt, en al het overige van hem is.

En zo probeerde ik deze dank voor Brittannië, dat mij heeft gevoed, deels aan u, deels aan mijn andere beschermheren, te brengen. Ik heb uw goede gaven, uw eigenschappen, niet voldoende, maar zoveel als ik kon, geprezen. En als ik aan dat prachtige onderwerp slechts weinig schoonheid heb toegevoegd, bedenk dan dat 'in grote zaken het voldoende is gewild te hebben'.[4] Ik durf deze beuzelarijen uitdrukkelijk aan u aan te bieden, omdat ik weet dat u allerminst hooghartig bent en ik bemerkt heb dat u, met uw wonderlijke vriendelijkheid, mijn onbenulligheden niet helemaal veracht. Aanvaard daarom wat het ook is, als het kan met de opgewektheid waarmee u boerse en geringe geschenken pleegt te aanvaarden. Wat u al doet, acht niet de zaak, maar de geest van de gever. Vaarwel.

1. Plinius de Jongere, *Epistolae III*, 21, 3.
2. Horatius, *Epistulae II*, 1, 233.
3. Zie Cicero, *Pro Archia IX*, 22.
4. Propertius, *Elegiae II*, 10, 6.

221 *Van Andrea Ammonio*
Londen, 19 mei [1511]

Andrea Ammonio aan de theoloog Erasmus, gegroet

Ik zie, mijn gedienstige Erasmus, dat Mountjoy heel weinig waardering kan opbrengen voor het voorwoord van mijn onnozele gedichten, wat jij met je goddelijk inzicht al had vermoed. Ik stuur je dus een ander; ik heb het pas uitgebroed, het lijkt me minder slecht dan het vorige en als je zo vriendelijk wilt zijn het nog een beetje bij te vijlen, durf ik te hopen dat het goed kan worden. Maar als je me niet een handje wilt helpen, dan ben ik vastbesloten niet verder te zwoegen om je hierin tevreden te stellen, terwijl ik zelfs mijn leven zou offeren wanneer het om jou zou gaan. In ieder geval beveel ik mijn reputatie, wat die ook moge zijn, met aandrang bij je aan. Als je ziet dat men deze onbenulligheden met een zekere meewarigheid tegemoet treedt, maak er dan alsjeblieft een einde aan en denk uiteindelijk aan de reputatie van je dierbare vriend. Ik weet dat jij een beter inzicht hebt in mijn belangen dan ikzelf en ik twijfel er niet aan dat je je uiterste best zult doen; ik weet wat voor goede vriend je bent; ik voeg daar verder geen woord aan toe.

Ik ben blij dat de *Adagia* weer in Parijs gedrukt worden, hoewel ik liever een exemplaar van Aldo wil, want ik vind zijn Griekse en de Latijnse letters veel mooier. Ik begrijp niet over welke Italiaan je het hebt; ik ken hier geen enkele Italiaanse boekverkoper. Ik zal nog wat verder navragen, want ik wil graag een exemplaar kopen. Ik heb je bij de bisschop van Durham[1.] zo goed ik kon aanbevolen. Het bericht heeft hem goed gedaan, en hij is je er erg dankbaar voor en vroeg me wanneer je zou terugkeren. Ik heb geantwoord dat dat, voor zover ik het wist, binnen niet al te lange tijd zou gebeuren. Overigens, wee degene aan wie jij die brief voor me hebt meegegeven. Ik denk dat het aan zijn slordigheid te wijten is dat, terwijl jij hem al op 27 april had meegegeven, hij me niet voor 16 mei bereikt heeft. Ik ben bang dat het nu te laat is om een antwoord te geven op wat je me schrijft.

Wat de zaken in Engeland betreft: er is vrijwel niets nieuws wat de moeite waard is, behalve dat de koning zich van dag tot dag goddelijker gedraagt. Maar dat is je al bekend. Wat jou betreft: er is een enorm verlangen je terug te zien en, aangezien men weet dat ik je vriend ben, word ik bestookt door stemmen die alsmaar vragen ‘Hoe staat het met Erasmus? Wanneer komt hij terug? Hij is het licht van onze eeuw. O, laat hem gauw terugkeren!’ en nog veel meer wat ik verder niet opschrijf, uit angst dat je ze me later onder de neus wrijft. Onze allervriendelijkste More, zijn lieve echtgenote,[2.] die nooit aan je denkt zonder je het beste te wensen, hun kinderen en de rest van de familie, maken het goed. De heer Linacre heeft een prebende gekregen en ik denk dat alle muzen de Fortuin daarvoor dank hebben gebracht. Je Grey[3.]

1. Thomas Ruthall.
2. Jane Colt.
3. Thomas Grey.

vraagt me je zijn groeten over te brengen. Zorg jij dat het je goed gaat en dat je behouden bij ons terugkeert. Omhels namens mij de dierbare veelschrijver en zeg hem het contract in geen geval na te komen.[4.]

Londen, 19 mei [1515]

222 *Aan Thomas More*
[Parijs?], 9 juni [1511]

Onmiddellijk na zijn terugkeer in Engeland in 1509 schreef Erasmus *Moriae encomium* of *Laus stultitiae* (De lof der zotheid). Hij deed dit in het huis van More, terwijl hij wachtte op de komst van zijn boeken en een aanval van niersteen hem verhinderde zich bezig te houden met serieuzer werk (zie brief 337). Hij publiceerde het pas gedurende zijn reis naar Parijs in 1511. Zijn verklaring dat hij het niet de moeite waard vond het te publiceren en dat het uiteindelijk werd uitgegeven door Richard Croke (brief 227) is waarschijnlijk niet meer dan conventionele bescheidenheid.

Erasmus van Rotterdam aan Thomas More, gegroet

Toen ik dezer dagen uit Italië naar Engeland afreisde, wilde ik, om de tijd die ik te paard doorbracht niet te verdoen met geklets waar geen muze aan te pas kwam, wat nadenken over onze gezamenlijke studies en mij vermeien in de herinnering aan de fijne en geleerde vrienden die ik hier had achtergelaten. De eerste die mij voor de geest kwam was jij, More, want tijdens mijn afwezigheid genoot ik van de herinnering aan jou evenzeer als van de omgang met jou toen we bij elkaar waren. Ik mag sterven als mij in het leven ooit iets prettigers is overkomen.

Welnu, omdat ik iets te doen wilde hebben en de omstandigheden niet bepaald geschikt waren voor een serieuze studie, kwam ik op het idee om, bij wijze van grap, een *Lof der zotheid* te schrijven. ‘Welke Pallas’, zeg je, ‘bracht je op dat idee?’ Allereerst je familienaam, More, die evenveel lijkt op het woord Moria[1.] als jijzelf vreemd bent aan zijn betekenis, want naar ieders mening ben je allesbehalve zot. Vervolgens bedacht ik dat juist jij dit spelle-

4. De zin is in het Grieks geschreven en niet echt duidelijk. De veelschrijver is misschien Richard Croke, die in Parijs de *Moriae encomium* corrigeerde, maar ook Bade kan zijn bedoeld.
1. Grieks voor zotheid.

tje van mijn geest zou weten te waarderen. Je geniet immers altijd erg van dit soort grappen die, als ik me niet vergis, niet dom of zouteloos zijn, en ook in het gewone leven gedraag je je als een Democritos.[2.] Je staat door je bijzonder scherpzinnige geest mijlenver boven de gewone mensen, maar toch kun je als 'een man van elk uur van de dag' dankzij je onvoorstelbare vriendelijkheid en omgangsvormen met iedereen overweg en geniet je daar ook van. Daarom moet je deze kleine voordracht aanvaarden als aandenken van je goede vriend en hem vooral onder je hoede nemen, want nu hij eenmaal aan jou is opgedragen, is hij niet meer van mij maar van jou.

Immers, het zal waarschijnlijk niet ontbreken aan criticasters die vinden dat deze onbenulligheden een theoloog niet passen of dat al die spot niet samengaat met christelijke bescheidenheid. Zij zullen roepen dat ik de oude komedie nadoe of de Lucianus uithang en dat ik alles met mijn sarcasme onderuithaal. Maar als de oppervlakkigheid van het onderwerp en de scherts hen stoort, dan zou ik willen dat zij bedenken dat het geen vondst van mij is, maar dat grote schrijvers dat in de Oudheid al hebben gedaan. Homerus heeft, vele eeuwen terug, over *De strijd van de kikkers en muizen* geschreven, Vergilius over *De mug* en *De stamppot*, Ovidius over *De noot.* Verder heeft Polycrates Busiris geprezen en Isocrates berispte hem daarom, Glauco zong een loflied op de onrechtvaardigheid, Favorinus op Thersites[3.] en de driedaagse koorts, Synesius op de kaalheid, Lucianus op de vlieg en op de klaploperij. Seneca heeft zich vrolijk gemaakt over de vergoddelijking van Claudius, Plutarchus schreef de dialoog van Gryllus[4.] met Odysseus, Lucianus en Apuleius schreven over de ezel en ik weet niet wie over het testament van het varken Grunnius Corocotta,[5.] dat de heilige Hieronymus ook nog vermeldt.

Wat mij betreft: men mag rustig denken dat ik voor mijn eigen genoegen mens-erger-je-niet speel of, als men dat liever wil, dat ik mijn eigen stokpaardje berijd. Wat is dat toch voor een onrechtvaardigheid dat wij alle manieren van leven hun humor gunnen, maar op het gebied van de studie geen enkele vrolijkheid dulden. En dat terwijl onnozele dingen dikwijls tot ernstige onderwerpen leiden en men de humor zo kan hanteren dat de niet al te

2. Grieks wijsgeer die lachte om de menselijke dwaasheid.
3. Bij Homerus de verachtelijkste en lelijkste soldaat van het Griekse leger.
4. Gryllus was in een varken veranderd en zei tot Odysseus dat hij zijn leven als varken verkoos boven zijn vroegere leven als mens.
5. Klanknabootsing (Knor Knorringa). Het testament is waarschijnlijk afkomstig uit de 3e of 4e eeuw na Chr., toen het bij wijze van grap door de kinderen op school werd opgezegd. Het wordt genoemd door Hieronymus, *Commentaria in Isaiam* 12.

botte lezer daar meer baat bij heeft dan bij al die briljante en schitterende verhandelingen, bijvoorbeeld wanneer iemand uitvoerig in een overladen redevoering de retorica en de filosofie prijst, een ander de loftrompet steekt van een vorst, weer een ander oproept tot een oorlog tegen de Turken, of de toekomst voorspelt of allerlei kwesties opwerpt over geitenwol. En zoals er niets onnozeler is dan het serieuze onnozel te behandelen, zo is er niets geestiger dan onbenulligheden te behandelen alsof je er heel serieus mee bezig bent. Het is aan anderen om over mij te oordelen, hoewel, als mijn eigenliefde me niet bedriegt, heb ik de zotheid geprezen, maar allerminst als een zot.

En om op het verwijt van sarcasme te antwoorden, het heeft grote geesten altijd vrijgestaan straffeloos de spot te drijven met de maatschappij, zolang deze vrijheid maar niet ontaardde in fanatisme. Het verbaast me daarom des te meer dat we tegenwoordig zo fijngevoelig zijn dat we alleen nog maar luisteren naar plechtstatige stoplappen. En dan zijn er nog mensen die zo tegendraads vroom zijn dat zij de grofste beledigingen aan het adres van Christus beter verdragen dan het geringste grapje over de paus of de vorst, vooral als het hun dagelijks brood raakt. Maar als iemand het leven van de mensen zo kritiseert dat hij niemand met name aanvalt, dan vraag ik je, kwetst hij dan de mensen of wil hij ze iets leren en ze terechtwijzen? Overigens, hoeveel kritiek spui ik niet op mezelf? Bovendien, wie niemand, van welke rang of stand ook, uitsluit van zijn kritiek, ergert zich aan niemand in het bijzonder, maar hekelt alle menselijke tekortkomingen. Als iemand schreeuwt dat hij gekwetst is, dan toont hij zijn slechte geweten, of minstens zijn angst. De heilige Hieronymus was in dit genre heel wat vrijmoediger en sarcastischer, omdat hij zich dikwijls niet ontzag namen te noemen. Ik heb me helemaal onthouden van namen, en ik heb zo mild geschreven dat de verstandige lezer gemakkelijk zal begrijpen dat ik veeleer geprobeerd heb te vermaken dan te kwetsen. Ik heb nergens, zoals Juvenalis, in de verborgen beerput der misdaden geroerd, maar gepoogd meer het belachelijke dan het schandelijke te kastijden. Als iemand dan nog niet tevreden is, moet hij maar bedenken dat het mooi is om door de zotheid te worden berispt. Aangezien ik haar sprekend opvoer, moest ik haar optreden aan haar personage aanpassen. Maar waarom zeg ik dit allemaal tegen jou? Je bent zo'n zeldzaam goede advocaat dat je ook weinig fraaie zaken uitstekend kunt verdedigen. Vaarwel, zeer welsprekende More, en verdedig je *Lof der zotheid* met vuur.

223 *Van Paolo Bombace*
[Siena?, juni 1511?]

Van de brieven van Bombace zijn alleen korte samenvattingen bewaard.

Brief van Paolo aan Erasmus waaruit blijkt dat hij in Siena was met Aldo die hij voordien thuis in Bologna had ontvangen; en dat men er discussieerde over de academie die genoemde Aldo wilde stichten, en die net zoiets zou zijn als de Academie van Plato. Hij deelt hem mee dat zijn vijand Musurus[1.] kwaadspreekt van zijn *Adagia* en beweert dat sommige passages van Griekse schrijvers slecht vertaald zijn.

224 *Van Jacob Wimpfeling*
Straatsburg, 19 augustus 1511

Jacob Wimpfeling was een oudere Duitse humanist. Deze brief was een aanhangsel bij de uitgave van *Moriae encomium* (Straatsburg: Schürer, 1511).

Jacob Wimpfeling van Schlettstadt aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, een Germaan aan een Germaan, een theoloog aan een theoloog, een leerling aan zijn meester, gegroet

Laat niemand je wijsmaken, allervriendelijkste Rotterdammer, dat ik, in mijn verdediging[1.] van de moderne theologie tegen Philomusus,[2.] jouw *Lof der zotheid* heb willen hekelen. Ik vind het niet helemaal nutteloos dat jonge mensen die nog in volle ontwikkeling zijn, kennis nemen van de edele filosofie, de subtiele logica en de metafysiek van Aristoteles en evenzo van de moderne

1. In tegenstelling tot wat Bombace hier stelt, lijkt Erasmus altijd goede betrekkingen met Musurus te hebben onderhouden. In zijn Adagium *Festina lente* noemde Erasmus hem ook als een van degenen die hem hadden geholpen bij zijn *Adagia.*
1. *Contra turpem libellum Philomusi defensio theologiae scholasticae et neotericorum.* Wimpfeling verdedigt daarin de scholastieke theologie tegen Philomusus (zie volgende noot).
2. Jacob Locher, bekend als Philomusus (Vriend van de muzen).

theologen,[3] want het scherpt de geest en verdrijft ketterij. Maar ik heb er wel bezwaar tegen dat zij hun hele leven tot aan het graf daaraan wijden en de leer van Christus, van Paulus en van de vier lichten van de kerk[4] verwaarlozen. Een blinde liefde voor de moderne theologen, vooral voor iemand van hun eigen orde, heeft sommigen gedwongen Vulcanus[5] te verdragen, en houdt anderen zover weg van Augustinus, Gregorius, Leo, Willem van Parijs[6] en Jean Gerson, dat zij niets meer van de geschiedenis en de decreten van de pausen weten, niet meer lijken te kunnen preken, te bidden of in woord en geschrift te overtuigen. Terwijl men hard mensen nodig heeft in de burgerlijke en kerkelijke gerechten om over contracten of over prebendes te onderhandelen, over een pastoraat en ter voorbereiding van zaken die in algemene concilies moeten worden geregeld, kan niemand hun hulp met vrucht inzetten.

Laat het hun vrijstaan, laat men het goedkeuren dat zij scholastieke kwesties behandelen, discussiëren en spitsvondigheden bedenken. Laat hen een geleerde van hun religieuze orde en diens mening prefereren boven een auteur van een andere orde - uit trots of uit chauvinisme. Maar het is ook goed en passend dat de oude en grootste lichten van onze godsdienst nooit in vergetelheid raken. Als ik me niet vergis, valt Aulus Gellius mij daarin enigszins bij in het tweeëntwintigste hoofdstuk van het negende boek, waarin hij een lange en sierlijke zin uit de *Gorgias* van Plato citeert.[7] Ook mijn vriend Oecolampadius[8] is het met mij eens en verafschuwt de theologen die de theologie terugbrengen tot een woordenrijke babbelzucht en - zoals Gerson zegt - tot kille wiskunde, en die, bij iedere gelegenheid, veelgeroemde meningen van Aristoteles, Averroes en Avicenna aanhalen, maar nooit iets citeren uit de wet, uit de profeten, uit het evangelie en uit de apostelen. Terwijl ze een broze rietstengel hanteren om hun uitspraken te verdedigen, laten zij het onoverwinnelijke zwaard dat hun uit de hemel is toegezonden en waarin zij het volste vertrouwen zouden kunnen hebben, in de schede zit-

3. ‘Modern’ wordt hier gebruikt in tegenstelling tot ‘oud’ (uit de Oudheid afkomstig) en slaat dus op de periode vanaf de Middeleeuwen tot in de eigen tijd.
4. Ambrosius, Augustinus, Hieronymus en Gregorius de Grote.
5. Waarschijnlijk betekent dit dat sommigen de boeken van hun tegenstanders liefst zouden verbranden.
6. Willem van Auvergne.
7. Aulus Gellius, *Noctes Atticae x*, 22. In deze passage legt Callicles uit dat de filosofie een uitstekende vorming geeft, maar degenen die er te lang mee doorgaat, ongeschikt maakt voor het actieve leven.
8. Johann Hussgen vergriekste zijn naam tot Oecolampadius.

ten. En ook al aanvaardt Oecolampadius de scholastieke theologie op alle punten, hij vindt wel dat velen van haar bewonderaars lijken op de slechtziende Rachel of op de steriele Lea.[9] In een opwelling van deugdzaamheid nemen zij voedsel tot zich dat zij niet kunnen verteren, hetgeen noodzakelijkerwijze ook de ogen van de geest vertroebelt; zij vergeten dat God hun wetenschap zal vernietigen, vergeten dat wetenschap trots maakt, maar dat liefde opbouwend is;[10] zo onderwijzen zij elke dag weer nieuwe schandalen.

Daarom, mijn beste Erasmus, als men onze opvattingen vergelijkt, dan staat jouw Lof niet tegenover mijn Verdediging, en mijn Verdediging niet tegenover jouw Lof. Ik heb dat werk, mijn vriendelijke Desiderius, met gretigheid gelezen en ik heb mijn stadgenoot en verwant Matthias Schürer overgehaald het opnieuw uit te geven, zodat vele mensen van onze streek, die jouw werken graag willen lezen, daarvan profijt hebben en er genoegen aan beleven. Vaarwel in de Heer.

225 *Aan John Colet*
Queen's College, Cambridge, 24 augustus 1511

Erasmus verliet Parijs in juni 1511 en ging toen naar Londen. Hij kreeg daar een aanval van zweetkoorts; deze ziekte eiste toen veel slachtoffers. Erasmus herstelde en medio augustus vertrok hij naar Cambridge, waar een leerstoel Grieks voor hem was ingesteld. Hij verbleef in Queen's College, waar hij in 1506 ookal had gelogeerd.

Erasmus aan Colet, gegroet

Als mijn tegenslagen je wat kunnen opvrolijken, mijn beste Colet, dan valt er heel wat te lachen. Buiten wat mij in Londen overkwam, liep onderweg het paard van mijn bediende merkwaardigerwijs kreupel. En ja hoor, de koetsier had het paard dat Bullock ons had gestuurd, geruild voor een ander. Daarbij was er de hele weg niets te eten. De volgende dag regende het ononderbroken tot aan de lunch. Na de lunch begon het ook nog te bliksemen, te donderen en te stortregenen. Mijn paard is drie keer op zijn hoofd gevallen. Bullock raadpleegde de sterren en beweerde dat Jupiter een beetje boos was. En wat me hier erg bevalt: ik zie er de sporen van de christelijke armoede. Ik heb zo

9. Wimpfeling vergist zich hier: het was Lea die bijna blind was en Rachel die steriel bleef totdat zij Jozef baarde (Genesis 29:17).
10. 1 Corinthiërs 8:1.

weinig hoop iets te kunnen verdienen dat ik ervan uitga dat ik alles wat ik met veel moeite aan mijn mecenassen heb weten te ontfutselen, zal moeten uitgeven.

Er is hier een dokter uit mijn land[1.] die allerlei wonderdaden verricht met behulp van de kwintessens. Hij maakt oude lieden weer jong, wekt doden tot leven. Er is dus hoop voor mij dat ik weer jong word als ik althans de kwintessens door mijn keel kan krijgen. Als dat lukt, hoef ik geen spijt te hebben hierheen gekomen te zijn. Verdiensten zie ik niet opdoemen. Wat zou ik, een eerlijk man die al bij zijn geboorte Mercurius[2.] tegen zich had, nu kunnen loskrijgen van mensen die zelf niets hebben. Het ga je goed, mijn beste leermeester. Als ik met mijn onderwijs begonnen ben, zal ik je laten weten hoe ik het er afbreng, zodat je nog harder kunt lachen.

Queen's College, Cambridge, op de feestdag van de Heilige Bartholomeus. 1511

Misschien dat ik het waag ook je dierbare Paulus te gaan onderwijzen. Je ziet hoe brutaal je Erasmus is. Nogmaals, tot ziens.

226 *Aan Andrea Ammonio*
Queen's College, Cambridge, 25 augustus 1511

Erasmus van Rotterdam aan Andrea Ammonio, gegroet

Ik stuur je de brief[1.] die ik aan Bombace heb geschreven. Over mijn toestand heb ik niets nieuws te melden, behalve dat de reis zeer ongerieflijk was en mijn gezondheid twijfelachtig is door die zweetkoorts. Ik zal wel minstens een paar dagen in dit college verblijven. Ik heb nog geen colleges gegeven voor mijn toehoorders omdat ik eerst beter wil worden. Het bier hier bevalt me helemaal niet, de wijn matig. Als je me een vaatje Griekse wijn zou kunnen sturen, de beste die je kunt vinden, dan zou je me heel gelukkig maken, maar hij moet niet al te zoet zijn. Over het geld hoef je niet in te zitten; als je wilt, stuur ik het van tevoren. Een mooi begin van de voordelen die voort-

1. Waarschijnlijk Bont.
2. Dat wil zeggen de god van de handel en de winst.
1. Niet bewaard gebleven; wellicht een antwoord op brief 223.

vloeien uit de allerheiligste bul;[2.] ondertussen sterf ik van de dorst. Breng jij de rest bij elkaar. En wij zijn nog niet overgestoken. Vaarwel, beste Ammonio.

Queen's College, daags na Bartholomaeus 1511

227 *Aan John Colet*
Cambridge, 13 september [1511]

Erasmus aan Colet, gegroet

Ik stuur je het Officie van Chrysostomus[1.] waar je om gevraagd hebt, en een brief[2.] waarin, als ik me niet vergis, een paar dingen zullen staan waar je het niet mee eens bent. Jij minacht planmatigheid en de regels, terwijl ik daar wel wat in zie, vooral bij een onderwijzer. Je moet Linacre niet al te lichtvaardig op zijn woord geloven want ik heb onmiskenbare aanwijzingen dat hij de grootste achting voor je heeft en dat hij het je nauwelijks kwalijk neemt zijn grammatica[3.] te hebben afgekeurd. Mensen zijn echter van nature zo dat zij hun geschriften koesteren als waren het hun kinderen. Als je hem daarmee gekwetst hebt, dan hangt het van jouw tact af dit litteken te weg te werken en het niet open te wrijven en hem met een vriendelijk gezicht en hartelijk gedrag tot je terug te brengen liever dan met excuses, vooral als anderen die moeten overbrengen. Aldus zal de pijn met de tijd slijten. Maar eigenlijk is het nogal brutaal van mezelf om je dit te zeggen en als een zwijn Minerva te onderwijzen.[4.] Ik heb nog niemand gevonden die me geschikt lijkt als ondermeester voor je school. Ik zal blijven zoeken en zodra ik iemand gevonden heb, zal ik het je laten weten. Vaarwel, beste leermeester.

Ik moet je hier af en toe verdedigen tegen de thomisten en scotisten,[5.] maar daarover spreek ik je nog wel. Ik ben begonnen de commentaren van Basilius op Jesaja te vertalen, een werk dat mij erg interesseert. Ik zal er een staaltje van aan de bisschop van Rochester laten zien en kijken of hij mijn werk wat

2. Deze raadselachtige zin geeft misschien aan dat Erasmus probeerde een formele bevestiging te krijgen van de dispensatie van zijn kloostergeloften die hem in 1507 verleend was door Julius II (brief 187a).
1. Erasmus' Latijnse vertaling van het officie van Johannes Chrysostomus, pas uitgegeven in 1536 te Parijs.
2. Het betreft *De ratione studii*, een studieplan dat gegoten was in de vorm van een brief.
3. Linacre had een Latijnse grammatica geschreven voor de school van Saint Paul's, waarvan Colet rector was.
4. *Adagia I*, 1, 40.
5. Volgelingen van respectievelijk Thomas van Aquino en Johannes Duns Scotus.

wil steunen met een kleine gift. O bedelarij! Ik weet heel goed dat je nu weer lacht. Maar ik haat mezelf en ik ben vastbesloten ofwel een of ander fortuin te verwerven dat mij van dat gebedel bevrijdt ofwel Diogenes na te volgen. Nogmaals, vaarwel.

Cambridge, 12 september

Als je wat geld onder je beheer hebt dat bestemd is om subsidies te verlenen, vraag ik je enkele nobels te sturen aan Richard Croke, de vroegere dienaar en leerling van Grocyn, die zich nu in Parijs wijdt aan de schone letteren. De jongeman wekt grote verwachtingen en je zult er geen spijt van krijgen hem te hebben gesteund, of ik moet mij erg vergissen. Nogmaals vaarwel, mijn unieke leraar.

Cambridge

228 *Aan Andrea Ammonio*
Queen's College, Cambridge, [16 september] 1511

Erasmus aan Ammonio, gegroet

Je hebt mij een dubbel genoegen gedaan, mijn allerbeste Ammonio, door aan je heerlijke wijn een nog veel heerlijker brief toe te voegen, die een prachtige afspiegeling vormt van je geest en je karakter. Ik geloof niet dat ik ooit iets fijners heb meegemaakt of nog ooit zal meemaken. Daarom ook mijn dubbele dank. Ik wist heel goed dat jij, die een koninkrijk verdient, boos wordt als ik over geld begin, maar ik dacht dat jij een dikkere buidel zou sturen, die enige maanden zou meegaan. Trouwens ook wat al te dik dan dat ik, een bescheiden mens, hem zo maar kan aannemen.

Ik heb erg moeten lachen om dat Griekse briefje. Het zou erg onrechtvaardig van me zijn als ik het More, die het zo druk heeft met allerlei zaken, niet zou vergeven. Het verbaast mij dat jij altijd maar thuiszit en er nooit eens uit vliegt. Als je ooit zin hebt deze universiteit te bezoeken zul je velen een plezier doen en mij op de eerste plaats. Je spoort me aan naar Londen terug te keren als mijn zwakte aanhoudt, maar ik zie niet in wat mij in Londen kan bevallen behalve de omgang met twee of drie vrienden. Maar daarover een andere keer. Ik hoor dat paus Julius is overleden.[1]

1. De toestand van Julius II was in augustus 1511 hopeloos, maar tot ieders verrassing herstelde hij. Hij overleed uiteindelijk pas op 22 februari 1513.

Vaarwel, beste Ammonio. Ik vraag je me dikwijls te schrijven; je kunt niets doen wat mij liever is.

Cambridge, Queen's College, 17 augustus [= 16 september], 1511

229 *Aan John Fisher*
Cambridge, [september 1511]

Dit is het voorwoord bij Erasmus' Latijnse vertaling van het Jesaja-commentaar toegeschreven aan Basilius van Caesarea, die in 1518 door Froben gedrukt werd in het *Enchiridion militis christiani.* John Fisher, bisschop van Rochester en kanselier van de universiteit van Cambridge sinds 1504, was in deze tijd Erasmus' vriend en beschermheer.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vader en heer in Christus, de heer Johan Fisher, bisschop van Rochester, gegroet

Aangemoedigd door uw talrijke en grote diensten en weldaden, integerste en geleerdste onder de bisschoppen, begon ik, om niet ondankbaar te lijken, om me heen te kijken of ik niet een literair cadeau kon vervaardigen dat uwe eminentie waardig is, dat wil dus zeggen een vroom maar ook geleerd geschenk. En het kwam goed uit dat ik uit de bibliotheek van Grocyn de commentaren van Basilius op Jesaja had meegenomen, een werk van de welsprekendste theoloog over de welsprekendste profeet. Ik ging aan de slag en begon het in het Latijn over te zetten, maar hoe dieper ik in het werk doordrong, hoe minder ik de goddelijke welsprekendheid van Basilius scheen te proeven. Spoedig ook wekte de titelpagina van het boek enige argwaan, omdat die sprak van een werk dat door Basilius zelf was geschreven en na zijn dood door een andere priester werd verspreid. Mijn argwaan werd nog versterkt doordat de schrijvers die de werken van Basilius bespreken, niets zeggen over dit deel. Daarom ben ik er vrijwel zeker van dat het een werk is van een andere Basilius, aangezien er immers meerderen die naam dragen, en niet van de bisschop van Caesarea en de broer van Gregorius van Nazianze,[1.] ofwel dat die titelpagina opzettelijk aan het werk is toegevoegd om de lezer te imponeren. Tenzij u het daarin met mij volstrekt oneens bent, vind ik het niet goed genoeg om het aan u op te dragen of om er zelf nog veel tijd aan te

1. De authenticiteit van het werk wordt tegenwoordig nog betwijfeld, maar toeschrijvingen aan een andere Basilius zijn niet gebruikelijk.

besteden. Ik schenk u nu alleen een voorproefje en zal verder uw mening volgen als was het een orakel.

Vanuit uw eigen Cambridge, [1510]

230 *Van John Colet*
[Londen, eind september 1511]

John Colet aan Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

'Wat zal ik niet goedkeuren?', schrijf je.[1] Is er iets van Erasmus wat ik niet goedkeur? Ik heb je brief over de studie[2] haastig gelezen, omdat mijn drukke bezigheden het mij nog niet veroorloven hem nauwgezet te lezen. Bij het lezen ben ik het niet alleen met alles eens, maar bewonder ik je genie, je vakmanschap, je geleerdheid, je woordenschat en je welsprekendheid. Dikwijls wenste ik dat we de jongens op onze school zouden vormen op de manier die jij beschreven hebt. Dikwijls heb ik ook gewenst dat we zulke onderwijzers hadden als jij, met zoveel inzicht, beschrijft. Toen ik bij de passage kwam aan het eind van je brief, waarin je zegt dat jij jongelui tot redelijke welsprekendheid in beide talen kunt brengen in minder jaren dan de grammatici nodig hebben om ze wat te laten stotteren, wat heb ik toen gewenst, o Erasmus, jou als leraar op onze school te hebben! Maar ik heb de hoop dat je althans enige hulp zult bieden bij het vormen van onze leraren, wanneer je Cambridge verlaat. Ik zal jouw afschriften integraal bewaren, zoals je me opdraagt. En met onze Linacre zal ik vol vriendschap en wijsheid handelen, zoals jij me aanraadt. Blijf, daar in Cambridge, voor me zoeken naar een ondermeester die niet te trots is en die het niet beneden zijn waardigheid acht te dienen onder een hoofdmeester.

Je schrijft dat je soms, om mijnentwille, de strijd aanbindt met de soldaten van Scotus. Ik ben erg blij dat ik zo'n strijder en zo'n verdediger heb. Het is voor jou een ongelijke en roemloze strijd, want wat voor eer kun je behalen als je vliegen verdrijft en vernietigt? Wat voor dank kun je van mij verwachten als je riet neerslaat? Zeker, die strijd is noodzakelijk, maar er valt, voor jou, weinig eer aan te behalen. Maar in ieder geval toont hij hoeveel vriendschap en zorg je voor me hebt. Ga door, Erasmus, ons Basilius te geven terwijl je ons Jesaja zult schenken. Je zult naar mijn mening wijs handelen en jezelf beschermen als je Diogenes navolgt en jezelf beschouwt als de koning

1. Zie brief 227.
2. *De ratione studii.*

der koningen en je vermeit in je armoede. Misschien kom je juist aan geld en aan fortuin door het geld te verachten. Bij de christenen volgt de wereld degenen die hem ontvluchten. Want waar komen de vele bronnen van rijkdom in de kerk anders vandaan dan van al die mensen die de wereld verzaken? Maar ik weet dat je niet van dergelijke paradoxen houdt.

Ik verbaas me over wat je schrijft over Richard Croke. Wat gaat mij het geld van anderen aan? Waarom denk je of vermoed je dat men mij op enigerlei wijze geld heeft toevertrouwd? Ik sta niet voortdurend aan sterfbedden, ik vlei geen rijke weduwen, ik bemoei me niet met de testamenten van de rijken, ik zoek niet de vertrouwelijkheid van de welvarenden, ik juich hun zonden niet toe, ik vermaan hen niet hun misdaden af te kopen door mij geld toe te stoppen. Geloof me, wie bij ons niet tot dat slag mensen behoort, zal niet gauw geld hebben voor aalmoezen. Ik beheer alleen mijn eigen geld, je weet waarvoor ik het besteed. Ik moest glimlachen, Erasmus, en was ook vertederd over je ingeboren naïviteit: in je afschuwelijke armoede bepleit je liever de zaak van een ander dan die van jezelf. Kortom, ik heb geen geld van anderen om aan anderen te besteden, maar ik heb enig geld van mezelf voor jou, als je het me nederig afbedelt. Als je het zonder schaamte vraagt, zal de ene armoedzaaier op armzalige wijze de andere armoedzaaier bijstaan. Vaarwel en schrijf me dikwijls, vraag ik je.

231 *Aan John Colet*
Cambridge, 5 oktober 1511

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Colet, gegroet

Ik begin nu een beetje hoogte te krijgen van dat slag mensen waarover je me sprak; meer hierover als wij elkaar zien. Toen ik laatst in Londen[1.] was, kwam ik niet bij je langs om je niet lastig vallen, aangezien ik na de lunch onmiddellijk te paard moest stijgen. Pieter Eenoog,[2.] die ik toevallig tegenkwam, zei me dat je een antwoord op mijn laatste brief[3.] had gestuurd, maar ik heb het nog niet ontvangen. Als de pest mij niet zou afschrikken, zou ik je tegen december willen opzoeken, vooral als Mountjoy terug zou komen,[4.] zodat ik

1. Erasmus is eind september of begin oktober even in Londen geweest.
2. Pieter Meghen.
3. Brief 227.
4. Mountjoy kwam pas omstreeks 5 november terug van Ham.

van zijn huis gebruik kan maken, wat me nu niet mogelijk is door die Cerberus.[5.] Vaarwel, unieke leraar.

Cambridge, 5 oktober 1511

232 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 5 oktober 1511

Erasmus aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Een of andere kwade genius maakte het mij onmogelijk je te ontmoeten toen ik laatst in de buurt was, mijn beste Andrea. Bij mijn aankomst immers, leek niets mij minder waarschijnlijk dan dat je nog bij More was, vooral omdat Joost,[1.] de boekhandelaar, me had gezegd dat je nu in het Saint Thomas College[2.] verbleef. De volgende dag klopte ik vroeg op de deur van je kamer, maar je was niet thuis. Toen ik terugkwam van de mis, hoorde ik het lawaai van ruiters. Ik vroeg Linacre even te kijken, want ik was zelf bezig het een of ander op te schrijven; hij zei me dat jij net wegreed. Maar je was nog amper weg of ik wilde je om verschillende redenen spreken, maar dat zal nu op een ander tijdstip moeten gebeuren.

Laat mij alsjeblieft weten wat men in Londen vertelt over de terugkeer van Lord Mountjoy; verder of de pest nog zo hevig woedt als men hier beweert en ten slotte wat je weet over de gebeurtenissen in Italië en Frankrijk, voor zover je dat veilig aan een brief kunt toevertrouwen. Vaarwel.

Cambridge, 5 oktober 1511

5. Het is niet bekend om wie het gaat.
1. Misschien Joost Bade, maar er zijn geen aanwijzingen dat hij in Londen is geweest.
2. Saint Thomas's College, juister genaamd het Hospital of Saint Thomas of Acon, vlakbij het huis van More. Het behoorde toe aan de militaire orde van Thomas de Martelaar.

233 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 16 oktober 1511

Erasmus aan zijn vriend Ammonio

Er was niets nieuws te melden, behalve dat ik besloten heb niemand die ook maar enigszins betrouwbaar is, zonder een brief voor jou van hier te laten vertrekken. Ik heb je een paar dagen geleden geschreven; ik verlang ernaar te weten hoe het met je gaat, of mijn vriend Mountjoy al terug is, hoe de zaken in Italië ervoor staan en wat de onoverwinnelijke Julius[1.] uitvoert. Als de goden het willen zal ik, tegen eind december, naar jullie terugkeren, als althans de winterkou de pest heeft uitgedoofd, want ik hoor dat zij zich daar nog steeds verder verspreidt. Trouwens, niet ver hier vandaan woedt zij ook nog.

Ik heb tot nu toe colleges gegeven over de grammatica van Chrysoloras, maar ik heb maar weinig toehoorders; misschien begin ik met de grammatica van Theodorus[2.] voor een wat talrijker publiek. En misschien ga ik ook wat colleges over de theologie geven, want daar wordt nu over gesproken. Ik verdien er te weinig mee om me er druk over te maken, maar ik maak me ondertussen wel, voor zover ik kan, verdienstelijk voor de studies en 'verschalk' een paar maanden, om het woord van Ovidius[3.] te gebruiken. Zorg goed voor je gezondheid, mijn beste Andrea, want je bent me het liefst van alle stervelingen. Zorg dat je me dikwijls schrijft.

Cambridge, 16 oktober 1511

234 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 20 oktober 1511

Erasmus aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Ik stuur je het wijnvaatje terug. Ik heb het wat langer bij me gehouden, ook toen het al leeg was, om nog wat na te genieten van het bouquet van de Griekse wijn! Aanvaard, als beloning voor die uitstekende wijn, enkele bar slechte versjes, 'koper in plaats van goud', naar het vers van Homerus.[1.] Ja, door mijn toedoen lenen zelfs jamben zich voor een loflied. Ik schrijf het hierbij uit.

> Al wie jouw gaven telt, Ammonio, en zijn ogen
> laat weiden van nabij over dat mooi gelaat,

1. Paus Julius II.
2. Theodorus Gaza.
3. Ovidius, *Tristia IV*, 10 114.
1. Homerus, *Ilias VI*, 236.

en je voornaamheid, als van een vroege held,
de schoonheid van je gezicht en heel je gestalte,
zo goed getemperd door je waardigheid,
de zachte kracht ook van je stralende blik,
de welluidendheid van stem, en een karakter,
zich schikkend in wat ook maar de tijd je brengt,
toegankelijk en vol vriendschap, veel zoeter nog dan honing,
liefdevol en charmant, vol gratie, lach en grap,
je milde inborst, onbevangenheid van geest,
en simpele wijsheid die zich wonderlijk daarin vindt;
voeg daaraan toe een aard van winstbejag afkerig
geneigd tot gulheid, je middelen overschrijdend:
de rijke ader van het welwillend genie,
een geest gesierd met zoveel kennis en geleerdheid,
met daarbij nog een even grote welsprekendheid,
een zeldzame vriendelijkheid die dit alles kruidt,
de charme van je bescheidenheid, die de boze
blik ontwapent van jaloezie vol haat,
die schitterende gaven, en toch in het hart geen hoogmoed
- wie dergelijke rijkdom meet, gegeven aan één man,
zal, niet zonder reden, zeggen dat alleen voor jou
natuur zich heeft getoond een ware moeder,
stiefmoeder voor alle andere stervelingen.
Het meeste echter dank je aan jezelf,
Fortuna, het is aan u deze rijke gaven te bestendigen met uw giften,
want anders zult u jaloers lijken en blind.

Ik verzoek je de brieven die ik bij de jouwe gevoegd heb, aan de bisschoppen[2.] te geven voor wie ze bestemd zijn, wanneer je ofwel zelf het paleis bezoekt ofwel een betrouwbare bezorger hebt gevonden. Zorg goed voor je gezondheid. Bullock vraagt me jou zijn groeten over te brengen. Hij is een echte vriend en lijkt veel op je. Ik wacht op een brief van je, want tot nu toe heb ik er maar één[3.] ontvangen. Als de gelegenheid zich voordoet bij de bisschoppen, je vrienden, handel dan zoals je dat altijd doet in het belang van je Erasmus. Als je gedichten in Londen te koop zijn, stuur me dan een exemplaar.

1511

2. Richard Foxe, bisschop van Winchester, en Thomas Ruthall, bisschop van Durham.
3. De brief waarnaar verwezen wordt in brief 228.

235 *Van Johan Sixtinus*
Londen, 20 oktober [1511]

Sixtinus had Erasmus in Oxford ontmoet in 1499. Hij had enige reden te vrezen dat hij bij Erasmus uit de gratie was (zie ook brief 244). Erasmus stuurde hem een vriendelijk antwoord dat verloren is gegaan.

Johan Sixtinus aan zijn vriend Erasmus, hartelijk gegroet

Je zult niet geloven hoeveel pijn het me doet dat je me zo helemaal vergeet. Er komen hier talloze brieven aan voor je vrienden, maar er is er nooit één voor mij bij. Wat betekent dit anders dan dat je me helemaal vergeten bent? Geloof mij, ik herinner me heel goed wat je allemaal voor me gedaan hebt. Ik heb je daarvoor tot nu toe geen dank gebracht, maar ik zal dat doen zo gauw het mij mogelijk is. Trouwens, je bent zo edelmoedig en zo vrijgevig, dat je daar ook niet op zit te wachten. Maar zeg me in ieder geval of je me geschrapt hebt uit je lijst van vrienden of niet. Ik zal mijn conclusie trekken uit het feit of je me al dan niet schrijft. Als je me niet schrijft, weet ik dat ik geschrapt ben, als je me wel schrijft zal ik concluderen dat ik een plaatsje behouden heb. Vaarwel en excuseer mijn eenvoud en kortheid.
Londen, 20 oktober

236 *Van Andrea Ammonio*
Londen, 27 oktober 1511

Andrea Ammonio aan zijn geliefde Desiderius Erasmus, gegroet

Je brief, Erasmus, heeft mijn verwachtingen overtroffen, maar mijn verlangen niet gestild. Om je de waarheid te zeggen: je hebt me vaker geschreven dan ik van je verwachtte, maar toch lang niet zo vaak als ik wenste. Je liefdevolle aandacht betekent zoveel voor me, dat deze me nog inniger aan je zou verbinden, als dat al mogelijk zou zijn. Niets doet me meer genoegen dan een brief van jou te krijgen, en ik heb nu een duidelijk bewijs, meen ik, dat je een meer dan gewone genegenheid voor me koestert. Ik vermoedde dat al eerder, maar ik denk er nu zeker van te zijn. Ik kon je echter niet in dezelfde mate van dienst zijn, deels omdat ik het erg druk had met de zaken van de koning - kijk eens wat voor luisterrijk excuus ik nu aanvoer! - en met allerlei inge-

wikkelde kwesties van vrienden, deels ook omdat de mensen aan wie ik de tweede brief voor jou had meegegeven, deze niet hebben bezorgd, naar ik begrijp, ondanks de behoorlijke prijs die ik heb betaald voor het vervoer.

Ik heb drie brieven van je ontvangen, de twee eerste vol honing, de derde met nectar. Uit de naam van de geadresseerde en de vermelding van de Griekse wijn maakte ik op dat hij inderdaad aan mij was gericht. Maar toen ik bij het gedicht kwam, bekroop mij het vermoeden dat je aan iemand anders schreef, want je bezong goede eigenschappen waarin ik mezelf niet herkende. Toen ik me echter realiseerde dat je zonder enige twijfel over mij sprak, dacht ik onmiddellijk bij mezelf: 'Waarom zou ik Erasmus niet geloven, als hij zo over mij spreekt, terwijl ik hem wel mijn leven zou toevertrouwen?' Kortom, ik zou mezelf bedrogen hebben als ik niet tot de overtuiging was gekomen dat jouw genegenheid je onderscheidingsvermogen, dat anders zo scherp is als dat van Lycneus, had bedrogen. En om eerlijk te zijn, door dat gedicht heb ik een wat hogere dunk van mezelf gekregen dan ik voordien had, al was het maar omdat ik nu een Erasmus heb die mij lof toezwaait. In dat opzicht ben ik gelukkiger dan Alexander de Grote en hoef ik Achilles in niets te benijden. Ik kan nu, met meer recht dan jij, zeggen dat ik 'goud voor koper'[1.] heb gekregen, aangezien ik mijn bronzen wijn geruild heb tegen verzen van goud, ja van smaragd, of liever, kostbaarder dan goud, juwelen of welke edele metalen ook. Maar ik ben een hebzuchtige kerel, want niet tevreden met deze gigantische winst, zal ik, als ik het lege vat terug kan krijgen, het naar je terugsturen vol met geestrijk vocht om te proberen zodoende nog meer verzen aan je te ontfutselen. Ook al bestaan die uit leugens, zij zingen wel een verrukkelijk lied.

Ik hoop de brieven binnen een paar dagen te kunnen overhandigen aan de heren van Winchester en Durham[2.] en als ik door mijn welsprekendheid jouw zaken verder kan bepleiten, zal ik zelfs Cicero overtreffen. Want zou een zo goede zaak zelfs een stomme niet aan het praten krijgen, ja zelfs welsprekend maken? Over Italië het volgende: de koning van Spanje[3.] is bijna in open oorlog met Frankrijk en de Engelsen zullen, naar ik verwacht, niet lijdzaam blijven toezien.[4.] Paus Julius is naar de kerk van de Moeder Gods in

1. Zie brief 234, noot 1.
2. Ammonio leverde de brieven aan Foxe en Ruthall waarschijnlijk tegen het midden van november af en bleef daarna steeds Erasmus' belangen verdedigen; zie brief 249.
3. Ferdinand van Aragon was al in oorlog met Frankrijk, samen met de paus en Venetië.
4. Hendrik VIII sloot op 17 november een verdrag met Ferdinand om Frankrijk aan te vallen.

Loreto[5.] gegaan om Onze-Lieve-Vrouw te danken voor zijn herstel. Men zegt dat de Venetianen meer dan vijfhonderd Franse ruiters vanuit een hinderlaag hebben gedood. De keizer[6.] heeft het zo koud dat hij niet achter de kachel vandaan durft te komen. Men slingert Florentijnen en Pisanen de ergste verwensingen naar het hoofd, omdat zij onderdak bieden aan het concilie voor de schismatieke kardinalen.[7.] Kardinaal Reggio[8.] is overleden.

Wij zijn hier nog niet helemaal van de pest af. Ik heb eindelijk mijn in trek genomen in het college van de Heilige Thomas,[9.] waar ik het evenmin naar mijn zin heb als bij More. Ik hoef niet meer tegen die listige harpij met haar kromme snavel[10.] aan te kijken, maar ik erger me aan veel andere dingen en God moge me bijstaan als ik weet hoe ik in Engeland verder moet leven. Om te beginnen: men zegt dat ik, als fatsoenlijk man, niet kan leven tussen onze kooplieden, wat ik graag zou doen. Verder moet ik niets hebben van alle smerige gewoonten in dit land, waar ik meer dan genoeg van heb, maar ik ben zo arm dat ik geen huis kan huren en niet kan leven zoals ik zou willen. Om die vervelende gedachten te verdrijven, sla ik nu ook aan het dichten:

> De kracht van je gedicht, Erasmus, was zo groot,
> dat zij me dwong met jou in jamben te gaan strijden
> onmuzisch als ik ben en meer een steen gelijkend;
> Apollo trok mij dadelijk aan het oor en zei:
> ‘een kikker waagt een stier, een kraai een zwaan te tarten?’
> De lier ontglipt mijn hand en dreunt meteen ter aarde.
> De korte waanzin van mijn geest verkoelt al snel,
> en dit is alles wat ik je heb kunnen schrijven:
> wel voeg ik er aan toe, al kijkt Apollo bars,
> het ga je goed, Erasmus, van onze eeuw het sieraad.

Morgen ga ik naar het paleis en zal ik mijn uiterste best voor je doen. Ik zal iemand opdracht geven om, samen met deze brief, nog een tonnetje wijn te brengen, zodra de wagenvoerders van Cambridge hier komen. Geef Bullock

5. In werkelijkheid had Julius II zich naar de Santa Maria del Populo begeven om dank te betuigen voor zijn genezing. De paus had wel vóór zijn ziekte Loreto bezocht, in juni 1511.
6. Maximiliaan I.
7. Het concilie van Pisa, bijeengeroepen door pro-Franse kardinalen in september 1511 met de bedoeling Julius II af te zetten.
8. Pietro Isvaglies.
9. Zie brief 232, noot 2.
10. Alice Middleton, de tweede vrouw van Thomas More.

uit mijn naam duizendmaal zijn groeten terug. Zorg dat het je goed gaat en blijf mij genegen.

Londen, 27 oktober 1511

237 *Aan John Colet*
Cambridge, 29 oktober 1511

Erasmus aan zijn vriend Colet, gegroet

Ik ben druk bezig mijn *De copia*[1.] af te maken, zodat ik een soort raadsel lijk omdat ik, temidden van overvloed, in de grootste armoede verkeer. Ik wou dat ik aan beide een eind kon maken! Ik zal *De copia* weldra beëindigen, als ten minste de Muzen mijn studies wat meer begunstigen dan Fortuna mijn beurs. Dat is ook de reden dat ik je brieven nogal kort en slordig heb beantwoord.

Met de scotisten, dat onoverwinnelijke slag mensen dat zichzelf geweldiger vindt dan alle anderen, strijd ik niet al te hevig om mijn lampolie en energie niet te verspillen en een nest horzels wakker te schudden. Mijn hoofd staat er niet naar om verder te gaan met de vertaling van Basilius,[2.] omdat ik het idee heb dat het werk niet authentiek is en bovendien de bisschop van Rochester er niet al te ingenomen mee leek te zijn. Ik had hem een staaltje van de vertaling voorgelegd en hem geschreven dat ik van plan was Basilius, onder zijn bescherming en vanuit zijn eigen universiteit, in het Latijn aan te bieden aan de lezers. Van een vriend ben ik ook nog te weten gekomen dat de bisschop mij ervan verdenkt het niet uit het Grieks te hebben vertaald, maar dat ik de vertaling van iemand anders heb bewerkt.[3.] Wat kunnen mensen zich niet allemaal in hun hoofd halen?

Wat je grap over Diogenes betreft,[4.] ik vind het leuk dat ik je kan laten lachen en je, hoe dan ook, een genoegen heb gedaan. Maar als het noodlot me

1. *De copia* (Over de overvloed) was oorspronkelijk geschreven voordat Erasmus Italië verliet in 1509. Hij liet een manuscript achter dat in handen viel van Sixtinus; zie brief 244). Hij was nu druk bezig het te herzien en droeg de nieuwe versie op 29 april 1512 op aan John Colet; zie brief 260.
2. Van het commentaar op Jesaja; zie brief 229.
3. Deze zin werd ingelast in de uitgave van *Opus epistularum* (Bazel: Froben, 1529) waarop Erasmus zelf toezag. Wellicht is Erasmus' achting voor zijn voormalige beschermheer in zijn latere leven wat bekoeld.
4. Zie brief 230.

blijft achtervolgen, zal ik, en ik meen dat serieus, echt als Diogenes handelen, niet in de zin dat ik me dan de grootste van alle vorsten zal vinden, maar dat ik het leven zelf ga verachten. Trouwens, wat kan ik, op mijn leeftijd en met mijn gezondheid anders doen dan te leven als een Diogenes? En wat zal iemand die niet meer om zijn leven geeft, niet verder allemaal verachten? Dat kun je overal doen, zelfs bij de Garamanten;[5.] maar ik denk dat dat meer oplevert dan mijn huidige ambitie, die me alleen ongeluk brengt, ook al hoef ik me daar niet voor te schamen.

Ik heb Croke genoemd,[6.] niet omdat ik dacht dat jij geld van anderen te vergeven had - want ik weet dat je zelfs geld waar je niet om gevraagd hebt, verwerpt - maar omdat ik meende dat je, als je al iets had om over te beschikken, dat liever aan een Engelsman zou toekennen. Bovendien kun je een weldaad het beste investeren in een jonge man, mits die veelbelovend is. En ten slotte, hij wordt in de steek gelaten door sommige mensen die hem hun steun hadden beloofd.

Verder herken ik in je aanbod mij wat van je eigen geld te geven je oude vriendschap voor mij en daar ben ik je uiterst dankbaar voor. Maar je opmerking (ook al was die grappig bedoeld) ‘als je er nederig om bedelt’ heeft mij nogal gestoken. Misschien bedoel je te zeggen, en dan heb je gelijk, dat ik me niet in mijn lot schik, omdat ik te trots ben; een echt zachtmoedig christenhart aanvaardt immers alles. Maar wat mij meer verbaast is hoe je nederigheid koppelt aan onbeschaamdheid. Zo schrijf je in één pennenstreek: ‘als je nederig bedelt’ en ‘als je het onbeschaamd vraagt’. Als je namelijk het gewone spraakgebruik volgt en nederigheid tegenover de hoogmoed plaatst, hoe rijm je dan onbeschaamdheid met bescheidenheid? Maar als je ‘nederig’ op één lijn stelt met ‘slaafs en laag’, dan, mijn beste Colet, verschil je nogal van Seneca.[7.] Die vindt niets duurder gekocht dan wat je met smeken afbedelt; en iemand die wacht tot zijn vriend het vernederende woord ‘alsjeblieft’ uitspreekt, is helemaal geen vriend. Toen Socrates eens met zijn vrienden zat te praten, zei hij: ‘Ik zou vandaag een mantel kopen als ik er het geld voor had.’ Hierbij tekent Seneca aan: ‘Degene die na deze opmerking geld gaf, gaf te laat.’[8.] Iemand anders legde bij een vriend die arm en ziek was en dat uit een soort eergevoel verborg, geld onder zijn hoofdkussen. Toen ik dat als jongen las, bewonderde ik de schroom van de een en waardeerde ik de fijngevoeligheid van de ander.

Maar, zo vraag ik, bestaat er iemand die onbeschaamder of dieper gezonken

5. Een volk in Afrika, genoemd door verscheidene Romeinse auteurs.
6. Zie brief 227.
7. Seneca, *De beneficiis II*, 1, 4.
8. Seneca, *De beneficiis VII*, 24.

is dan ik, die al zo lang in het openbaar loop te bedelen in Engeland? Van de aartsbisschop[9.] heb ik al zoveel gekregen dat het meer dan onbeschaamd zou zijn van hem, ook al zou hij het aanbieden, iets te accepteren. Van N.[10.] heb ik behoorlijk brutaal wat gevraagd, maar hij heeft de brutale vrager nog brutaler afgewezen. En zelfs onze Linacre vindt me te weinig bescheiden. Toch wist hij dat ik, toen ik uit Londen vertrok, nauwelijks zes nobels had, kent hij de toestand van mijn gezondheid, en weet hij dat de winter in aantocht is. Niettemin raadt hij me met klem aan geen beroep te doen op de aartsbisschop of op Lord Mountjoy, maar mezelf te vermannen en me eraan te wennen mijn armoede te verdragen. Wat een vriendschappelijke raad! Juist daarom haat ik mijn lot, omdat het mij belemmert beschroomd te zijn. Toen ik nog jong en sterk was, stelde ik er een eer in mijn armoede verbergen. Nu is dat onmogelijk, tenzij het me niet meer kan schelen te sterven. Maar zelfs nu ga ik niet zover dat ik allerlei dingen vraag aan Jan en alleman. Bij anderen vrees ik dat ik tevergeefs aanklop. Maar zeg me eens, met wat voor een gezicht moet ik jou iets vragen, vooral omdat jij zelf het ook niet zo rijk hebt? Als je echter van onbeschaamdheid houdt, wel, dan zal ik mijn brief ook zo onbeschaamd mogelijk eindigen. Ik kan niet zozeer alle schaamte afleggen dat ik zonder reden bij je zou aankloppen, en ik ben ook niet zo trots dat ik een geschenk zou verwerpen, als een vriend het me graag zou geven, vooral in de omstandigheden waarin ik verkeer. Vaarwel. Ik ben vergeten het kort te houden, zoals ik me had voorgenomen.

Er komt iets bij me op waarom je zult moeten lachen, weet ik. Toen ik in aanwezigheid van enkele magisters de hulponderwijzer voor je school ter sprake bracht, zei iemand van toch niet geringe faam glimlachend: ‘Wie zou er nu op zo'n school tussen de jongens zijn leven willen slijten, als hij ook elders, hoe dan ook, zou kunnen leven?’ In alle bescheidenheid heb ik toen opgemerkt dat het mij een van de mooiste taken leek de jeugd te onderwijzen in goede manieren en letteren; dat Christus die leeftijd niet verachtte en dat je edelmoedige hulp in geen andere leeftijd beter kunt investeren; dat je nergens een overvloediger oogst kunt verwachten omdat de jeugd het gewas en de kweekvijver is van de staat. Ik voegde eraan toe dat als de mensen werkelijk godsdienstig zouden zijn, zij zouden inzien dat zij zich in geen enkel ander ambt verdienstelijker konden maken tegenover God dan door kinderen tot Christus te leiden. Maar hij zei honend, zijn neus optrekkend: ‘Als iemand Christus wil dienen, dan moet hij in het klooster treden.’ Ik antwoordde dat voor Paulus de ware godsdienst bestond in de beoefening van liefdadigheid en dat liefdadigheid hierin bestaat dat wij zoveel mogelijk

9. William Warham.
10. Waarschijnlijk Mountjoy.

onze naasten van dienst zijn. Hij verwierp dat als dom geklets. ‘Zie,’ zei hij, ‘wij hebben alles achter ons gelaten; dat is volmaaktheid.’[11.] ‘Wie’, zei ik, ‘weigert een taak op zich te nemen, omdat die hem te min is, ook al kan hij met zijn werk velen tot nut zijn, heeft niet alles achter zich gelaten.’ Ik heb toen afscheid genomen van die man, om ruzie te voorkomen. Je ziet wat de wijsheid van de scotisten inhoudt en de manier waarop zij spreken. Nogmaals vaarwel.

Cambridge, de dag na de heiligen Simon en Judas [1513]

238 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 2 november 1511

Erasmus aan zijn vriend Andrea Ammonio, gegroet

Eindelijk heb ik je het tonnetje teruggestuurd, samen met wat ongelukkige gedichtjes. De vervoerder beweert dat hij het heeft afgeleverd bij More, omdat jij op dat tijdstip niet thuis was. Ik kom tegen 1 januari naar je toe zodat we, door elkaar te verwarmen, minder te lijden hebben van de kou. Ik breng hier liever de zomer door dan de winter. Ten slotte: het is niet goed als ik te lang afwezig ben van mijn Jupiter,[1.] hoewel het me hier best bevalt. Ik zie ook geld lonken, als ik er wat klusjes bij kan doen. Ik wil bijzonder graag weten hoe Winchester en Durham[2.] op mijn brief hebben gereageerd en wat er nog verder aan nieuws is. Je zou me een groot plezier doen als je ervoor wilt zorgen dat de brief die ik hierbij heb gevoegd, Italië bereikt. Op het ogenblik hebben we wat Homerus de ‘onstuitbare regen’[3.] noemt. Ik denk dat Jupiter de gebeden heeft verhoord van de schrijver wiens boekje ik je heb gegeven en die bronnen, rivieren, meren en vijvers oproept hun tranen te verenigen om de misère van Italië te bewenen. Mij heeft de wolf het eerst gezien,[4.] en ik moet me nu verstaanbaar maken met knikjes en gebaren, want ik heb een zeer pijnlijke keel. Vaarwel. Schrijf me dikwijls.

Cambridge, 2 november 1511

11. Mattheus 19:27.
1. Mountjoy.
2. Richard Foxe en Thomas Ruthall. Erasmus had bij zijn brief van 20 oktober een brief gevoegd voor deze beide bisschoppen, die Ammonio aan hen moest doorgeven.
3. Homerus, *Ilias XIII*, 139.
4. Zie brief 144, noot 2.

239 *Van Andrea Ammonio*
Londen, 8 november 1511

Andrea Ammonio aan zijn vriend Desiderius Erasmus, gegroet

Ofwel mijn dienaar is een bijzondere pechvogel, bij wie alles wat hij voor me doet, slecht afloopt, of dat tuig van Cambridge verslaat alle andere Britten in onbeschaafdheid; het houdt zich aan geen enkele afspraak en is totaal verstoken van elke vorm van menselijkheid. Wat zou ik graag sommige van die lieden aan de galg zien bungelen! Zij hebben geen flauw idee wat zij aanrichten als zij wel een brief aannemen, maar die niet bezorgen. Zij weten niet - om het zachtjes uit te drukken - hoeveel mensen zij beroven van een genoegen, hoeveel mensen zij het odium bezorgen dat zij hun plicht verzaken. Zij weten verder niet dat van een enkele brief het welzijn kan afhangen van meer dan één persoon. Zodra ik je brief[1] had ontvangen, probeerde ik daarop zo snel mogelijk te antwoorden om een goede indruk op je te maken, zo niet door mijn stijl, dan toch door de snelheid van een wederdienst. Ik betaalde voor het vervoer van de brief het weinige dat men vroeg. Ten slotte stuurde ik een tweede vat met Griekse wijn met een brief. Maar ik zie dat er maar één brief bij je is bezorgd en dat de zorg, als ik die al besteedde aan het schrijven, samen met mijn vriendendienst verloren ging. O monsters van mensen, die, zowaar God mij liefheeft, ik graag ooit verscheurd zou zien worden! Mijn enige troost is de gedachte dat jij duidelijk merkte hoe ik je gezind ben zodat, zelfs als ik je nooit zou schrijven, jij toch weet dat ik je zeer toegewijd ben en veel van je houd. Mijn Thomas beweert dat hij kort geleden de brief en het tweede vaatje wijn, zoals ik zei, toevertrouwde aan degene die jouw boeken hierheen bracht. Aan wie hij de andere brieven gaf weet ik niet. Probeer, als de wijn opgedronken is, althans het vat terug te krijgen. Maar weg met al die boosheid, die mij aan het koken brengt.

Ik heb jouw brieven overhandigd aan de heren van Winchester en van Durham. Ze waren allebei blij verrast en beiden prezen ze uitbundig je zeldzame gaven. Winchester lijkt het je kwalijk te nemen dat je uit zijn buurt blijft en hem nooit opzoekt. Ik heb geantwoord, zoals het mij voor de mond kwam, dat je dit deed uit een zekere boerse schroom, maar dat jij toch, voor zover ik wist, zeer toegewijd was aan Zijne Eminentie en nog een paar van dergelijke dingen. Maar ik heb dat gezegd voordat zij je brief hadden gelezen. Daarna hadden zij het zo druk met staatszaken dat het me niet juist leek hen over jou te ondervragen. Zodra de gelegenheid zich voordoet, zal ik dat niet nalaten.

1. Brief 234.

Je mecenas[2.] is, naar ik hoor - ik heb hem nog niet gezien - al drie dagen in de stad. Jupiter is heel boos op ons, het regent overdag, het regent 's nachts, het houdt zelden op. De pest is bijna uitgewoed, maar er zal een hongersnood komen - een kwaad dat niet minder erg is dan de pest - als de magistraten geen maatregelen nemen. Het verbaast me niet dat de houtprijzen zijn opgelopen, want bijna dagelijks geven vele ketters ons het schouwspel van hun verbranding, en toch blijven ze maar toestromen. Zelfs de eigen broer van mijn Thomas, meer een boomstronk dan een mens, heeft - God zij me genadig - een sekte opgericht en heeft volgelingen.

Maar laten wij naar Italië overgaan. Er is een verdrag[3.] gesloten tussen de paus, de koning van Spanje en de Venetianen op de volgende voorwaarden: de koning van Spanje helpt de paus met 1200 zwaarbewapende ruiters - die men lansiers noemt -, 1000 lichtbewapende ruiters en 10.000 man infanterie. De paus zal 500 zwaarbewapende ruiters hebben en 8000 man infanterie; bovendien zal hij maandelijks meer dan 40.000 goudstukken betalen voor de hulptroepen. De Venetianen zullen, zo goed en zo kwaad als het kan, een leger bijeenbrengen. Het concilie van Pisa valt uit elkaar. Men zegt dat de kardinaal van het Heilige Kruis,[4.] de veroorzaker van het schisma, vergiffenis heeft gekregen van de paus door tussenkomst van de koning van Aragon en naar Campanië is gevlucht. Ik vergat te vermelden dat iedere christenvorst gerechtigd is om zich, binnen veertig dagen, aan te sluiten bij het verdrag; na die termijn beslist de paus over de toelating. Mijn stadgenoten[5.] hebben nog geen overleg gepleegd over wat zij gaan doen, wat, zo gist men, ze een grote besparing aan roeiers oplevert! De keizer zal alleen maar toekijken. Het gerucht gaat dat de Florentijnen zich willen losmaken van de Fransen.

Nu weet je alles wat tot nu toe over de toestand in Italië bekend is. Als je hier was, had ik je heesheid onmiddellijk met een drankje genezen. Ik vind het jammer dat ik de hoop om jou te zien moet verlengen tot januari. Maar ik ben blij dat de taak je goed bevallen is. De grote voordelen die je daar geniet verzachten voor mij je afwezigheid. Je andere brieven zullen morgen punctueel naar Italië worden gebracht. Zij zijn juist op tijd gekomen, want de koerier staat op het punt te vertrekken. Zorg goed voor jezelf, Erasmus, en houd je goed; en groet onze vriend Bullock tot drie of vier keer toe namens mij. Nogmaals, vaarwel.

2. Mountjoy.
3. De Heilige Liga, op 4 oktober 1511 ondertekend. Hendrik VIII sloot zich op 13 november aan.
4. Bernardino de Carvajal. Hij kreeg in werkelijkheid pas vergiffenis van paus Leo XIII in 1513.
5. Uit Lucca.

Londen, 8 november 1511

240 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 11 november 1511

Erasmus aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Op de dag voor Sint-Maarten[1] is me je brief overhandigd - als je een kwalificatie wenst: je woedende brief - samen met een half leeg vat Griekse wijn. De bezorger vroeg twee drachmen, ik heb hem er een gegeven. Toen ik je brief wat nauwkeuriger las, zag ik dat je het vat niet tegelijk met deze laatste brief, van 8 november, maar met de voorafgaande had gestuurd, wat ook te zien was aan de kleur van de wijn. Toen je het eerste vat zond, was ik al dadelijk verbaasd dat je het niet verzegeld had meegegeven aan mensen voor wie niets verzegeld blijft. We hebben hier duidelijk te maken met dat soort lieden, mijn beste Andrea, dat boerenslimheid paart aan de grootste kwaadaardigheid. Verder hoef je me helemaal niet te feliciteren met mijn verblijf hier. Alleen schroom belet me verder te klagen. Daarover meer onder vier ogen.

Ik verwachtte geen tweede vat, maar toen ik de lof zong van je wijn, heb jij dat in je vriendelijkheid geïnterpreteerd als een vraag naar meer. Wat mij betreft, ik doe meer moeite om je brief te bemachtigen dan de wijn of het vat, want als je alleen maar het eerste en tweede vat hebt gestuurd, is geen van beide verloren gegaan. Ik heb het eerste vat teruggestuurd en, als ik me niet vergis, dat met je laatste brief weer teruggekregen. Je hebt verhalen over mijn voerman? Wat zou je allemaal niet te vertellen hebben als je mijn boekenkoffers had gezien die aan alle kanten barsten vertonen? Of als je het bedrog met het paard had gehoord? Die kale nietsnut liet zich hier nooit meer zien. Het is dan ook vreselijk onnozel een dienst van dergelijke monsters te verwachten. Maar ik heb mijn lachen niet kunnen inhouden toen ik zag dat ook mijn Andrea, die geboren lijkt voor de muzen, vriendschap en gelijkmoedigheid, in woede kan uitbarsten, terwijl ik zelf meer de rol van Mitio[2] speel, sinds bijna ‘het lot mij, overwonnene, heeft geleerd pijn te lijden’[3] en ik Vergilius' uitspraak ga waarderen: ‘De enige redding voor de overwonnenen is op geen redding meer te hopen.’[4] Kortom, ik vind dat ik al die ellende verdien, elke keer als ik bedenk hoe Italië was, en waarom ik Rome, dat me zo toelachte, heb verlaten. O spijtige verhuizing! Men moet het beste van de

1. 10 november.
2. Toegeeflijk personage uit Terentius, *Adelphoe.*
3. Vergilius, *Aeneis IV*, 434.
4. Vergilius, *Aeneis II*, 354.

nieuwe situatie zien te maken.

Je bericht over de gebeurtenissen in Italië stemt me niet vrolijk; niet uit sympathie voor de Franse koning, maar omdat ik de oorlog haat. Als je immers dagelijks ziet dat zelfs de kleinste rooftocht jaren nodig heeft om te worden beëindigd, wat kun je dan verwachten als er eenmaal een zo grote oorlog is uitgebroken? Toch kan ik op niemand boos zijn, tenzij misschien op die besneden dokter[5.] van de paus die of weinig bekwaam is, of het moet zijn dat de bronnen van de Anticyrae[6.] geheel zijn opgedroogd. 'Maar het lot wijst wel een uitweg.'[7.] Ik ben nog meer vertoornd op die ketters, omdat zij juist tegen de winter de prijs van het hout hebben opgedreven. Ik maak me niet zoveel zorgen om de hongersnood, zolang het maar mogelijk is te leven. Ik ben je dankbaar dat je de brieven overhandigde aan Winchester en Durham, voor je vriendschappelijke steun, voor het sturen van wijn die ik niet verwachtte en voor de brieven die je zo snel naar Italië stuurde. Maar waarom zou ik deze paar diensten opsommen, als je altijd handelt als Ammonio, dat wil zeggen de edelmoedigste vriend?

Voordat ik naar Londen kom, moet ik een warme korf klaarmaken, waarin ik deze winter kan doorbrengen. Ik zou niet al te ver van Saint Paul[8.] willen verblijven - want ik heb besloten het huis van Mountjoy te vermijden, zolang die Cerberus[9.] er zetelt - ik zie daar trouwens geen geschikte plaats voor de winter, tenzij ik de meester zelf eruit jaag. Misschien is er iets bij de augustijnen.[10.] Francesco van Padua[11.] heeft mij uitgenodigd bij hem zijn intrek te nemen en hij belooft me een Italiaanse leefwijze. Als je me daar nog enige raad over kunt geven, laat het me weten. Ik feliciteer de heer van Mountjoy met zijn behouden terugkeer en ik verzoek je hem mijn brief te laten bezorgen. Ik heb ook aan de bisschop van Rochester geschreven[12.] via de persoon die je laatste brief bracht. Als je de gelegenheid hebt, informeer dan of hij is aangekomen. Ga bij de twee andere bisschoppen verder zoals je

5. Misschien Samuel Sarfati, die Julius II op zijn sterfbed zou bijstaan, maar ook andere identificaties zijn mogelijk.
6. Twee steden in Griekenland, in de omgeving waarvan elleborus (nieskruid) voorkwam, een geneesmiddel tegen krankzinnigheid.
7. Vergilius, *Aeneis III*, 395.
8. Bij John Colet.
9. Zie brief 231.
10. De reguliere kanunniken van Augustinus (Erasmus' eigen orde) hadden twee huizen in Londen, Holy Trinity in Aldgate en een huis in Old Broad Street.
11. Het is niet bekend om wie het gaat.
12. Deze brief aan John Fisher is niet bewaard gebleven.

begonnen bent; ik zal op je brief van wachten, alvorens ik van hier vertrek. Bullock groet je terug, hij was erg blij met jouw groet. Als je More tegenkomt, vraag hem dan of hij mijn brief aan de aartsbisschop[13.] heeft gegeven en of hij mij een brief van hemzelf of van anderen heeft gestuurd. Vaarwel, mijn buitengewone vriend.

Cambridge, 11 november [1512]

240a *Van William Warham*
Lambeth, 11 november [1511]

William, aartsbisschop van Canterbury, aan zijn vriend Erasmus, gegroet

[Na de groet][1.] Ik heb twee brieven[2.] van je ontvangen. De eerste, die lang was, bereikte me aan het hof van Westminster, waar men veel vrije tijd heeft en ik zou hem dan ook graag beantwoord hebben als de boodschapper die hem had gebracht, was teruggekomen. De tweede werd me gisteren bezorgd door een kaalkoppige kerel, wiens hoofd door nauwelijks één haar bedekt was; daaruit begreep ik tot mijn spijt dat je een verkoudheid hebt opgelopen. Om je in staat te stellen snel te herstellen, stuur ik je, samen met deze brief en via de voornoemde bezorger, twintig gouden engelen en tussen die engelen zul je Raphaël vinden, de arts van het heil, die je gemakkelijk kan verzorgen en je tot je vroegere gezondheid terugbrengen. Ik ben blij te horen dat je op de eerste januari naar Londen komt, zoals je brief meldt. Zorg goed voor jezelf.

Van Lambeth, 11 november

Je toegenegen William van Canterbury

13. Brief 240a, aan William Warham.
1. Deze woorden werden waarschijnlijk aangebracht door de kopiist om ruimte te sparen die werd ingenomen door een formele begroeting.
2. Geen van beide zijn bewaard gebleven.

241 *Aan Roger Wentford*
Cambridge, november 1511

Erasmus aan Roger Wentford, gegroet

In je wens dat ik *De copia*[1] niet publiceer zie ik, tenzij je dat wilt omdat mijn reputatie je ter harte gaat, twee bewijzen voor de genegenheid die je voor me koestert. Het eerste is dat je, verblind door je grote liefde, zoveel waarde hecht aan de onbenulligheden van je vriend Erasmus dat je ze, als een buitengewone schat, koestert en ze niet wilt delen met het gewone volk. Het tweede dat je mijn reputatie zo hoog wilt houden dat je je eerste vriendschappelijk door een tweede liet wegdrukken en als het ware een spijker gebruikt om een andere te verwijderen. Toch denk ik dat het beter is voor mijn reputatie het werk pas uit te geven, en zelfs pas te laten kopiëren, nadat ik het grondig heb bijgeschaafd. Het is een arbeid waar ik een grotere hekel aan heb dan aan honden of slangen, vooral als de opbrengst ervan oogontsteking is, vroegtijdige ouderdom, honger en verder een heel klein beetje roem vermengd met heel veel afgunst. Je wilt weten hoe het met mij gesteld is: wel, ik ben buitengewoon rijk aan beloofde goudstukken. Voor het overige lijd ik honger! Je betreurt het dat mijn beurs leeg is, maar je zou het meer betreuren als je wist dat ik hem welgevuld met meer dan 72 nobels naar hier meebracht en dat daar niets meer van over is. Daaruit kun wel je opmaken hoe mijn geld wegstroomt, omdat ik hier alles op eigen kosten moet doen en ik te maken heb met twee verslindende Charybdissen.

Je biedt me vriendelijk en - daarvan ben ik overtuigd - oprecht je geld aan, en daarom omhels ik en verwelkom ik die echte geest van Roger, die ik al zo lang geleden heb getest en echt bevonden. Ach, had vrouwe Fortuna daar maar een evenredige welvaart bijgevoegd! Ooit zal ze jou die schenken, als zij tenminste goede karakters niet door en door vijandig gezind is. Ik zie niet hoe ik in Londen kan leven, tenzij met Grocyn en ik zou met niemand anders liever willen leven. Maar ik schaam mij dat op zijn kosten te doen, temeer omdat ik hem op geen enkele wijze kan bedanken en hij in zijn goedheid geen enkele vergoeding accepteert. Ik was er ook niet zo op gebrand om uit Londen te vertrekken, maar het was vóór alles een kwestie van kosten. Ondertussen voltooi ik, om tenminste iets te doen te hebben, *Over het schrijven van brieven.*[2] Ik ben ook van plan *Over de overvloed*[3] bij te schaven, terwijl ik ondertussen dikwijls mijn literaire werkzaamheden verwens, omdat ze zo weinig opleveren. Vaarwel, mijn Roger, dierbaarste van alle stervelingen.

1. Wentford had waarschijnlijk een deel of een vroegere versie gezien van *De copia* door tussenkomst van John Colet.
2. *De conscribendis epistolis.* Erasmus werkte al jaren met tussenpozen aan dit werk.
3. *De copia.*

Doe de hartelijkste groeten aan de heer Grocyn, onze gemeenschappelijke beschermer en leraar. Over de jongen[4.] heb ik met de heer Willem X.[5.] onderhandeld, ook al had Linacre dat voordien al gedaan.

1514

242 *Van John Fisher*
Londen, 18 november 1511

John, bisschop van Rochester aan Erasmus, gegroet

Gegroet Erasmus. Ik vraag je het me niet kwalijk te nemen dat ik je geen briefje schreef toen ik onlangs een koerier naar je toe stuurde. De man had haast om uit de stad te vertrekken en ik stond op het punt mijn huis te verlaten, toen ik hem ontmoette. Hoewel ik je op dat moment dus niet kon schrijven, heb ik toch het geschenkje meegegeven waarom je gevraagd had. Ik heb het trouwens niet uit dat potje gehaald dat ik, buiten mijn eigen middelen om, zou hebben, zoals je veronderstelt. Geloof me, Erasmus - en laat de mensen maar kletsen wat ze willen - ik heb geen geld waar ik alleen vrijelijk over kan beschikken. Het gebruik van dat geld is strikt voorgeschreven en het staat me niet vrij de bestemming ervan te veranderen, hoe graag ik dat ook zou willen.

Wat mij betreft, ik zie dat onze universiteit je hard nodig heeft en ik zal dan ook niet dulden dat je gebrek lijdt, zolang ik met mijn schaarse middelen daar iets aan kan doen. Ik zal ook mijn best doen - iedere keer als de gelegenheid zich voordoet - om hulp van anderen te vragen als mijn middelen tekortschieten. Je vriend - en ook de mijne - Mountjoy zal, daar ben ik zeker van, aan je denken, als hij je dit ooit heeft beloofd en ik zal hem graag daarop aanspreken, want hij is nu aan het hof. Mijn beste wensen, Erasmus.

Uit Londen

4. Waarschijnlijk John Smith, een leerling-bediende van Erasmus die in dienst bleef tot 1 november 1513.
5. Waarschijnlijk William Gonnell.

243 *Van Andrea Ammonio*
Londen, 18 november 1511

Andrea Ammonio aan Desiderius Erasmus, hartelijk gegroet

Je koetsiers waren al vertrokken toen John More[1.] mij je brief bracht, overigens zonder een aan Mountjoy. Ik moet nu dus wachten tot die schurken terugkeren of hopen dat iemand zich bij toeval aandient aan wie ik deze brief voor jou kan meegeven. Ik heb begrepen dat je het ontzegelde en halfvolle vat uiteindelijk helemaal niet gratis hebt gekregen, want ik vind dat je met je zes dinariën duur uit bent geweest voor het beetje bocht dat die ellendelingen je hebben overgelaten. Bovendien weet ik hoe die kaalkop zich de gewoonte heeft aangemeten te bedriegen. Je waarschuwt me terecht dat je van dergelijke monsters niets fatsoenlijks kunt eisen, maar als Socrates ooit met dergelijke monsters een conflict had moeten uitvechten, had hij nooit zijn gemoedsrust en zijn onbewogen uiterlijk kunnen bewaren. Overigens heb ik je die wijn niet gestuurd omdat je die zo geprezen had, maar omdat mijn handeltje goed was geslaagd. Ik heb goud ontvangen voor het koper dat ik had gegeven[2.] en derhalve probeerde ik of je me nog andere verzen te bieden had, die je op dezelfde voorwaarde wilde ruilen. Niet dat ik me vermei in hun leugens, maar wel in hun gratie en zoetheid en in je verkeerde, maar erg vriendelijke mening die van mij een ander mens maakt dan ik ben.

Van Linacre hoorde ik dat je aartsbisschop een geldsom voor je had bestemd, en nu een betrouwbare basis zoekt om je te houden.[3.] Als dat waar is, zul je minder reden hebben tot klagen; als je nog andere klachten hebt, stort die dan uit in de boezem van je vriend en je zult ze dan met rente van mij terugontvangen, want bij mij vergeleken ben jij een heel gelukkig mens. Jij hebt alles gekregen wat je ambieerde: een grote geleerdheid, een naam die overal, waar men de welsprekendheid van Rome in ere houdt, beroemd is en ten slotte onsterfelijkheid. Ik heb achter de Fortuin aangejaagd tot bij de verre Britten en heb haar nooit kunnen inhalen. Steeds vlucht ze verder weg, ja, steeds meer schrik jaagt ze me aan. Ik had twee vrienden die me zeer toegewijd waren, maar van wie iedereen dacht dat zij altijd arm en, naar alle waarschijnlijkheid, onbekend zouden blijven. Welnu, het lot heeft hen - op wonderbaarlijke wijze en als ware het om mijn afgunst op te wekken - naar de top van de hiërarchie gevoerd; de een is vice-kanselier van de Heilige Stoel

1. Een jongere broer van Thomas More, die dikwijls als diens secretaris optrad.
2. Zie brief 234, noot 1.
3. Warham zou Erasmus de prebende van Aldington aanbieden; zie brief 255.

geworden,[4.] de ander onlangs nog de hoogste penitentiarus.[5.] Zij verwijten me nu allebei dat ik zo dom ben geweest hen en de stad Rome, de zetel van alle geluk, bij de Britten achter te stellen en allebei verachten ze me nu en niet helemaal ten onrechte. Jij, waar jij ook naar toe gaat, je roem gaat je vooraf en overal moet je wel belangrijke beschermheren vinden. Ik daarentegen weet niet waarheen ik moet vluchten als ik in deze chimerische duisternissen oud zal zijn geworden; misschien kan ik een sommetje voor mijn oude dag bijeenscharrelen van degenen die ik met veel en langdurig zwoegen en met niet geringe kosten heb gediend. Mijn haren zijn voortijdig grijs geworden - vaandeldragers des doods noemt men die - en spreiden zich in dikke plukken uit over mijn hoofd. Ziezo; een lang klaaglied en het jouwe met rente terugbetaald!

Ik heb de heer Mountjoy nog niet bezocht. Zo gaat dat nu eenmaal als je alles van dag tot dag uitstelt. De bisschop van Durham belooft je zijn hulp en inzet. Winchester sprak, minder in het openbaar, maar met meer vriendschap. Hij dacht dat je al een prebende had. Ik antwoordde dat men je wel de hoop op, maar nog niet de prebende zelf had gegeven. Hij glimlachte even en vroeg of je van die hoop kon leven. Eveneens glimlachend zei ik: ‘Erasmus koopt die hoop met verspilling van veel geld en tijd.’ Hij heeft me toen gezegd deze zaak bij een betere gelegenheid aan de orde te stellen, maar die heb ik tot nu toe niet gevonden. In ieder geval ben ik erg blij dat Winchester zo vriendelijk over je sprak. Verder zal ik mijn best doen in geen enkel dienstbetoon tegenover je tekort te schieten.

Ik kan je nog niets met zekerheid schrijven over de korf waarin je je wilt terugtrekken. Bij de augustijnen is er niemand met wie je een verblijf kunt delen. Ik weet niet of je er prijs op stelt dat ik de blinde dichter[6.] daarover pols; er zijn enkele kamers bij hem vrij, naar ik hoor, die te huur zijn, maar ze moeten nog ingericht worden. In het klooster waar ik zelf woon[7.] is alles vol, zegt men. Bovendien zijn de maaltijden ver onder de maat. Er is, zoals je weet, vlak bij de Saint Paul een college[8.] van enkele doctors die het er, naar men zegt, goed van nemen, maar volgens mij woon je er in een riool. Het zou misschien geen kwaad kunnen het eens te proberen bij Francesco,[9.] maar hij lijkt mij armer dan Irus.[10.] Kortom, ik weet nog niet wat ik je in deze zaak

4. Sisto della Rovere, een neef van Julius II, werd in 1508 kardinaal en vice-kanselier van de Heilige Stoel als opvolger van Galeotto della Rovere.
5. Kardinaal Leonardo Grosso della Rovere.
6. Bernard André. Uit brief 248 blijkt dat Erasmus niet graag een beroep op hem deed, omdat hij hem nog geld schuldig was.
7. Saint Thomas's Hospital; zie brief 232/4.
8. Doctors' Commons, een college van juristen.
9. Francesco van Padua; zie brief 240.
10. Bedelaar uit Homerus, *Odyssee XVIII.*

moet zeggen. Zo gauw me iets te binnen schiet, hoor je het. Waarom zou ik je iets vragen over de vriendelijkheid van Griffi, vooral nu Battista Boncanti[11.] afwezig is? Schrijf me wat je van plan bent; als je in de tussentijd hierheen komt, zal er altijd wel een kamer te vinden zijn.

Tot nu toe heb ik More niet gezien en ik meende dat het niet nodig was expres te vragen of hij je brief heeft afgegeven, wat hij vast en zeker al gedaan heeft. Hij ziet en spreekt de aartsbisschop immers iedere dag. Van Italië heb ik geen nieuws, maar ik heb van daaruit ook geen brieven ontvangen. Ik zou graag willen dat je onze vriend Bullock mijn hartelijke groeten overbrengt, nu hij deze zo op prijs stelt. Je zult me vooral een groot plezier doen als je alle mogelijke zorg aan jezelf besteedt, zodat je in goede gezondheid blijft.

Londen, 18 november

244 *Van Johan Sixtinus*
Londen, 19 november 1511.

Johan Sixtinus aan zijn dierbare vriend Erasmus, hartelijk gegroet

Ik heb buitengewoon genoten van de stekelige scherpte van je brief,[1.] behalve waar je spreekt over mijn gebrek aan oprechtheid. Je brengt dat wondje echter zo geraffineerd toe dat, ook al doet het mij een beetje pijn, ik niet durf te klagen, temeer niet omdat je enige steekhoudende redenen aanvoert, die zelfs bij een ernstig man - en die mij niet zo goed zou kennen als jij - de verdenking van fraude en oplichterij zou kunnen opwekken. Thale's[2.] steeds herhaalde bewering dat hij me het manuscript van jouw *De copia* niet ten geschenke had gegeven, maar had geleend om het aan jou terug te geven, mijn voortdurend zwijgen bij de talrijke gelegenheden waarbij *De copia* ter sprake kwam, dat ik wel bij toeval, zo niet opzettelijk, verbroken zou hebben als mijn oprechtheid zou vaststaan, zouden zeker op het eerste gezicht een ernstig, laat staan een lichtzinnig man, aan het denken brengen. Als ik sterf, Erasmus, zal ik dat doen in de vaste overtuiging dat hij mij het boekje cadeau

11. Het is niet bekend om wie het gaat.
1. Het antwoord op brief 235.
2. William Thale had van Richard Pace de papieren gekregen die Erasmus in Ferrara aan Pace had toevertrouwd. Onder de papieren bevond zich een handschrift van *De copia.* Thale had dit kennelijk aan Sixtinus gegeven. Erasmus wilde het terughebben uit vrees voor een ongeautoriseerde uitgave.

had gedaan. Thale, die op het punt stond te vertrekken, kon zijn boeken niet meer verkopen en verdeelde ze daarom onder zijn vrienden, deels aan Allen, deels aan mij, en ook, geloof ik, aan Shurley, maar dat weet ik niet zeker. Hij gaf me jouw geesteskind omdat hij wist dat alles van jou mij welkom is. Ik herinner me niet zeker of ik de inhoudsopgave en de titel heb gelezen - want ik heb er, zover ik weet, nooit een pagina van gelezen - omdat ik het werk in zijn geheel wilde bewaren voor als ik wat vrije tijd had, die mij, vanwege mijn rechtenstudie, in Bologna niet gegund werd. Zo is het te verklaren dat ik, in alle onschuld, er altijd het zwijgen toedeed als *De copia* vermeld werd, want die titel zei mij, voor zover ik weet, niets. Het zal je misschien weinig geloofwaardig in de oren klinken, maar, naar mijn beste weten, heb ik niet tegen je gelogen en niets achterbaks gedaan, maar ik betreur wel dat het zo gegaan is. Daarom vraag ik je - en ik heb er het volste vertrouwen in dat je dat zult doen - elke verdenking van list en bedrog van je af te zetten, als je die al ooit hebt gehad. Trouwens, je lijkt dat al gedaan te hebben. Je zegt immers dat de grote genegenheid die je voor me koestert, deze verdenking al heeft laten verdwijnen als een wolkje, en dat je je best doet een plekje te vinden voor mijn verwant,[3.] zoals Bullock belooft dat te doen. En als je verder verklaart dat je, behalve van je vriendschap, je van geen diensten jegens mij bewust bent, dan doe je dat vanuit je verheven en edelmoedige karakter. Je bent immers gewoon alle mensen welwillend tegemoet te treden en vindt dat je ieder goed mens je diensten verschuldigd bent. Ik besef echter heel goed wat je allemaal voor me gedaan hebt en ik zal dat, zolang ik leef, beseffen en er altijd van getuigen.

Onze deken[4.] is erg blij dat je spoedig komt. Hij heeft 40 goudstukken klaar liggen, maar misschien stuurt hij ze je al voordat je uit Cambridge vertrekt. Wat zou ik graag willen dat je al hier was en dat we het geluk hadden bij elkaar te kunnen blijven en met elkaar te kunnen spreken in plaats van alleen maar brieven te schrijven. Toch ben ik blij je eindelijk een brief te hebben afgetroggeld, want ik dacht al bijna - niet helemaal, want dat heb ik nooit gekund - dat ik geschrapt was uit de lijst van je vrienden, als ik zag dat er tussen de talrijke bundeltjes brieven geen voor mij bij zat. Als je niemand brieven had gestuurd, zou ik dat geweten hebben aan al je schitterende werkzaamheden, zoals jij het ook moet wijten aan mijn drukke bezigheden dat ik niemand schrijf. Toen ik echter zag dat je alle tijd had om niet af en toe, maar heel dikwijls pakjes brieven, wat zeg ik, volle zakken brieven, te sturen, dacht ik dat ook ik er wel eens een zou krijgen, als mijn naam in jouw vriendenlijst voorkwam. Maar je komt ook al enigszins tegemoet aan die klacht door mij

3. Waarschijnlijk Augustijn Aggeus; zie brief 291.
4. John Colet.

steeds hartelijk te laten groeten in de brieven aan anderen.

Maar waarom zoveel woorden? Je hebt me tevreden gesteld. Als mijn excuses jou tevreden hebben gesteld, zal dat een grotere triomf voor me zijn dan jij kunt vermoeden. Vaarwel, liefste vriend.

Dat ik je zo laat heb geantwoord, komt omdat men je brief, gedateerd op de geboortedag van de heiligen Simon en Judas,[5.] pas bezorgd heeft op 17 november, later dan je misschien vermoedde. Nogmaals en steeds weer, mijn beste wensen.

Londen, 19 november

244a *Van Jérôme Busleiden*
[Mechelen, november 1511?]

Aan Erasmus van Rotterdam, de roem van de Nederlanden

Je elegante brief heeft mij ongelooflijk veel plezier gedaan, zowel omdat hij van jou kwam en ik er zo lang op heb moeten wachten, als omdat hij aantoonde dat je nog in leven was. Al een paar maanden duikt namelijk steeds weer het gerucht op, ik weet niet waarvandaan, dat je was gestorven. Ik was door dat droeve bericht volkomen van slag, maar nu het vals blijkt te zijn, ben ik weer helemaal gelukkig; kort geleden nog stierf ik bijna van verdriet je te hebben verloren en was ik zo ontdaan bij de gedachte je te moeten missen dat ik de mijnen bijna aanleiding gaf mij te moeten betreuren. Daarom: lof aan de allerhoogste God die het welzijn van de één aan het welzijn van de ander heeft afgemeten en die mij voor jou en jou voor mij heeft bewaard. Omdat Hij ons nu zo goedgezind is geweest, zal Hij er stellig voor zorgen dat we ooit als buren wat dichter bij elkaar kunnen leven. We zijn immers al zo lang verenigd door eenzelfde liefde voor de deugd, eenzelfde enthousiasme voor studies, door een gemeenschappelijke band van geest en hart, door een onverbrekelijke vriendschap.

Ik kom terug op je brief: ik heb heel goed nagedacht over wat je daarin uitvoerig en nogal vrijmoedig schrijft over koningen. Het is misschien veiliger dergelijke dingen toe te vertrouwen aan de oren van loyale vrienden dan aan brieven en ik hoop dat je discreet genoeg zult zijn om, wanneer je ze nakijkt, je pen te matigen en hen wat meer te ontzien. Anders geef je de kwaadaardige meute van chanteurs en informanten de gelegenheid je bij de vorsten in een kwaad daglicht te stellen. Je weet maar al te goed dat dergelijke mensen in hoog

5. 28 oktober.

aanzien staan aan het hof en zelf heb ik dat, niet zonder risico, eens ervaren.

Wat de prebende betreft, die je graag zou willen krijgen: de zaak zelf is nog niet, zoals men zegt, tot aan de navel bekeken, maar de gedachte valt wel in goede aarde. En ik heb goede hoop dat je eindelijk krijgt wat je zo plechtig is toegezegd en zo dikwijls is beloofd. Als het allemaal wat lang duurt, moet je je dat niet al te erg aantrekken, je enorme arbeid niet opgeven, maar opgewekt verdergaan op de ingeslagen weg en steeds bij je mecenas[1] blijven aankloppen. Hij is je veel verschuldigd, want je hebt je al vele jaren voor hem uitgesloofd en hem altijd duidelijk en prompt je aanhankelijkheid betuigd. Daarom, om met een paar woorden te eindigen, vergeet je gebruikelijke bescheidenheid, leg je schroom af, leer af een filosoof te zijn en speel de rol van de ergste onderdanige horige die al vroeg op de deur van zijn baas klopt en zijn drempel afslijt en alsmaar blijft vragen ‘Hoe lang nog?’ Vaarwel.

245 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 26 november 1511

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Andrea, gegroet

Eindelijk heb ik op 24 november je brief gekregen die je op 27 oktober had geschreven. Om je heel in het kort te prijzen, mijn beste Andrea, het was typisch zo'n brief voor jou, even geleerd als openhartig. Als ik er zo kort op antwoord, moet je dat aan de heilige Hieronymus wijten, want ik ben begonnen colleges over hem te geven, een taak die, bij alle muzen, heel wat moeilijker is dan men denkt; toch put dat werk mij niet zo uit als alle zorg. Dat je mijn versjes zo uitvoerig prijst, lijkt me van jouw kant een kwestie van retoriek; je wilt laten zien dat je met woorden van een mug een olifant kunt maken. Ik vind ze even oprecht als volstrekt niet elegant en ik verschil op beide punten met je van mening. De inhoud van het gedicht heb ik aan niemand anders dan aan jou ontleend. Ik heb dus Ammonio geschilderd in de mooiste kleuren - dat wil zeggen de jouwe -, maar als een niet al te beste vakman met een niet al te best penseel. Maar zeg me eens, wat wil het zeggen dat je hebt ontdekt, zoals je schrijft, dat Erasmus zoveel genegenheid koestert voor Andrea? Als ik in staat was om van een zo verdienstelijk man niet te houden, dan zou ik geen Erasmus zijn, een naam afgeleid van Eros, maar juist

1. Mountjoy.

het tegenovergestelde,[1] dat wil zeggen een van alle eros gespeende, een man die de Scythische stammen van de Taurus, zelf wilde beesten, een wild beest zouden noemen.

Wat vertel je me nu? De paus naar Loreto?[2] Wat een vroomheid! Hij is begonnen een oorlog op gang te brengen, en let op: je zult zien dat het Griekse spreekwoord over de mot in het kaarslicht[3] bewaarheid wordt. Immers, als de Kerk van Rome iets overkomt, aan wie kun je dat dan met meer recht wijten dan aan de al te krijgszuchtige Julius? Maar ik vraag je, stel je voor dat de Fransen verdreven worden uit Italië, denk dan eens na wie van beiden je liever wilt hebben als meesters: de Spanjaarden of de Venetianen die zelfs voor hun eigen mensen al niet te verdragen zijn? Want de vorsten zullen nooit buigen voor de priesters. En zij zullen het ook niet onderling eens kunnen worden vanwege de meer dan dodelijke veten tussen hun partijen. Ik ben bang dat Italië alleen maar van meester gaat wisselen en dat het, als het de Fransen niet kan verdragen, heersers zal moeten dulden die twee keer zo erg zijn. Maar het lot zal erop toezien dat wijzelf vechten zonder gedeerd te worden.

Ik vind het heel jammer dat je komst naar Engeland niet heeft beantwoord aan je verwachtingen, maar ik ben wel blij dat een verwante geest op mijn weg is gekomen. Die lui[4] zijn als de ossen van Cyprus die hun eigen uitwerpselen eten,[5] maar zich verbeelden gevoed te worden met ambrozijn en de hersenen van Zeus. Ik vind het prachtig dat je Lucianus leest; zodra ik terug ben in Londen - en met de gunst van de goden zal dat vóór half december zijn - zullen wij samen Grieks doen. Ondertussen zal ik op je brief wachten, waarin je me, alsjeblieft, nieuws van Mountjoy zult vertellen - ik heb hem twee brieven geschreven, maar ik ken zijn manier van doen, hij zal nooit een woord terugschrijven - en verder wat de bisschoppen te bieden hebben; en of de pest al over is en welk nestje je het beste lijkt om me in terug te trekken.

Ik heb al drie brieven van je ontvangen; ik had aan Colet en aan Peter Eenoog geschreven, maar ik denk dat die brieven verloren zijn gegaan. Ik had More gevraagd er een te bezorgen aan de bisschop van Rochester; of hij dat gedaan heeft weet ik niet. Als ik niet heb geantwoord op je gedicht, dan komt dat omdat ik me nogal slap voelde. Zodra de opgewektheid terug is, zal ik niet blijven zwijgen. Zorg goed voor jezelf, Andrea, trouwere vriend dan Pylades ooit was.

Cambridge, 26 november 1511

1. Een woordspelletje op de naam Erasmus: ‘erasmios’ (lieflijk, aardig) en ‘eris’ (twist).
2. Zie brief 236, noot 5.
3. Zie *Adagia I*, 9, 51: zich te dicht bij het vuur begeven en erin verbranden.
4. Zie brief 243.
5. *Adagia I*, 10, 95.

246 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 27 november [1511]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Andrea, gegroet

Zie eens, vraag ik, hoe buitengewoon onbeschaamd ik ben! Ik stuur je *Icaromenippus*[1.] om dat werk zelf te kopiëren, als je daar niet al te veel tegen opziet of als het je niet ongelegen komt, of met More overeen te komen dat hij het door zijn broer[2.] laat overschrijven. Ik ben namelijk bezig een paar lokkertjes klaar te maken voor 1 januari, ook al zal het allemaal tevergeefs zijn, als ik me niet vergis. Hier - wat een universiteit! - kan ik niemand vinden die, voor welke prijs ook, enigszins behoorlijk kan schrijven. Maar ik wil alles liever, mijn beste Andrea, dan jou te mijnen bate op te schepen met een vervelend karwei. Alsjeblieft, laat de brieven bezorgen aan degenen voor wie ze bestemd zijn. En maak dat ik je in zo goed mogelijke gezondheid aantref.

Cambridge, 27 november [1512]

247 *Van Andrea Ammonio*
Londen, 28 november [1511]

Andrea Ammonio aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Om de een of andere reden is het nu al twee keer gebeurd dat ik, door die nietsnutten van jou, verhinderd ben je te schrijven. Maar ik heb wel, vier of vijf dagen geleden, aan een priester een brief voor jou meegegeven, die ik haastig afmaakte, omdat hij zei dat hij snel naar Cambridge vertrok. Ik heb je daarin laten weten dat de heer van Winchester[1.] zich zeer gunstig over jou uitliet. Maar hij is zo in beslag genomen door de roerige tijdsomstandigheden dat hij zich moeilijk met andere dingen kan bezighouden. Als je echter wilt dat ik aandring, zal ik dat niet nalaten, maar denk na of het niet beter is zelf te komen, want dan zul je naar mijn oordeel meer bereiken. Als je hierheen komt, hoef je je geen zorgen te maken over je gezondheid; alles is hier

1. Een van de dialogen van Lucianus die Erasmus vertaalde voor *Luciani dialogi*; zie brief 261.
2. John More.
1. Richard Foxe.

weer helemaal fris, zelfs het woord ‘pest’ hoor je niet meer. Bovendien zullen wij, als je nog bang bent voor die Cerberus van Mountjoy,[2.] heel gemakkelijk ergens een onderkomen vinden dat een beetje naar je zin is. Als ik immers alleen moest zoeken, zou ik niet gauw tevreden zijn met iets wat voor Erasmus bestemd is.

Ik kreeg een brief uit Italië, waaruit ik opmaak dat de partij van de Fransen nog de overhand heeft; dat de weinige Spanjaarden die er nog zijn, uitgeput en zonder schoeisel rondlopen; dat het concilie van Pisa nog steeds aan de gang is; dat de kardinalen van het Heilig Kruis,[3.] van Cosenza,[4.] van Bayeux[5.] en Narbonne,[6.] in een openbare zitting van de senaat, uit de orde der kardinalen zijn verwijderd en van alle kerkelijke ambten ontheven; dat, ten slotte, de Heer van Bologna[7.] de prijs betaalt voor zijn verraad met honger, pest, moord, plundering. Dat is alles wat ik weet van Italië. Zorg goed, mijn beste Erasmus, voor je gezondheid en groet Bullock uit mijn naam.

Londen, 28 november [1512]

248 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 2 december [1511]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Je brieven maken, mijn dierbare Andrea, dat ik hevig verlang naar Londen te snellen om daar van dichtbij te genieten van een zo fijne vriend. Anderzijds maken ze ook dat ik het hier nog even kan uithouden, juist omdat ze me dikwijls met zulke aardige verhalen opbeuren dat het wel lijkt of ik in Londen ben.

Maar wat zeg je me nu, vraag ik je. Je vergelijkt mijn lot met het jouwe, dat wil zeggen een anemoon met een roos?[1.] Ik vraag je, op welk gebied loop je niet vele mijlen voor op Erasmus? Aan mijn reputatie, als ik die al heb, heb ik niets anders te danken dan dat ze mijn armoede als met een fakkel in het licht

2. Zie brief 231.
3. Carvajal.
4. Francesco Borgia.
5. René de Prie.
6. Guillaume Briçonnet.
7. Waarschijnlijk Annibale II van Bologna, een van de zoons van Giovanni Bentivoglio; zie brief 200.
1. *Adagia II*, 6, 41.

zet en het me onmogelijk maakt mijn ellende verborgen te houden. De schaamte over het lot is erger te verdragen dan zijn ongemakken. Maar ik wil die wond liever niet opnieuw openrijten. Laat we maar aannemen dat ik het lot heb dat ik verdien: want zo wil ik het interpreteren. Over jouw lot klaag je met het volste recht, als we kijken naar je talenten. Als iemand die zou uitmeten, zou hij je zelfs het pausschap gunnen. Maar je weet, beste Andrea, hoe blindelings het lot te werk gaat en daarom moet je je niet storen aan degenen die het volkomen onvoorspelbaar naar de top voerde. Als je per se wilt uitmunten, moet je je bescheidenheid, die juist voor de mensen van goede smaak je grootste charme uitmaakt, enigszins afleggen. Ik vind overigens dat je nu al, ook al zou er niets bijkomen, een zeer bevoorrecht man bent, gezien je vaderland, je schoonheid, je leeftijd, je intelligentie, je karakter en de gunst die de beste mensen je schenken. En als ik me niet totaal vergis in de voortekenen, dan is de dag die jouw schitterende gaven met prachtige geschenken zal belonen, niet meer ver weg.

Je betreurt het Rome te hebben verlaten, maar wat voor zin heeft het de golven te tellen die het schip achter zich heeft?[2.] Men moet het beste maken van het nu. Verder kan ik, geloof ik, wel raden waarom je grijze haren je zo dwarszitten: je bent bang dat de meisjes je uitlachen! O, hoe bitter is de wond die zich in je hart vreet! Ik heb alle reden om van jou en van Winchester te houden, van jou omdat je je zo vol vriendschap om mijn zaken bekommerde, van Winchester omdat hij me zo'n warme steun verleent. Maar zorg dat je niet te veel aandringt.

Wat mijn woning betreft, ik wil alleen maar een kamer die goed beschermd is tegen tocht en een goede haard heeft. Ik zal zoals altijd zelf voor mijn eigen voedsel zorgen. Ik zou graag hebben dat je over het volgende voorlopig geen woord zegt, maar als je er iets over opvangt, wil ik weten of mijn mecenas die twintig nobels aan Bernard[3.] heeft uitbetaald. Dat is de reden waarom ik liever niet naar Londen kom, want ik heb nergens zo'n hekel aan als steeds maar weer over allerlei zaken te worden aangesproken. Als het echter zo uitkomt, mag je best met hem over de huisvesting beginnen.

Drie dagen geleden heb ik je vaatje teruggestuurd met een kort briefje. Ik heb twee brieven van je ontvangen, die ik met deze ene beantwoord. Als Hieronymus me wat minder last bezorgde, zou ik je niet alleen met gedichtjes maar met hele boeken bestoken. Maar nog tien dagen en dan is de maand om. Bullock heeft je geschreven. Als je toevallig Colet ziet en hij mij ter sprake brengt, bied hem dan je hulp aan als hij me iets wil schrijven. Als je Sixtinus

2. *Adagia I*, 4, 45.
3. Bernard André; zie brieven 243 (noot 6) en 254.

tegenkomt, zeg hem dan dat zijn brief me veel genoegen heeft gedaan. Ik moet nog zeven of acht dagen zweten in deze tredmolen, maar daarna zullen wij, helemaal vrij, samen een gezellige tijd hebben. Vaarwel, mijn unieke vriend.

Cambridge, 2 december

Ik heb je nog een brief geschreven; ik denk dat een boekhandelaar, een zekere Gerard,[4.] je hem heeft bezorgd.

1512

249 *Van Andrea Ammonio*
Londen, 5 december 1511

Andrea Ammonio aan zijn vriend Erasmus van Rotterdam, gegroet

Zit jij, Erasmus, voor je plezier de spot te drijven met je vriend Ammonio? Je vraagt waarin ik niet met vele mijlen op Erasmus voorloop, terwijl ik heel goed weet wel honderd dagmarsen bij hem achter te lopen. Maar als we in alles konden ruilen, dan zou ik maken dat je onmiddellijk herriep wat je daarnet zei door je terstond tot die ruil uit te dagen. Je gelooft nu al dat ik het verdien een roemrijke paus te worden? Dan houd je zoveel van me als ik me maar kan wensen, ofwel je bent me op erasmiaanse wijze aan het plagen. In je bewering dat ik een zeer gefortuneerd mens ben, zelfs als er verder niets meer bij zou komen, zie ik alleen maar retoriek. Maar ik waardeer het erg wat je me allemaal aan goeds voorspelt, ook al komt dat meer voort uit je genegenheid dan uit een bezonnen oordeel. Wel, grote ziener, je hebt geraden waarom ik zo inzit over mijn grijze haren! Alsof die meisjes niet meer op je centen uit zijn dan op je haar! Echt, een glanzende gouden munt tussen mijn vingers maakt me mooier dan Nireus.[1.] Dat is voor mij geen reden om te treuren, maar wel dat ik me nutteloos oud geworden zie. Je spoort me aan het beste te maken van het nu. Maar ik zou zo graag willen dat je me de weg daar naartoe wees en niet alleen maar wat filosofeert.

Ik heb de bisschop van Winchester nogmaals over je gesproken, maar niet op het goede moment. Wanneer je echter hier bent, zullen we wel een goed moment vinden. Ik begrijp ongeveer wat je wilt met je kamer, maar je zegt me niet of je bij Griffi wilt wonen. Ik zal Sixtinus opzoeken en hem doorgeven wat je over zijn brief hebt gezegd. Ik zal ook met Mountjoy spreken en

4. Garrett Godfrey.
1. De schoonste der Grieken; zie Homerus, *Ilias II*, 673.

zo goed mogelijk zien uit te vissen of hij de persoon in kwestie[2.] het geld heeft gegeven. Ik weet niet of je hebt gehoord dat Allen in eigen persoon hier is; ik had je dat al een paar keer willen zeggen, maar ik ben het steeds vergeten. Hij werd teruggeroepen onder een eervol voorwendsel, maar in werkelijkheid omdat hij in Rome de belangen van de heer van Canterbury, naar ik hoor, niet erg verstandig behartigde.

Ik hoop dat de acht dagen die je volgens je schrijven nog in Cambridge zult doorbrengen, korter zijn dan de winterdagen en de nachten eveneens, zodat wij samen des te vlugger wat kunnen bijpraten - ook al is het met tegenwerking van Nortia[3.] - en ik kan genieten van de vrolijkheid van Erasmus. Ik heb van de boekverkoper, tegelijk met de *Icaromenippus*,[4.] je twee brieven gekregen, en daarop ook geantwoord.

De brief van Bullock, het vaatje en je twee korte brieven zijn me nog niet bezorgd. Zorg dat het je goed gaat.

Londen, 5 december 1511

250 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 9 december [1511]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Andrea, gegroet

Alle muzen mogen mij haten, mijn beste Andrea, als ik je lot mooier maak dan het is; nee, het is allemaal echt gemeend. Ik ben op de dag van de Ontvangenis[1.] in hevige barensnood geweest en heb enige niersteentjes voortgebracht. Waarom voeg je bij de steentjes waarmee je mijn zegeningen telt, ook niet die steentjes? Zorg dat je in je gesprek met Winchester niets zegt wat slecht valt.

Je vraagt me om raad over het advies: het beste maken van de omstandigheden. Goed, ik zal, als het zwijntje, Minerva onderrichten,[2.] en niet te veel de filosoof uithangen, want dat verbied je me. Wrijf, om te beginnen, eerst goed je voorhoofd af zodat ieder spoor van schaamte verdwijnt. Bemoei je verder met ieders zaken. Duw iedereen, voor zover je dat kunt, opzij met je ellebogen. Bemin noch haat iemand oprecht, maar meet alles af naar je voordeel. Heel je levensprogramma moet daarop gericht zijn. Geef niets, tenzij je verwacht het met rente terug te ontvangen; praat iedereen in alles naar de

2. Bernard André.
3. Schikgodin; zie Juvenalis, *Saturae X*, 70.
4. Zie brief 246.
1. 8 december.
2. *Adagia I*, 1, 40.

mond.

Banale algemeenheden, zul je zeggen. Goed dan, als je dat wilt, hier een advies speciaal voor jou; ik fluister het je in. Je kent de Britse jaloezie,[3] maak daarvan gebruik ten eigen bate. Zorg dat je twee stoelen hebt om op te zitten;[4] strijk meerdere pretendenten die je het hof maken, onder de kin. Dreig met je vertrek en maak je daarvoor gereed. Laat iedereen de brieven zien die je naar elders roepen met prachtige beloften; verdwijn af en toe zodat, wanneer je gezelschap hun is ontzegd, zij de behoefte aan jou scherper voelen.

Ik heb niets van doen met N.[5] Ik zou het een wonder hebben gevonden als die man, die dwazer is dan de dwaasheid zelf, de zaak verstandig had aangepakt; maar zijn opvolger is niet veel wijzer. Griffi is een man die me in alle opzichten goed bevalt, maar mijn vrijheid is me nog dierbaarder. De koetsier beweert vaatje en brief te hebben afgeleverd. Het ga je goed, mijn dierbare Ammonio.

Cambridge, de dag na de Ontvangenis [1512]

251 *Van Paolo Bombace*
Bologna 21 december 1511

Van de brieven van Bombace zijn alleen korte samenvattingen bewaard.

Brief van Bombace aan Erasmus, 21 december 1511

Het verheugt hem dat het bericht over zijn dood[1] niet juist was. Hij vertelt hem over de kwalen waaraan hij lijdt, vooral zijn hoofdpijn. Hij is daarvoor naar de baden van Siena gegaan, maar zonder enig resultaat. Hij zegt dat hij, bij zijn terugkeer van deze reis, ontdekte dat zijn leerstoel in de Griekse taal te Bologna was toevertrouwd aan een zekere Griek die meer op een houtblok leek dan op een menselijk wezen, dat zijn salaris hem echter niet was afgenomen en dat het verlies van zijn leerstoel te wijten was aan zijn rivalen; dat hij desondanks zijn leerstoel in de retorica en de poëzie had behouden, die hij bezet hield tot Kerstmis en daarna opgaf, op aanraden van Carteromachus,[2] die toen bij hem verbleef, en met wie hij zich in de lente naar Venetië begaf,

3. Deze passage is in het Grieks, natuurlijk een veiligheidsmaatregel.
4. *Adagia I*, 7, 2.
5. Waarschijnlijk John Allen.
1. Ten gevolge van de zweetziekte; zie brief 226.
2. Scipione Fortiguerra.

waar hij ziek werd.

Terug in zijn vaderland, voegt hij eraan toe, merkte hij dat de Bentivoglio's weer terug waren en de leiding over de stad hadden, waarover hij erg blij was, en dat zijn salaris over de voorafgaande jaren hem werd uitbetaald, hoewel hij toen niet aan de universiteit les had gegeven. Aangezien de paus op dat ogenblik, zo vervolgt hij, op alle mogelijke manieren probeerde met geweld van wapenen Bologna te heroveren en de Bentivoglio's de verdedigingswerken versterkten, werkten alle burgers daaraan mee en ook zelf heeft hij moeten meewerken en met de anderen houweel en schop hanteren. Daarna bedankt hij Erasmus dat hij hem heeft uitgenodigd naar Engeland te komen; vervolgens zegt hij zijn *Adagia* te hebben gelezen en enige details te hebben genoteerd die hij hem vervolgens zou hebben geschreven.

252 *Aan Anton van Bergen*
Londen, 6 februari 1512

In december 1511 of januari 1512 keerde Erasmus terug naar Londen, waar hij werd uitgenodigd John Fisher, bisschop van Rochester, te vergezellen naar het Lateraans Concilie, dat door Julius II voor 19 april 1512 bijeen was geroepen. Erasmus kreeg de uitnodiging te laat om er gehoor aan te kunnen geven. Uiteindelijk ging de hele missie niet door.

Erasmus van Rotterdam aan de hooggeëerde vader Anton van Bergen, abt van Saint-Bertin

Zeer gegroet, eerwaarde vader. Het heeft weinig gescheeld of ik was u in persoon komen opzoeken, in het gezelschap van deze Britse delegatie. De eerwaarde bisschop van Rochester, een bewonderenswaardig man, niet alleen door de heiligheid van zijn leven, maar ook door zijn verheven en diepzinnige geleerdheid en bovendien zo vriendelijk van karakter dat hij de allerhoogste en de allernederigste lieden voor zich inneemt, heeft me, hoewel ik niets beteken, in zijn edelmoedigheid overladen met gunsten en wilde nu dat ik hem op deze reis vergezelde. Het werd mij echter te laat medegedeeld om nog de tijd te hebben mijn zaken hier te regelen. Daarom meende ik dat het mijn plicht was u, die me altijd een zo bijzondere steun heeft verleend, toch tenminste met een brief te groeten, te meer omdat ik, toen ik de laatste keer uit Parijs terugkeerde, u niet ben komen opzoeken. Dat gebeurde echter door

toeval. Ik was namelijk van plan nog enige maanden in de burcht Ham[1] te blijven; maar dat plan viel volkomen in duigen, zoals uw arts, de heer Ghijsbert,[2] het beste weet.

Als u iets wilt weten over mijn toestand, Erasmus is al vrijwel geheel in een Engelsman veranderd, want ik word met opmerkelijke welwillendheid bejegend door zeer velen, vooral door mijn unieke mecenas, de aartsbisschop van Canterbury, die niet alleen een beschermheer is van mij, maar van alle geleerden, onder wie ik, als ik al een plaats inneem, de laatste ben. Grote God, wat een gelukkige, vruchtbare en slagvaardige geest! Wat een behendigheid in het behandelen van de belangrijkste zaken, wat een ongemene geleerdheid! Wat een ongehoorde vriendelijkheid voor iedereen, wat een opgewektheid wanneer hij mensen ontmoet, zodat, en dat is waarlijk koninklijk, hij niemand droevig wegzendt. Daarbij, wat een grote en opgewekte vrijgevigheid! En ten slotte, ondanks zijn hoge positie en waardigheid, geen spoor van arrogantie, zodat hij zelf de enige persoon lijkt die geen weet heeft van zijn grootheid. Niemand is zo trouw, zo volhardend in de bescherming van zijn vrienden. In één woord, hij is waarlijk de primaat, niet alleen in waardigheid, maar in alles wat lof verdient. Wat zou mij dan, wetend dat hij mij goed gezind is, verhinderen te denken dat ik heel bevoorrecht ben, zelfs al komt er verder niets bij?

O drie-, viervoudig gelukkige Karel,[3] onze illustere vorst, die een dergelijke bruid zal krijgen! De natuur heeft niets lieflijkers, niets volmaakters kunnen bedenken; en niet minder dan in schoonheid, overtreft zij iedereen in goedheid en wijsheid. Het moge Uwe Eerwaardigheid goed gaan.

Londen, 6 februari [1515]

253 *Aan Robert Guibé*
Londen, 8 februari 1512

Kardinaal Robert Guibé was sinds 1507 bisschop van Nantes, maar in een conflict tussen Julius II en de Franse koning Lodewijk XII koos hij de zijde van de paus, en in 1511 werd hij door Lodewijk gedwongen zijn bisschopsambt neer te leggen.

1. Mountjoy was hier commandant; zie brief 193.
2. Ghijsbert Hessels.
3. De latere Karel V, die zich in 1507 had verloofd met Mary Tudor, dochter van Hendrik VII; in 1514 werd de verloving verbroken.

Erasmus aan de zeer eerwaarde heer kardinaal van Nantes, gegroet

Zeer eerwaarde vader, met deze brief wil ik u slechts laten weten dat ik altijd in gedachten heb en zal houden de vriendelijkheid waarmee u mij, die dat in het geheel niet verdiende, uw eerbiedwaardige bescherming hebt verleend, zowel tijdens de reis als toen ik in Rome verbleef. Om me Rome te doen vergeten moet ik een rivier als de Lethe zoeken om niet langer gekweld te worden door heimwee. Ik kan alleen maar pijn voelen telkens als ik bedenk hoe gemakkelijk ik dat heerlijke klimaat, die landerijen, die bibliotheken, die wandelingen, die heerlijke gesprekken met geleerde mannen, al die beroemdheden, dat fortuin, die verwachtingen heb opgegeven. Dit heimwee wordt echter verzacht door niet alleen de ongehoorde vriendelijkheid, maar zelfs de goedheid van de aartsbisschop van Canterbury, die, als hij mijn vader of broer was, niet zorgzamer kon zijn. Ook verschillende andere prelaten van dit koninkrijk begunstigen me, vooral de bisschop van Rochester, een man van volstrekt onbesproken levenswijze, van een veelzijdige en gedegen geleerdheid en een liberale geest die hier om deze kwaliteiten in hoog aanzien staat. Met hem zou ik naar Rome zijn gegaan, als men mij daarvan wat eerder op de hoogte had gesteld.

Mocht er iets zijn waarvoor het Uwe Eminentie niet mishaagt de hulp in te roepen van uw zeer nederige dienaar, laat zij het hem dan opdragen en haar orders geven. De al genoemde aartsbisschop van Canterbury, die niet alleen door zijn titel en waardigheid primaat van Engeland is, maar die eerste plaats ook inneemt door zijn geleerdheid, oprechtheid, trouw, vriendelijkheid en bescheidenheid, koestert me met een buitengewone welwillendheid, ook al heb ik die niet verdiend. Als niemand anders begunstigt hij de luister van de Apostolische Stoel, waaraan trouwens dit hele koninkrijk zeer gehecht is. Ik bid God dat Hij met zijn heilige vrede alles zal verzoenen en samenbinden. Dat het Zijne Eerwaardigheid goed moge gaan. Vaarwel.

Londen, 8 februari [1515]

254 *Aan Thomas Halsey*
Londen, 8 februari [1512]

Thomas Halsey was de biechtvader van de Engelse natie te Rome.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Thomas Halsey, gegroet

Bernard[1] en ik hebben eindelijk de vesting ingenomen, met allerlei listen. De

1. Bernard André, aan wie Mountjoy het geld had betaald dat Erasmus hem verschuldigd was (zie brief 243).

heer van Mountjoy heeft dertig dukaten gegeven.

Als de eerwaarde heer van Rochester me op tijd had gepolst, en ik hem, dan zou ik misschien al in Rome zijn. Of ik vergis me deerlijk, of hij is de enige man met wie niemand in deze onrustige tijden vergeleken kan worden in zuiverheid van leven, in geleerdheid of in grootheid van ziel, alleen de Achilles van Canterbury uitgezonderd. Hij alleen houdt me hier, ook al is dat zonder veel enthousiasme.

Groet onze Pace en beveel hem mijn geesteskinderen aan, zodat die niet verloren gaan.[2.] Ik heb aan Pace al zes brieven geschreven, maar ik heb er maar één terugontvangen, die ook nog geopend was en erg laat kwam. Groet de allervriendelijkste ambassadeur van Hongarije[3.] - ik denk dat hij bij jullie is -, ene Jan uit Polen,[4.] je collega, en de andere vrienden. Vaarwel.

Londen, 8 februari [1510]

255 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 19 februari 1512

Erasmus bracht begin februari 1512 een kort bezoek aan Cambridge in verband met zijn benoeming door William Warham tot pastoor van Aldingdon, op 22 maart. Voor deze functie stelde Erasmus een waarnemer aan, maar hij kreeg er wel een salaris voor. Op 31 juli gaf hij de functie alweer op, maar hij bleef er wel pensioen van trekken.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Ik vraag je dringend om mij zo snel mogelijk op de hoogte te brengen, als er in Londen nieuws is. Want toen ik uit Londen vertrok, hoorde ik dat de koning per brief de ambassadeur, die al onderweg was, heeft teruggeroepen, daar de paus had aangekondigd het algemeen concilie[1.] niet bijeen te roepen

2. Een verwijzing naar de papieren die hij in 1508 bij Pace achterliet in Ferrara; zie brief 244, noot 2.
3. Jacob Piso.
4. Het is niet bekend om wie het gaat.
1. Na de tweede sessie van het Lateraans Concilie op 17 mei werd het concilie opgeschort tot 3 november. De Engelse afvaardiging werd teruggeroepen. Fisher maakte geen deel uit van de nieuwe delegatie.

voor november.

Een ander verhaal: jouw vaatje staat nog in Cambridge met, naar ik hoor, wijn die al bedorven is: o die hufters!

Als er iets gewichtigs is waarvan je meent dat het voor mij van belang is, aarzel dan niet iemand te paard te sturen, maar spreek er eerst over met Colet. Vaarwel. Mijn beste wensen voor meester Jean.[2.]

Cambridge, 19 februari [1511]

256 *Van Geronimo Aleandro*
Parijs, eind februari 1512

Met de briljante classicus Geronimo Aleandro had Erasmus vriendschap gesloten in 1508, toen zij allebei werkten in de drukkerij van Manuzio en daar een kamer deelden. Toen Aleandro in hetzelfde jaar naar Parijs vertrok, gaf Erasmus hem introductiebrieven mee voor zijn geleerde vrienden daar. Van 1508 tot 1513 gaf Aleandro college aan de universiteit van Parijs, uitgezonderd de periode van december 1510 tot juni 1511, waardoor hij het bezoek miste dat Erasmus aan Parijs bracht.

Geronimo Aleandro aan Erasmus van Rotterdam

Ik weet niet goed of ik jou, mezelf, of ons beiden van nalatigheid moet beschuldigen, omdat we elkaar na jouw vertrek uit Italië niet meer hebben geschreven, hoewel er tussen ons een vriendschap bestond als nog nooit eerder tussen professoren van de vrije kunsten was voorgekomen. Als wij beiden tekort zijn geschoten, dan is jouw fout de minst vergeeflijke, want ik heb je, toen je nog in Italië was, drie brieven geschreven, maar van jou heb ik op drie woordjes na noch daarvoor noch daarna iets ontvangen. Misschien hebben mijn brieven je niet bereikt - wat erg aannemelijk is, want er woedde een oorlog en bovendien verbleef je naar ik hoor, nooit lang op dezelfde plaats - maar dan nog had jij me vaker kunnen en moeten schrijven, daar jij zeker mijn verblijfplaats kende en er dagelijks honderden mensen van Italië naar Frankrijk komen.

En hoe wil je rechtvaardigen dat je, toen je in Parijs was en genoeg bodes had, wel aan Pyrrhus,[1.] maar niet aan mij hebt geschreven? Ik daarentegen

2. Misschien Jan van Lotharingen.
1. Jean Pyrrhus d'Angleberme.

heb, zodra ik wist dat je in Frankrijk was, al mijn zaken, die toch niet onbelangrijk voor me waren, achtergelaten en ben zo snel mogelijk van Orléans naar Parijs gegaan met geen ander doel dan jou op te zoeken, je te omhelzen, me met je te amuseren en te genieten van je geleerde en aangename gezelschap. We hadden dan onze vroegere kameraadschap weer kunnen oppakken. Niets ter wereld had me meer vreugde en genoegen kunnen verschaffen. Maar het lot was ons niet zo gunstig gezind. Ik hoorde namelijk van je vrienden dat je vier dagen voor mijn aankomst was vertrokken.[2.]

Dat alles wordt je vergeven, als je tegenover mij nog altijd dezelfde gevoelens koestert als vroeger. Want dat ik jou heel graag mag zal Richard Croke, onze gemeenschappelijke leerling, je verzekeren. Hij gaat nu naar Engeland uit angst voor de oorlogsdreiging, hoewel er van echt gevaar nog geen sprake is, want de aanzienlijken hier spreken over niets anders dan over eendracht tussen Engeland en Frankrijk. Onder het volk doet wel een loos gerucht de ronde dat, naar men zegt, uit Engeland afkomstig is. Ik vraag je, mijn beste Erasmus, onze Croke te blijven begunstigen, zoals je dat steeds gedaan hebt, niet alleen door hem te schrijven, maar ook door hem daadwerkelijk te steunen, zodat hij gemakkelijk toegang krijgt tot de leidende kringen. Het is een jongeman van onberispelijk karakter, oprecht van aard, en ons allebei zeer toegewijd, die zoveel voortgang boekte in de Griekse letteren dat hij zijn beide leraren niet onwaardig is. Meer hoef ik niet te zeggen over iemand die jij, als je hem ontmoet, zult appreciëren.

Als je iets nieuws wilt horen: je moet weten dat men mij, met instemming van goden en mensen, heeft verkozen om in naam van onze universiteit op de tweede bijeenkomst van het concilie van Pisa het woord te voeren.[3.] Maar ik was er niet zo op gebrand een taak die misschien niet helemaal gezond is voor lichaam en geest, te verkiezen boven de rust van de letteren, hoewel ik ook hier genoeg zorgen heb die mij van de studie afhouden. De vaders van deze universiteit vereren, of liever, belasten me dagelijks met allerlei functies, die me slecht uitkomen. Zij echter beschouwen ze als eerbewijzen die ik fatsoenshalve zeker niet kan weigeren. Laat ik één voorbeeld geven: eergisteren hebben ze mij uitgekozen om, namens de filosofen en samen met de theologen en rechtsgeleerden, een traktaat te onderzoeken dat door het concilie van Pisa aan onze universiteit is toegezonden en is aanbevolen met een koninklijke brief.[4.] Het gaat daarin over het gezag van de paus vergeleken

2. Niet later dan 15 juni 1511, want Aleandro was tegen 19 juni in Parijs.
3. Het Concilie van Pisa was begonnen in november 1511; zie brief 236, noot 7. Aleandro werd als woordvoerder van de universiteit uitverkozen op 4 februari, maar zag ervan af op 7 februari.
4. Tomasso de Vio (Cajetanus), *De comparata auctoritate papae et concilii* (Het gezag van de paus en van het concilie vergeleken, Rome, 1511), waarin het gezag van de paus tegenover dat van het concilie werd verdedigd. Het traktaat werd door het concilie van Pisa, met goedkeuring van Lodewijk XII, naar de universiteit van Parijs gestuurd om het aan een onderzoek te onderwerpen in de hoop dat het zou worden veroordeeld. De Sorbonne deed dat laatste niet.

met dat van de kerk; dit is de titel en ook het onderwerp van het boekje. Wij komen dus dikwijls voor overleg bij elkaar; goede goden, wat een ambities zie ik niet in die bijeenkomsten, wat een getwist, wat een vertoon van allerlei sprekers, wat een afschuwelijke woorden, wat een geschreeuw zonder inhoud van een paar mensen aan wie samen met ons de bevoegdheid is gegeven over dit boekje te beraadslagen! Ik slik met gesloten ogen ik weet niet wat voor pillen zonder dat ik er iets mee opschiet, en toch kan ik me niet bevrijden uit al deze verwikkelingen. Ik ben, zoals men zegt, Erasmus, de muis die van de pek geproefd heeft, naar het woord van Theocritus.[5.] En toch telt ons gezelschap enkele topfiguren van de theologie, de rechten, de medicijnen, mannen, eerbiedwaardig door hun leven en geleerdheid, zowel buiten als binnen de kring van diegenen aan wie het onderzoek van het traktaat is toevertrouwd. En ook al mengen zij het nuttige met het aangename, toch hoor ik altijd wel iets wat mijn maag, die, zoals je weet, altijd nogal verfijnd was, behoorlijk aan het werk zet.

Maar ik hoop dat het einde hiervan in zicht is. Nu groeien er andere koppen aan de hydra die ik amper afgehakt krijg, zelfs als een Iolaus[6.] mij een toorts zou aanreiken. Van alle kanten komen dagelijks kandidaten voor het ambt van rector[7.] of onderrector bij mij over de vloer, en zodoende ben ik een soort makelaar geworden in deze koopwaar of liever gezegd de boekhouder en schatkistbewaarder. Als ik me daar niet meer met goed fatsoen uit kan redden - want het is gevaarlijk de hond aan de pens te laten ruiken[8.] - rest mij slechts het middel waarmee Alexander de gordiaanse knoop ontwarde. Ik moet dan onaangekondigd de plaat poetsen, want je kent me goed genoeg, Erasmus, om te weten dat ik noch terzijde kan blijven staan noch die drukte

5. Theocritus, *Idylle XIV*, 51; zie *Adagia II*, 4, 68. Het gezegde verwijst naar hopeloze situaties.
6. Hercules bevocht de veelkoppige Hydra, maar iedere keer dat hij een kop afsloeg, groeide er weer een nieuwe aan. Hij werd in het gevecht geassisteerd door zijn neef Iolaus.
7. Aleandro was rector van de Parijse universiteit in 1513. Hij was al kandidaat geweest in 1511.
8. *Adagia II*, 4, 22.

en die stormen van de vergaderingen kan verdragen.

Ziedaar mijn onbenulligheden en dwaasheden. Ik kan je niets schrijven over mijn geldelijke toekomst, want die is er niet. Ik hoef dan ook niet te vrezen dat mijn erfgenamen, wanneer ik in mijn vaderland zal terugkeren en mijn fortuin zal willen verdelen, voor zich opeisen wat ik mij heb verworven. Maar ik leef, ik leef van dag tot dag, ik heb kleding, boeken - waarvan ik het grootste gedeelte, zoals je weet, uit mijn vaderland heb meegenomen - en de noodzakelijkste gebruiksvoorwerpen; maar in de geldkist zul je niets anders vinden dan spinrag. Je bent, zal iemand zeggen, een filosoof, en het past je niet je om dat soort zaken te bekommeren. Ik beken dat ik een filosoof en een christen ben en bijgevolg onderworpen aan zorgen, ziekten, ouderdom en dood. Maar als geld deze nooddruft niet enigszins verzacht, zullen de letteren je niets anders geven dan de ijdele en opgeblazen overtuiging van de stoïcijnen. Ik geef, in overeenstemming met het oordeel van eeuwen, verre de voorkeur aan Aristoteles, die meende dat je eerst rijkdom moest zien te verwerven en daarna pas filosofie; hoewel, die schurk van jouw Lucianus heeft deze grote man, heel gemeen, de ‘slimste aller vleiers’ genoemd,[9.] uit verontwaardiging, denk ik, omdat hem niet gelukt is wat Aristoteles wel gelukte; hij was trouwens zelf een vleier en een kletskous.

Maar genoeg van die onzin. Het spijt me niet, Erasmus, en het zal me nooit spijten, dat jij me destijds hebt aangeraden - en je weet hoe heel Italië protesteerde - om naar Frankrijk te gaan. Zoals Mercurius Horatius[10.] aan de strijd ontfutselde, heb jij, als geïnspireerd door de goddelijke voorzienigheid, me uit de oorlogen die op het punt stonden uit te breken, naar vreedzame oorden gevoerd. Wel heb ik de eerste maanden jouw raad en mijn lot vaak gelijkelijk vervloekt want, nog niet gewend aan het klimaat, de levenswijze van de Fransen en hun taal, lag ik ziek in bed en gingen mijn gedachten uit naar het leven in mijn vaderland. Het is echter, zoals later duidelijk bleek, gunstiger gelopen dan ik kon voorzien - Davus ben ik, geen Oedipus.[11.] Maar de hoop dat ik, of wie dan ook, in deze stad rijk kan worden in ons beroep, zou ik maar uit je hoofd zetten. Misschien is wat ik ga zeggen niet waar, maar ik kan herhalen wat ik van alle kanten heb horen beweren: dat er nooit iemand in Parijs zo bewonderd is door allerlei mensen - ik spreek van hen die ons beroep uitoefenen - als ik, niemand die men meer met de vinger nawijst met de woorden: ‘dat is hem’, niemand die men, als ik deze stad zou verlaten om ergens anders heen te gaan, meer zou missen dan mij. En toch kan ik nauwelijks tien goudstukken uit mijn beurs opdiepen om terzijde te

9. Lucianus, *Dialogi mortuorum XIII*, 5.
10. Horatius, *Carmina II*, 7, 13/4.
11. Terentius, *Andria* 194; zie brief 144, noot 4.

leggen. Dat komt omdat niemand in Parijs behoorlijk kan leven zonder grote kosten te maken en omdat mijn salaris niet zozeer gering als wel zeer ongewis is. Ik schraap iedere dag aardig wat geld bij elkaar en ik herinner me in één maand meer dan zeventig frank te hebben verdiend. Maar de Fortuin wisselt zo snel en de lichtzinnigheid van de mensen is zo groot, dat ik in de twee volgende maanden nauwelijks droog brood heb verdiend en in korte tijd aan kleding, boeken en levensmiddelen heb uitgegeven wat ik in lange arbeid bijeen had geschraapt. Als ik een vast salaris zou kunnen krijgen van de koning - maar daar durf ik, gezien de harde tijden, niet op te hopen - zou ik het gezwoeg beter kunnen verdragen en nog iets kunnen nalaten wat niet zonder roem zou blijven bij ons nageslacht.

Ik vind dat jij in dit opzicht een gelukkig man bent, mijn beste Erasmus. Jij hebt al bereikt wat ik dolgraag zou willen bereiken. Ik echter, uitgeput van het dagelijkse geschreeuw der colleges, word niet alleen schor, maar ben een algehele instorting nabij en kan in het heden niets presteren en niets opzij-leggen voor een woning in mijn ouderdom. Want vanaf het ogenblik dat die glossen[12.] - mesthopen, excuseer het woord - op het toneel verschenen en de lucht verpestten met hun kwalijke dampen, durven duizenden praatjesmakers zich, onder dekking van al die duisterheden, aan die waanzin over te geven en alles ondersteboven te gooien; de katheders van de professoren worden belaagd door ononderbroken geschreeuw en gejoel, een leger van lectoren ‘doet het marmer splijten en de zuilen ineenstorten’.[13.] En dat niet alleen in de dorpen waar deze mensen heen stromen zodra zij hun titel behaald hebben; ook in deze stad is er niemand die aarzelt zijn onzin uit te kramen en onbeschaamd zijn domheid te etaleren, hetzij gratis, wat meestal het geval is - want welke toehoorders zouden zij anders vinden? - hetzij voor een miniem salaris. Zoveel genoegen stellen de mensen erin zich volkomen belachelijk te maken! En toch begrijpen de vele ongeletterden - waarvan het aantal eindeloos is - deze mensen beter dan de geleerde en waarderen ze hen meer en terecht, want - om overdreven veel spreekwoorden te gebruiken tegenover de verzamelaar van spreekwoorden - de ene stotteraar begrijpt de andere het best en ezels schurken zich aan elkaar. Maar waarover ik me niet genoeg kan verbazen, is het volgende: als ik gratis les geef over wat voor een onderwerp ook, komt men in zwermen toevliegen, als spreeuwen en kraaien - om de dwaze uitdrukkingen te bezigen van de volgelingen van Beroaldo en Pio - terwijl de collegebanken van de andere professoren leeg blijven; men spreekt over niemand anders, mijn gehoor over-

12. In de kantlijn geschreven aantekeningen op gezaghebbende teksten, zoals de Bijbel en de wetboeken van het Romeins en canoniek recht.
13. Juvenalis, *Saturae I*, 12-13.

treft, vooral als het om een Latijns onderwerp gaat, alles wat men tot nu toe heeft gezien in Parijs, tot grote jaloezie van sommigen, die het nauwelijks kunnen verkroppen dat niet alleen studenten, maar ook professoren en edellieden, en onder hen veel jongeren, naar mijn lessen over tekstverklaring komen. Maar als ik dan vraag wat mij toekomt, vluchten zij in drommen weg zoals 'de duiven van Chaonië bij de komst van de arend.'[14] De zaal vol studenten wordt plotseling leger; wel houdt hij nog de eer dat veel beroemde mannen blijven, maar hij is niet meer zo druk bezocht en ik vind dan dat ik eigenlijk een groter gehoor verdien. Daarom denk ik nu en al eerder, dat, in tegenstelling tot wat ik hierboven beweerde, de Fransen meer lijden aan gierigheid en armoede dan aan lichtvaardigheid of afkeer van de schone letteren. Wat ik van mezelf zei, dat ik een groter gehoor verdien, neem dat in gunstige zin op, vraag ik je, en aanvaard mijn misvatting die ik deel met vele van mijn gelijken, want iedere professor lijdt, zegt Quintilianus,[15] aan hetzelfde euvel.

Maar mijn brief is al veel te lang. Als ik zoveel geschreven heb, is dat om een lang stilzwijgen met rente af te betalen en ook omdat het net is of ik, al schrijvend, gezellig met je zit te praten. Nu is het jouw beurt om me te schrijven over je bezigheden, maar dan met een lange en serieuze brief vol goed nieuws. Dat zal je niet moeilijk vallen, want ik hoor niets dan goeds van Engeland.

Tot ziens en groet Grocyn, Linacre, More, Latimer en de andere geleerden. Ik ben heel blij over je vriendschap met dokter Joachim,[16] die ik heb leren kennen als een man van een onberispelijk leven en met een schitterende kennis van de literatuur. Nogmaals vaarwel.

Parijs, 1512

257 *Van Paolo Bombace*
[Milaan?, voorjaar 1512]

Van de brieven van Bombace zijn alleen korte samenvattingen bewaard.

Een ongedateerde brief van Paolo aan Erasmus, waarin hij zegt dat Aldo stappen had ondernomen om een leerstoel voor hem te krijgen in Padua, nu in

14. Vergilius, *Eclogae IX*, 13.
15. Quintilianus, *Institutio oratoria I*, 2, 9.
16. Misschien Joachim Egellius.

Bologna alleen maar onrust en treurnis te zien is.[1.]

258 *Van John Colet*
[Londen, maart 1512]

Erasmus was klaarblijkelijk nog in Cambridge en had Colet en Ammonio geschreven voor nieuws betreffende zijn beneficie (zie brief 255).

John Colet aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik heb, mijn beste Erasmus, geen nieuws voor je vernomen sinds je uit Londen bent vertrokken. Als ik later iets zal horen, zal ik het je laten weten, zoals je me vraagt. Ik was deze dagen op het platteland bij mijn moeder om haar te troosten in haar verdriet om de dood van mijn bediende, die in haar huis is gestorven. Zij hield van hem als van een zoon en beweende zijn dood meer dan die van haar eigen kind. Ik ontving je brief op de avond van mijn terugkeer naar de stad.

Ik moet je een grappig verhaal vertellen. Een bepaalde bisschop - zoals ik had gehoord - en nog wel een die voor erg wijs doorgaat, heeft in een grote bijeenkomst onze school verwenst en gezegd dat ik een totaal nutteloos instituut had opgericht, beter nog, een verderfelijk instituut, ja zelfs - om zijn eigen woorden te gebruiken - een huis van de afgoderij. Ik denk dat hij dit gezegd heeft omdat men er dichters doceert. Ik maak me er niet boos over, Erasmus, maar moet er hartelijk om lachen.

Toen Franz[1.] was teruggekeerd, eiste hij het boek[2.] op, maar heer Johan[3.] wilde niet dat ik het afstond. Ik stuur je het boekje waarin mijn toespraak[4.] staat; de drukkers hebben toegezegd er enige naar Canterbury te zullen sturen. Vaarwel en denk aan de gedichten voor onze leerlingen;[5.] ik zou graag willen dat je ze in soepele en elegante taal en stijl afmaakt. Zorg dat ik ook het tweede deel van je *Copia* krijg.

1. In juni 1512 werd Bologna op de Fransen heroverd door Julius II.
1. Franz Birckmann.
2. *De copia.*
3. Misschien Johan Sixtinus.
4. *The Sermon of Doctor Colete, made to the Conuocaion at Paulis* (Londen, 1512), over de noodzaak van kerkhervormingen.
5. De *Carmina scholaria*, geschreven voor de school van Colet, waren al gepubliceerd in 1511, in de uitgave van de *Concio de puero Jesu*; zie brief 175. Ze werden herdrukt in de uitgave van *De copia* door Bade; zie brief 260.

259 *Van John Babham*
Oxford, 12 april [1512?]

Er is heel weinig bekend van deze Babham, behalve dat hij studeerde in Oxford, waar hij in 1514 zijn baccalaureaat in de artes behaalde. De brief is waarschijnlijk geschreven tussen 1512 en 1515.

John Babham aan Erasmus

U kunt gemakkelijker raden, zeer geleerde Erasmus, hoeveel genoegen uw brief mij heeft gedaan, dan ik dat in woorden zou kunnen uiteenzetten, niet zozeer omdat die brief mij in de gelegenheid stelt aan uw verzoek te voldoen, als wel omdat ik nu de eigenaar ben van een brief van Erasmus, die ik steeds weer opnieuw kan lezen, een rijkdom die ik, God zij mijn getuige, verkies boven iedere overvloed in andere zaken. Als de juiste woorden mij ter beschikking stonden, zou ik proberen uw brief, uw welsprekendheid, en uw elegante, ja lieflijke stijl naar verdienste te prijzen. Maar ik ben bang dat ik uw grote roem tekort zal doen door een gebrek aan talent, zoals Horatius zegt.[1] Ik heb vaak bedacht dat ik niet opgewassen zou zijn tegen de taak die ik mezelf gesteld had, namelijk om u deze brief te schrijven en toch, ook al besefte ik dat hij een geleerde van uw formaat geen genoegen zou doen, vond ik het juist uw brief met een brief te beantwoorden, aangezien ik geen andere middelen had om dat te doen. U bent altijd zo vriendelijk voor me geweest, dat ik denk dat u iets wat van mij komt, welwillend zult aannemen. Vaarwel, beschermer van de muzen.

Oxford, 12 april

260 *Aan John Colet*
29 april 1512

Erasmus had sinds 1499 gewerkt aan een handboek om beginners in het Latijn te voorzien van een overvloedige en gevarieerde schat aan woorden en zinswendingen. Een manuscript ervan bevond zich tussen de papieren die hij achterliet in Ferrara (zie brief 244, noot 2) en ging verloren. In 1512 werkte Erasmus volgens eigen zeggen in haast aan een uitgave om tegemoet te komen aan de wens van John Colet, die het

1. Horatius, *Carmina I*, 6, 12.

boek graag wilde gebruiken op zijn school. Het werk werd ten slotte gepubliceerd onder de titel *De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo* (Twee beschouwingen over de tweevoudige overvloed, van woorden en van zaken; Parijs: Bade, 15 juli 1512). Deze brief diende als voorwoord.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan John Colet, deken van de Saint Paul's in Londen, gegroet

Ik kan niet genoeg, Colet, je buitengemene en diep christelijke vroomheid prijzen. Je hebt al je inspanningen en al je streven altijd ertoe bestemd, niet om zelf je voordeel mee te doen, maar om het welzijn van je vaderland en je medeburgers zoveel mogelijk te bevorderen. Niet minder bewonder ik het inzicht waarmee je vooral twee zaken hebt uitgekozen om dit doel te bereiken. Ten eerste begreep je dat de liefde vooral dan resultaat zou opleveren als je Christus zou planten in de harten van je landgenoten door hem voortdurend te prediken en voortdurend zijn heilige leer te verkondigen. Je hebt dit nu al verscheidene jaren gedaan, ik wil niet zeggen met de grootste roem, aangezien je daar niet op uitbent en die ook niet aanvaardt, maar in ieder geval met een groots resultaat. Jouw Paulus, die overigens erg bescheiden is, beroemt zich daar van tijd tot tijd wel op en spreidt dan een heilige onbescheidenheid ten toon. Ten tweede heb je, omdat je dat onmiddellijk daarna het belangrijkst vond, de mooiste en schitterendste school gesticht waar de meest uitgelezen en voorbeeldige leraren de jeugd van Engeland, vanaf het allereerste begin, even vertrouwd maken met Christus als met de schone letteren. Want je begrijpt heel goed dat de toekomst van het land ligt in de jeugd, de knop in het gewas, om zo te zeggen, en hoe belangrijk het voor je verdere leven is als je meteen vanaf de wieg gevormd wordt volgens de beste beginselen.

Wie bewondert niet de edelmoedige en verheven geest en de om zo te zeggen heilige hoogmoed waarmee je die twee functies voor je vaderland onbezoldigd en met de zuiverste bedoelingen op je hebt willen nemen, waardoor je, in al die jaren waarin je je hebt afgesloofd met preken, geen cent rijker bent geworden, en terwijl je je geestelijke rijkdom uitstrooit, geen enkel materieel voordeel hebt geoogst.[1.] De kosten voor je school, die zo groot waren dat zij een oosters potentaat zouden hebben afgeschrikt, heb je geheel alleen willen dragen. De meeste mensen zoeken bij zo'n onderneming niets liever dan een compagnon, maar jij koos ervoor je vaderlijk erfdeel, je gehele inkomen, en zelfs je eigen huisraad in te zetten, liever dan iemand anders te laten

1. Vgl. 1 Korinthiërs 9:11.

delen in de eer. Wat is dat anders, vraag ik, dan een meer dan vaderlijke geesteshouding tegenover de kinderen en tegenover je medeburgers? Jij berooft jezelf om hen te verrijken, jij gaat naakt om hen te kleden, jij put je uit in je werk opdat je nageslacht bloeit in Christus. Kortom, je richt jezelf te gronde om hen voor Christus te winnen.

Men moet wel buitengemeen kwaadaardig zijn om een man die zich zo uitslooft, niet de grootste steun te betuigen. Men moet wel erg goddeloos zijn om daar bezwaren tegen te hebben en onrust te veroorzaken. Men moet wel een vijand van Engeland zijn om niet naar vermogen zijn deel te willen bijdragen. Wat mij betreft, ik weet wat ik aan Engeland in het algemeen en wat ik jou persoonlijk verschuldigd ben en daarom vond ik het mijn plicht met een literair geschenkje iets bij te dragen aan de luister van jouw school. Het leek mij een goed idee deze twee nieuwe commentaren van *De copia* aan de nieuwe school op te dragen. Het is een werk dat toegespitst is op de jeugd en dat, als ik me niet vergis, van groot nut zal zijn. Maar het is aan anderen te beoordelen hoeveel geleerdheid mijn werk bevat en hoeveel nut het zal hebben. Wat ik echter voor mezelf kan opeisen is dat ik als eerste het onderwerp heb bedacht en behandeld. Julius Pollux, een schrijver van het oude Griekenland, heeft de namen van de verschillende dingen in klassen gerangschikt en synoniemen en verwante uitdrukkingen als het ware op één hoop geveegd, maar wie ziet niet dat ik mijn werk heel anders heb opgezet? Ik wil evenmin de Isodorussen vermelden, de Mariussen, de Fliscussen,[2.] mannen die zo ver staan van de *Copia* dat zij nimmer hun gedachten kunnen uiten in goed Latijn. Het boekje[3.] dat aan Cicero wordt toegeschreven - en waarvan ik denk dat het is samengesteld uit zijn geschriften door iemand die hem goed had bestudeerd - wat is dat anders, vraag ik, dan een verwarde opeenhoping van weinig voorkomende termen?

Ik heb geprobeerd bepaalde regels of bronnen van de *Copia* te tonen, om langzamerhand van het algemene naar het bijzondere te gaan. Ik beken en betreur echter dat dit werk niet de zorg heeft gehad die het verdiende. Zeker, ik was allang bezig het ruwe materiaal voor een toekomstig werk, waar ik het maar tegenkwam, bijeen te brengen, maar ik zag in dat ik, om het te polijsten, nog veel werk moest verzetten en veel schrijvers moest lezen. Daarom was ik nog niet aan een uitgave toe. Ik hoorde echter dat een paar mensen op deze commentaren joegen en dat het maar weinig scheelde of zij hadden ze ongecorrigeerd uitgegeven. Zo was ik gedwongen ze in het licht te geven,

2. Isidorus van Sevilla schreef onder meer de *Etymologiae*; Marius Victorinus schreef een *Ars grammatica*; Stefano Fieschi was auteur van de *Synonyma seu variationes sententiarum.*
3. Pseudo-Cicero, *De synonyma.*

nadat ik ze zo goed en zo kwaad als het ging, had verbeterd. Dat leek mij het minste kwaad. Vaarwel, mijn beste Colet.
Londen, 29 april 1512

261 *Aan William Warham*
Londen, 29 april 1512

Dit is het voorwoord voor de herziene en vermeerderde vertaling van de dialogen van Lucianus, *Luciani dialogi*, pas verschenen op 1 juni 1514 bij Joost Bade in Parijs.

Erasmus van Rotterdam aan de zeer eerwaarde Vader in Christus de Heer William, aartsbisschop van Canterbury en primaat van geheel Engeland, gegroet

Ik stuur u een paar dialogen van Lucianus, die ik onlangs heb vertaald of herzien. ‘Je stuurt me wat kleingoed,’ zult u zeggen. Inderdaad, kleingoed, zeker, maar van literair gehalte, en vooral bedoeld om u te laten lachen, als u tenminste nog ooit kunt lachen, verstrikt als u bent in talloze zorgen en bedolven onder een vloed van beslommeringen. Maar aan wie kan ik beter sturen wat mijn muzen - hetzij aan scherts, hetzij aan ernst - hebben voortgebracht dan aan u, mijn enige beschermer, die als enige de geest van Erasmus aanmoedigt, zijn talent voedsel verschaft, hem vrije tijd geeft en zijn inspanningen opluistert? Vaarwel.
Londen, 29 april 1512

262 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 9 mei 1512

Erasmus Desiderius aan Andrea Ammonio, gegroet

Als je betrouwbaar nieuws hebt, vraag ik je het me te laten weten. Want ik zou graag willen horen of Julius werkelijk handelt als Julius en of Christus het oude gebruik aanhoudt dat Hij diegenen het meest beproeft met de stormen van het noodlot die Hij het meest tot de Zijnen wil maken. Ik heb, mijn Andrea, een gelofte gedaan voor een gelukkige afloop van de kerkelijke ge-

beurtenissen. Ik weet al dat je mijn vroomheid prijst! Ik ga Onze-Lieve-Vrouw van Walsingham[1.] bezoeken en er een votiefdicht in het Grieks[2.] ophangen. Als je er ooit heengaat, vraag er dan naar.

Bullock is hard bezig met zijn Grieks. Hij houdt veel van je. Doe mijn hartelijke groeten aan meester Jan,[3.] een hogepriester van humaniteit. Breng namens mij dank aan Don Carmeliano, omdat hij zo aardig over mij heeft gelogen in zijn brief aan John Bryan, waarin hij me de 'geleerdste onder de geleerden' noemt. Hoe minder ik me herken in deze lof, hoe meer dank ik hem verschuldigd ben vanwege zijn vriendelijkheid en zijn ongewone inzet voor mij. Ik vond het heel eervol en prettig dat een zo prijzenswaardig man mij prees. Vaarwel, mijn geleerde en hoffelijke Ammonio.

Cambridge, 9 mei [1511]

263 *Van Joost Bade*
Parijs 19 mei 1512

Ascensius aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Je bediende Maurits heeft me keurig verschillende fraaie en bijgeschaafde werkjes[1.] van je gebracht, de vruchten van je noeste arbeid, samen met je zeer vriendelijke brief. Ik vind het alleen erg jammer dat die niet aangeeft wat ik ervoor moet betalen en dat ik zodoende in het ongewisse blijf verkeren. Ik zou niet graag voor een klein gewin de afschuwelijke reputatie willen krijgen dat ik een ondankbaar mens ben. Mijn concurrenten staan me echter niet toe al te duur in te kopen, want zij maken nu al hun persen klaar om de boeken die ik gedrukt heb, er weer op te leggen. Hun concurrentie zou niet helemaal onterecht zijn, want als ik het *Handboek voor de christensoldaat* zal drukken, zal ik Dirk kwetsen en benadelen, als ik de *Lof* druk, Gourmont, en als ik de werken van de pers van De Keysere opnieuw druk, De Keysere; en zo kunnen zij ook op hun beurt alle andere werken drukken. Bovendien heeft Jean Petit onlangs de tragedies van Seneca gedrukt,[2.] hetgeen ik heel graag gedaan had

1. Bedevaartsoord met een elfde-eeuwse kapel, onderhouden door de reguliere kanunniken van Augustinus, de orde van Erasmus.
2. Gepubliceerd in Erasmus' *Lucubrationes* (Straatsburg, 1515).
3. Jan van Lotharingen.
1. Bade somt deze werken op in een brief van 7 juli 1512 aan Michael Hummelberger. Het gaat om *De copia*, *Moriae encomium*, *Luciani dialogi*, de tragedies van Euripides en van Seneca en enkele andere titels.
2. Waarschijnlijk de uitgave die voor Petit werd gedrukt door Jean Marchand in 1511.

als ze mij op tijd waren geleverd; en een boekhandelaar, een landgenoot, heeft gezorgd voor een uitgave die op mijn pers wordt gedrukt naar de tekst van Florence.[3.] Hopelijk is die even goed gecorrigeerd. Maar vooral jouw werk ligt me na aan het hart. Want als de omstandigheden me wat meer vertrouwen inboezemen, zal ik het, tegelijk met je tragedies, op eigen kosten drukken, met een paar toelichtingen van mij erbij, althans voor Seneca.

In jouw *Adagia*[4.] heb ik veel meer vertrouwen en zij zullen ook heel wat minder afgunst veroorzaken. Want iedereen weet dat ik die heb gekregen. Maar als mijn concurrenten horen dat het werk nog niet klaar is, ben ik bang dat zij het ook spoedig gaan drukken naar de uitgave van Manuzio. Als Michael Hummelberg me de waarheid schreef, is men daar in Duitsland[5.] al mee bezig en men zal dat hier ook gaan doen, zoals ik al zei te vrezen, en ik zal ze niet langer van een publicatie kunnen afhouden. Als het verleden jaar al gedrukt was, zou het werk al uitverkocht zijn, en als men het nu, ook al is het niet gecorrigeerd, zal drukken, dan zal dat toch de winst van de betere uitgaven afromen.

Ook de brieven van Hieronymus, voor zover die tot nu toe zijn verschenen, zijn allemaal verkocht. Omdat ik het gerucht verspreid heb dat ik op een door jou verbeterde tekst[6.] wacht, vrees ik de druk niet te kunnen uitstellen, zodra men doorheeft dat ik nog niets in huis heb. Ik weet werkelijk geen werk dat mij beter ligt of dat jouw professie waardiger is - als ik het goed zie - dan die brieven. Als het enigszins mogelijk is, zou ik een deel willen hebben voor de geboortedag van de heilige Johannes de Doper,[7.] zodat ik kan beginnen. Ik heb dan namelijk drie persen beschikbaar, waarvan ik er een bestem voor jouw *Copia* en de andere twee voor die brieven, als ze er zijn.

3. Filippo Giunta verzorgde een uitgave van Seneca's tragedies in Florence in 1506. Bade had deze gepubliceerd (gezamenlijk met Robert de Keysere van Gent) in maart 1512.
4. Dit was een herziene en uitgebreide uitgave van de *Adagiorum chiliades* die Erasmus van plan was te laten drukken door Bade in Parijs; zie brief 269/inleiding.
5. Bij Johann Froben in Bazel, die in 1513 een ongeautoriseerde herdruk uitbracht van Aldo Manuzio's uitgave (Venetië, 1508) en in 1515 de herziene editie drukte. De editie van Bade is er nooit gekomen.
6. Erasmus' uitgave van de brieven van Hieronymus werd uiteindelijk naar Froben gestuurd, omdat deze was begonnen aan de uitgave van Hieronymus' verzamelde werken.
7. 24 juni.

Verder wil ik kort uitleggen wat de prijs is die ik voor mezelf heb vastgesteld: voor de *Adagia* zijn we, als ik het me goed herinner, fl. 15,- overeengekomen. Je hebt al fl. 10,- gehad, ik zal je nog fl. 5,- geven en drie per exemplaar. Ik zal graag voor een verbeterde uitgave van de brieven van Hieronymus nog fl. 15,- uitschrijven, en evenveel voor wat je nu gestuurd hebt. Hé, zul je zeggen, dat is wel een heel klein prijsje. Ik geef toe dat ik met geen salaris jouw talent, ijver, geleerdheid en inspanningen kan belonen. De goden en daarna je eigen goede karakter zullen je het roemrijkste loon geven. Je hebt al heel veel gepresteerd voor zowel de Griekse als de Latijnse literatuur; met deze werken zul je je zeer verdienstelijk maken voor de gewijde en goddelijke letteren en zul je je vriend Bade steunen, die een talrijk kroost heeft te onderhouden en, behalve zijn dagelijkse arbeid, geen andere inkomsten heeft. Vooruit dus, Erasmus, dierbare beschermer. Stuur me je akkoord via de boekhandelaren Franz van Keulen[8.] of Johann van Coblenz, die nu in Londen vertoeven en spoedig hierheen zullen vertrekken. Het is niet nodig een speciale koerier te sturen.

Wat de boeken betreft die we moesten kopen, tot nu toe is er nog niets uit Lyon gekomen voor Jean Pierre.[9.] Als hij iets heeft waar jij om gevraagd hebt of iets waarvan ik denk dat het je interesseert, kan het in de huidige omstandigheden veilig naar Antwerpen gestuurd worden.[10.] Ik heb Maurits twee frank gegeven voor onderweg.

Vaarwel.

O ja, als je de voorgestelde regeling aanvaardt, zal ik je het geld uitbetalen zodra je wilt. Ik zal de boeken die je me gestuurd hebt met zorg bewaren (behalve de *Copia*, die ik zal gaan drukken op de feestdag van de heilige Johannes de Doper, zoals we zijn overeengekomen) totdat ik weet wat je plannen zijn. Vaarwel.

De dag voor Hemelvaart, Parijs 1512

Met Gods hulp zal ik alles drukken in het formaat en het lettertype waarom je hebt gevraagd, zelfs als ik mij daarmee de vijandschap van de hele wereld op de hals haal.

Aan de hooggeleerde en uitmuntende redenaar en theoloog, Erasmus van Rotterdam

8. Franz Birckmann.
9. Jean-Pierre Varade.
10. Naar Pieter Gillis.

264 *Aan Pieter Gillis*
Londen, herfst 1512

Erasmus aan Pieter Gillis, gegroet

Je brief, mijn dierbare Pieter, is het heerlijkste wat mij ooit is overkomen. Als mijn antwoord daarop kort is zul je me dat gemakkelijk vergeven als je eens wist onder wat voor een berg werk ik bijna bezwijk. Zodra ik tijd krijg, zal ik mijn Gillis niet met brieven maar met hele boekdelen bestoken. Wil je ervoor zorgen dat dit pakket zo snel mogelijk in handen komt van Joost Bade? Ik heb de *Adagia* afgemaakt en zo verrijkt[1.] dat het een heel ander werk is geworden, en ook veel beter, naar ik meen, hoewel het toch niet slecht was. Daarom hoeft hij niet bang te zijn voor de heruitgaven van anderen. Hij was met de boekhandelaar Franz[2.] overeengekomen dat ik deze een manuscript zou meegeven, maar de man is vertrokken zonder afscheid van mij te nemen. Ik aanvaard graag de prijs die hij mij in zijn brief heeft voorgesteld, want ik ben niet op winst uit. Laat hij alles zo voorbereiden dat wat van zijn pers rolt, niet gemakkelijk is te evenaren door zijn concurrenten. Ik zal de correctie van het Nieuwe Testament voltooien, en ook de brieven van Hieronymus afmaken en als mij de tijd gegeven wordt, zal ik ook Seneca verbeteren. Het kan zijn dat ik je kom opzoeken met Pasen. Als dat niet mogelijk is, zal ik je eerst de *Adagia* sturen, zodra ik een betrouwbaar iemand heb gevonden om ze aan mee te geven. Ik ben enigszins bezorgd of Bade voldoende Griekse letters heeft voor dit werk, dat half in het Grieks is geschreven. Laat hij daarom alles met de grootst mogelijke zorg voorbereiden en zich ook zelf enigermate in het Grieks bekwamen; dat zal hem ook van pas komen bij het uitgeven van andere boeken. Laat hij geen geld of boeken sturen voordat ik heb geschreven wat ik wil. Ik zie de dialogen van Lucianus, die ik hem heb gestuurd, nog niet verschijnen; wel zie ik dat sommige exemplaren in Leuven gedrukt worden; ik zou daar wat meer over willen weten.[3.] Ik heb een paar boeken van Plutarchus vertaald[4.] die ik er, met de verbeteringen, bij zal voegen. Ik heb de laatste brief van Bade ontvangen via een Engelsman, waarin hij schrijft

1. Vooral door uitgebreider commentaar; er kwamen maar 151 zegswijzen bij.
2. Franz Birckmann.
3. De *Luciani dialogi* werden pas op 1 juni 1514 door Bade gepubliceerd. In Leuven herdrukte Dirk Martens in augustus 1512 de *Luciani opuscula* die Erasmus in 1506 had uitgegeven.
4. Zie brieven 268 en 284.

dat hij de *Lof* gedrukt heeft,[5.] maar ik heb het boek hier nog niet gezien. Vaarwel.
[Leuven], 1512

265 *Aan Pieter Gillis*
Londen, herfst 1512

Erasmus aan zijn vriend Pieter Gillis, gegroet

Je vraagt altijd maar om brieven van me, maar nu geef je me, hoewel ik je daar dringend om vroeg, geen antwoord. Ik had je geschreven over de commentaren[1.] waarover ik met Bade een overeenkomst had gesloten. Ik vertrouwde Franz[2.] niet helemaal, want ik vond dat hij de zaak niet erg correct afhandelde; daarom wilde ik via jouw brief inlichtingen inwinnen.

Ik kan niet zeggen hoe erg ik het vind dat wij beetje bij beetje in deze oorlogen betrokken raken, terwijl wij al door zoveel oorlogen, of liever roofpartijen, zijn geteisterd. Hoe zwijgzaam blijven de theologen, hoe verstomd de bisschoppen, die zoveel maatschappelijke ellende stilzwijgend aanschouwen! Schrijf me, beste Pieter, en vaarwel.

266 *Aan Adolf van Veere*
Londen, herfst 1512

Adolf van Veere, zoon van Anna van Borselen, maakte in deze tijd furore aan het Brusselse hof. Erasmus probeerde met deze brief de betrekkingen te herstellen in de hoop op steun.

Erasmus aan de Doorluchtige Prins van Veere, Adolf

Duizendmaal gegroet, zeer illustere prins. Al sinds lang probeer ik naar u toe te snellen, maar ik word nog steeds weerhouden door de edelmoedigheid van verschillende mensen jegens mij, met name van de aartsbisschop van Can-

5. De herziene uitgave van 27 juli 1512.
1. De nieuwe uitgave van de *Adagia* is genoemd ‘Proverbiorum commentarii’ in brief 269. De vaagheid is waarschijnlijk opzettelijk.
2. Franz Birckmann.

terbury.[1] Lord Mountjoy, de gouverneur van Ham, die erg op u gesteld is, begunstigt in deze onrustige tijden altijd uw familie en helpt hen zoveel hij kan.[2] Ik kan niet zeggen hoeveel pijn het me doet dergelijke maatschappelijke troebelen te zien ontstaan, zonder dat iemand er iets tegen doet. Ik betreur het nog meer dat ons vaderland langzaam wordt meegezogen in deze ellende, dat immers al zo lang door oorlogen niet alleen geteisterd, maar zelfs bijna gewurgd werd. Och, kon ik maar veilig aan deze brief toevertrouwen wat ik denk over deze gebeurtenissen.

Hoe vaak heb ik het betreurd niet met beide handen de kans te hebben aangegrepen die u mij drie jaar geleden[3] in Leuven bood! Maar in die tijd brachten grote verwachtingen en de gouden bergen van Engeland mij het hoofd op hol. Maar de Fortuin heeft mijn hanenkam neergedrukt. Als men me nu ginds een middelmatige positie aanbiedt, wens ik met Odysseus de rook van mijn vaderland te zien opstijgen.[4] Ik vraag u de u al zo lang toegewijde Erasmus te helpen; u kunt het en u wilt het evenzeer, als u het maar niet vergeet. Vaarwel.

Londen, 1512

267 *Aan Giovanni Battista Boerio*
Londen, 11 november 1512

Giovanni Battista Boerio, lijfarts van Hendrik vii en Hendrik viii van Engeland, had in 1506 zijn zoons naar Italië gestuurd met Erasmus als begeleider. Erasmus hield een jaar lang toezicht op hun studie. Daarna bekoelden de betrekkingen met Boerio. Deze brief was bedoeld als voorwoord bij Erasmus' vertaling van de *Astrologia* van Lucianus, maar werd niet in de *Luciani dialogi* van 1514 afgedrukt.

Erasmus van Rotterdam aan Giovanni Battista, eerste lijfarts van Zijne Majesteit, de koning van Engeland, gegroet

Toen ik een paar dagen geleden rondkeek naar een klein geschenk voor een zo grote vriend, kwam mij het betoog van Lucianus over de astrologie in handen.

1. William Warham.
2. In 1512 trof Engeland voorbereidingen voor een inval in Picardië. Als commandant van kasteel Ham kon Mountjoy hulp bieden aan Adolfs kasteel Tournehem.
3. Waarschijnlijk op Erasmus' terugreis van Italië.
4. Homerus, *Odyssee* I, 58.

Meteen al verrukt van de titel kreeg ik gaandeweg meer hoop dat dit iets was dat recht kon doen aan het vele dat u voor mij hebt gedaan en aan de genegenheid die ik u toedraag; recht kon doen, ook, aan de man die, door zijn buitengewone geleerdheid, oprechtheid en bedachtzaamheid al zoveel jaren de plaats van eerste lijfarts verdient, en wel bij de twee grootste koningen die Engeland sinds eeuwen heeft gekend, Henry VII, een vorst van ongekende wijsheid, en diens zoon, die niet alleen in naam en voorkomen, maar in alle koninklijke gaven, ons zijn vader teruggeeft, zodat men bijna zou gaan denken dat die niet is overleden, maar weer herboren is in Henry VIII. Ten slotte kan het boekje u recht doen omdat u in de schitterende wetenschap van de astrologie zó uit-munt dat alle anderen, vergeleken bij u, lijken rond te fladderen als schaduwen, zoals Homerus het uitdrukt.[1] Maar laat dit geschenkje, wat het verder ook waard mag zijn, u allereerst herinneren aan de genegenheid van de gever; vervolgens is het aan uw vriendelijkheid en uw gebruikelijke handelwijze om het kleine groot te maken, het gewone schitterend en gedistingeerd; dat zal zeker gebeuren, aangezien het boekje door de steun van Battista met nog meer aanbeveling, en door diens vijl met nog meer verfijndheid het licht zal zien. Ik heb vooral genoegen gesmaakt aan de ouderdom van het boek: maar u die scherper ziet, zult nog andere redenen vinden om ervan te genieten. Want van Lucianus komt zelden iets banaals. Ik heb mijn taak als nauwgezet vertaler voltooid; aan u is het te oordelen over de schrijver en de vertaler. Vaarwel.

Londen, op de feestdag van Sint-Maarten, 1512

268 *Aan John Yonge*
Londen, 1 januari 1513

John Yonge, Master of the Rolls (rijksarchivaris) van Engeland, was een potentiële beschermheer voor Erasmus die zijn gunst hoopte te winnen door hem een Latijnse vertaling aan te bieden van Plutarchus, *De tuenda bona valetudine precepta* (Voorschriften voor het behoud van een goede gezondheid), kennelijk als nieuwjaarsgeschenk en dus in manuscript, aangezien de eerste druk pas in juli 1513 bij Pynson in Londen verscheen. Het werk werd herdrukt door Martens in Leuven in november 1513, met deze brief als voorwoord.

1. Homerus, *Odyssee x*, 495.

Aan de hooggeachte John Yonge, Master of the Rolls, van Erasmus van Rotterdam, gegroet

Het moet u niet verbazen dat ik een zo klein nieuwjaarscadeautje stuur aan een zo grote vriend; u weet immers dat een geschenk krachtens zijn aard waardevoller is als teken van genegenheid dan door zijn prijs. Bovendien, welk literair geschenk kan kort genoeg zijn als het bestemd is voor iemand die continu in beslag genomen wordt door de vervulling van talloze missies en de afhandeling van zoveel staatsaangelegenheden? Ik ben er nog maar aan voorbijgegaan dat het in dit roerige tijdperk - een ijzeren tijdperk - geraden is zeer kort te zijn met alles wat de Gratiën en de Muzen betreft. Maar om toch dit geschenkje een beetje op te fleuren: ten eerste is het afkomstig van de schatkist van Plutarchus, waaruit, zoals u weet, alleen maar het allerbeste voortkomt; vervolgens is het nog maar net uit en ruikt het nog naar de drukkerij; en verder zult u nauwelijks geloven hoeveel zweet dit kleine boekje me heeft gekost, niet zozeer omdat Plutarchus zo moeilijk is door zijn stijl of door de eindeloze opeenstapeling van summier geformuleerde zaken, maar veeleer omdat juist hij, de geleerdste van alle schrijvers, in de meest belabberde toestand tot ons is gekomen. Zo lezenswaardig als zijn werk is, zo moeilijk is het te ontcijferen. In bijna iedere regel moet de lezer vechten tegen monsterlijke fouten. Als u me ten slotte vraagt naar de inhoud: het werk laat zien hoe men, ook zonder medicijnen, een goede gezondheid kan behouden. Iedereen vindt een goede gezondheid erg belangrijk, maar ik denk dat maar weinig mensen die meer verdienen dan u, die zich met hart en ziel inzet voor de publieke zaak, zodat het wel lijkt alsof u niet voor uzelf maar voor het vaderland geboren bent. Plutarchus geeft minder aandacht aan de medische aspecten dan Galenus of Paulus van Aegina, maar meer aan de filosofische.

Blijft over te wensen dat dit boekje, zoals het is, uitzwermt naar de mensen, niet alleen aanbevolen door uw naam, maar ook bijgeschaafd door uw vijl; hoe meer verbeteringen u aanbrengt, hoe meer u het aanbeveelt. Vaarwel.

Londen, 1 januari 1513

269 *Aan de lezer*
Londen, 5 januari 1513

Dit is het voorwoord voor de herziene en uitgebreidere uitgave van de *Adagiorum chiliades* (zie brief 211), die al in april 1511 door Joost Bade voorzien was (zie brieven 219 en 263) en werd verwacht in 1513. Erasmus gaf in het najaar van 1513 een gecorrigeerd exemplaar aan

Franz Birckmann om naar Parijs te brengen (zie brief 283). Birckmann gaf de kopij niet aan Bade, maar aan Johann Froben in Bazel. Froben had juist in augustus 1513 een ongeautoriseerde herdruk gepubliceerd van Aldo Manuzio's uitgave van de *Adagia* (Venetië, 1508) en wachtte daarom met de nieuwe uitgave totdat de herdruk was uitverkocht. Toen Erasmus in augustus 1514 in Bazel aankwam, was het boek nog niet verschenen. Hij was dus in staat dit voorwoord bij te werken, maar hij verzuimde de datum 1513 te veranderen. De herziene uitgave met dit voorwoord verscheen, ongedateerd, ergens in 1515.

Erasmus van Rotterdam aan de oprechte lezer over de tweede uitgave van zijn Adagia Chiliades

Ik voorzie, edelmoedige lezer, dat als de een of andere wijsneus dit werk over spreekwoorden voor de derde keer ziet verschijnen, spottend zal opmerken dat volgens de dichters Bacchus[1] maar tweemaal ter wereld kwam, terwijl dit boek steeds maar weer opnieuw geboren wordt. Maar wat is er verkeerd aan, vraag ik, dat een boek, verbeterd, bij gewerkt en verrijkt, steeds opnieuw verschijnt, als in de natuur slangen en sommige insecten meerdere malen per jaar hun oude huid afgooien en als het ware opnieuw geboren worden? Waarom zouden wij aarzelen in deze duizenden adagia het voorbeeld van de natuur te volgen, als bepaalde dieren die vijf of drie jongen werpen, hun kinderen, omdat ze zo talrijk zijn, voortijdig, onafgemaakt en vormloos ter wereld brengen om ze daarna, door likken te fatsoeneren en te vervolmaken? Daar komt nog bij dat de grootste schrijvers, de vorsten van de literatuur, zich dat hebben veroorloofd, Aristoteles in zijn *Rhetorica* en *Ethica*, Cicero en Quintilianus in hun voorschriften der welsprekendheid, Origenes in zijn commentaar op de mystieke bruiloft, de heilige Hieronymus in zijn commentaar op Abdias, om maar te zwijgen van Seneca, Tertullianus en Boëthius en vele andere uitstekende schrijvers, die er niet voor terugdeinsden een eerste uitgave opnieuw te verbeteren of te overtreffen. In vergelijking met hen ben ik helemaal niets, maar waarom zou ik niet hetzelfde mogen doen, vooreerst omdat het onderwerp niet al te serieus is en vervolgens omdat de behandelde stof al van nature de neiging heeft door je dagelijkse lectuur uit te dijen en om verbeteringen te vragen, temeer omdat er steeds weer nieuwe teksten van de antieke literatuur aan het licht komen? En als men ooit nog eens bij

1. Toen zijn moeder Semele stierf, werd de ongeboren Bacchus door zijn vader Jupiter gered en in zijn heup geplaatst totdat de tijd rijp was dat het kind - als het ware voor de tweede keer - geboren kon worden.

toeval terugvindt wat Clearchus, Aristoteles, Chrysippus, Didymus hebben geschreven over spreekwoorden, moet ik me dan door schaamte laten weerhouden mijn *Chiliades*, met hun commentaar verrijkt en verbeterd, opnieuw uit te geven? Hadden ook andere schrijvers maar de ambitie zichzelf af en toe te overtreffen! Volgens Plato[2.] bestaat er geen mooiere overwinning. De eerste, al te overhaaste uitgave viel in de smaak en heeft zijn nut gehad. De tweede uitgave kreeg een nog warmer onthaal, blij kens het feit dat dit werk in drie jaar tijd zo dikwijls is herdrukt, zowel bij de Italianen als bij de Duitsers, die, tot mijn grote verdriet, mij voor waren, toen ik al bezig was deze derde uitgave met een enorme krachtsinspanning te voltooien. Omdat ik daarin mezelf weer heb overtroffen, vertrouw ik erop dat deze uitgave nog veel meer in de smaak zal vallen. Zeker, ze zal niet nieuw lijken, zoals ik zelf meteen al aan het begin van dit werk gezegd heb.

Maar laat de lezer hierover oordelen. Ik zal eenvoudig zeggen hoe het allemaal gegaan is. Het past een man van Duitse herkomst oprecht te handelen en te spreken. In de eerste uitgave van Parijs, die meer dan overhaast was, had ik, in mijn jeugdige overmoed, de stof volledig onderschat. Ik meende dat het een licht karwei was, maar, met mijn neus op de feiten gedrukt, ontdekte ik dat er geen bewerkelijker genre bestaat. Bovendien beschikte ik toen nog niet over Griekse boeken en zonder deze over spreekwoorden schrijven is net zo iets als vliegen zonder vleugels, zoals Plautus[3.] zegt. Toen ik vervolgens een tweede uitgave in Venetië voorbereidde, wist ik wel degelijk hoe moeilijk en zwaar de stof was, maar toch heb ik de hele taak voltooid binnen ongeveer acht maanden. Dit ene mannetje moest toen een krachttoer leveren waarvoor één Hercules nog niet genoeg was. Als ik lieg, zijn er nog genoeg mensen om me te ontmaskeren, bijvoorbeeld Aldo Manuzio, in wiens werkplaats ik dit werk voltooide terwijl het al op de pers lag, Johan Lascaris, die toen de Franse koning vertegenwoordigde, Marcus Musurus, Battista Egnazio, Geronimo Aleandro, en met deze vele anderen, die allen kunnen getuigen wat een enorm werk ik toen heb verzet. Waarom ik ook die uitgave overhaast heb uitgegeven, heb ik uitvoerig uiteengezet in het eerste spreekwoord van het derde duizendtal. Misschien heb ik daar niet al te veel roem mee geoogst, maar zelfs zij, die niet al te mild van natuur zijn, zullen mij vergeven dat deze eerste vrucht van de *Adagia* nog tamelijk vormloos was, want ik ben onder de Latijnen de eerste die zich aan dit onderwerp heeft gewaagd en volgens het spreekwoord ‘moet men toegeeflijk zijn voor een eerste poging’.[4.]

Hoeveel lof ik in de tweede uitgave verdien met mijn geleerdheid of lite-

2. Plato, *De wetten I*, 626e.
3. Plautus, *Poenulus* 871.
4. *Adagia I*, 9, 61.

raire bekwaamheden, mag iedereen voor zichzelf uitmaken. Maar ik denk dat het boek zelf duidelijk aantoont dat ik, wat nauwgezetheid en overvloed betreft, niet alleen de Latijnen, maar ook de Grieken overtref. Ik spreek dan over schrijvers van wie commentaren in dit genre bestaan. In feite bestaat er niets meer behalve de karige verzameling van Zenobius, de nog kariger verzameling van Diogenianus, en de allerkarigste verzameling van Plutarchus, als de toeschrijving aan hem tenminste niet foutief is. Verder een wat overvloediger, of liever gezegd meer nummers tellende bundel van Apostolius van Byzantium, die echter heel wat minder geleerd is en heel wat meer fouten bevat dan al de voorafgaande collecties. De Alexandrijn Hesychius belooft in zijn voorwoord dat hij de Adagia, die Diogenianus alleen maar had opgesomd, overvloedig van commentaar zal voorzien, maar uit het werk zelf blijkt duidelijk dat de schrijver van de proloog niet dezelfde is als de schrijver van het boek; de proloog belooft overvloed, terwijl alles wat men in het boek aantreft kaler is dan een spijker. In een latere periode kreeg ik de beschikking over een beter voorziene bibliotheek en wat meer tijd. Dat had ik te danken aan de buitengewone en bijna ongelooflijke edelmoedigheid van een man, of liever een held, die het verdient dat alle eeuwen zijn gedachtenis in ere houden, William Warham, de aartsbisschop van Canterbury, primaat van Engeland, ja, van de hele wereld, als men de man afmeet aan zijn deugden. Wanneer men zou proberen hem naar zijn verdiensten eer te brengen, zou men meer duizendtallen nodig hebben dan ik gebruikte voor de *Adagia* en de lijst van zijn eretitels zou langer worden dan die van mijn spreekwoorden. Maar dit is niet de plaats om dat te doen en zijn bescheidenheid, de enige eigenschap waarin hij, om zo te zeggen, onmatig en excessief is, zou het niet toestaan. De grootste in alle opzichten, lijkt hij mij in het bijzonder zo groot omdat hij zijn eigen grootheid niet kent, zodat het zijn grootste lof is dat hij, terwijl zijn verdiensten alle lof te boven gaan, geen enkele lof, hoe gering ook, aanvaardt. Laat mij dat illustreren aan de hand van een voorbeeld: deze man, die heen en weer wordt geslingerd in een vloedgolf van taken, juist in dit ijzeren tijdperk, waarin alles overal ter wereld zo in beroering gebracht wordt en omvergeworpen in de oorlogsbrand dat er zelfs in Italië, de moeder van de schone letteren, geen plaats en geen eer meer is voor de literatuur, deze man, zeg ik, is de enige die de droeve muzen in ere houdt, ze met prijzen aanmoedigt, ze helpt door zijn gulheid, ze aanlokt door zijn vriendelijkheid, ze vasthoudt door zijn welwillendheid, ze begunstigt door zijn humaniteit, ze beschermt door zijn gezag, ze opluistert en glans verleent door zijn pracht. Kortom, hij treedt op alle mogelijke manieren op als een mecenas voor allen in wie hij een bijzondere geleerdheid in combinatie met een oprecht karakter ontdekt. En onder hen heeft hij ook mij, de minste van allen,

die er meer naar streef zijn lof te verwerven dan die al verworven heb, omarmd en wel zo dat ik in hém alleen heb teruggevonden wat ik, verspreid over zeer veel voorname lieden, in de stad Rome had achtergelaten.

Door zijn vriendelijkheid geholpen en aangespoord, heb ik de commentaren op de *Spreekwoorden* opnieuw onder handen genomen en het hele werk, van hoofd tot voeten, zoals men pleegt te zeggen,[5.] herzien. Eerst heb ik de fouten van de drukkers, en dat waren er vele, verbeterd. Daarna heb ik aan een aantal passages de vertaling van de Griekse woorden, die ik in de haast had vergeten, toegevoegd, omdat veel lezers dat wensten. De passages die me een beetje kaal leken, heb ik wat gestoffeerd, dank zij schrijvers die men niet elke dag tegenkomt. Verder heb ik hier en daar de namen van de schrijvers die me indertijd ontschoten waren of die ik niet op tijd had weten bij te schrijven, toegevoegd. Ten slotte zijn er nog de passages waar ik het niet meer met mezelf eens ben - waarom zou ik dat verbergen? - en dan houd ik me aan het veelgeprezen spreekwoord[6.] dat de meest geprezen mannen aanprijzen, te weten dat de tweede ingeving beter is dan de eerste. Ik heb een paar spreekwoorden uit de rijen verwijderd, om zo te zeggen, die door suffe of eerzuchtige verzamelaars waren opgenomen zonder dat ze het verdienden. Omgekeerd heb ik bij de honderdtallen een aantal nieuwe adagia gevoegd; daaruit en uit de andere toevoegingen is het vierde deel vergeleken met de vorige uitgave met meer dan een kwart gegroeid.

Zo hebt u dus, geachte lezer, hetzelfde of, als u liever wilt, een heel ander werk van de *Adagia*, maar het is in ieder geval gecorrigeerd en aangevuld en, als ik me niet vergis, beslist beter geworden. De muzen mogen in woede ontsteken, als deze vernieuwing van de *Chiliades* me niet nog meer moeite gekost heeft dan de vorige uitgave. Wie zelf niet met dit bijltje gehakt heeft, zal niet willen geloven hoeveel inspanning deze uitgave me gekost heeft. Maar het brouwsel dat ik zelf heb gekruid, moet ik eten, luidt een boerenspreekwoord.[7.] Ofwel ik heb me zelf op dit karwei gestort uit overmoedigheid en ben ik bestraft voor mijn dwaasheid, ofwel het lot heeft mij geboren doen worden voor deze taak, en wat heeft het dan voor zin tegen de goden te strijden? Maar als de liefhebbers van de schone letteren enig nut of genoegen beleven aan mijn zwoegen, zal ik geen spijt krijgen van deze arbeid. Ik ben genoeg beloond als ik heb bereikt wat ik hoopte. En mocht de dankbare en oprechte lezer menen dat hij enige dank of lof verschuldigd is, laat hij die dan gelijkelijk verdelen tussen mijn beide mecenassen: William Mountjoy, een edele baron van het Engelse rijk, en de aartsbisschop van Canterbury. Aan de

5. *Adagia I*, 2, 37.
6. *Adagia I*, 3, 38.
7. *Adagia I*, 1, 85.

eerste komt de inzet, aan de tweede de rente en de winst van de *Chiliades* toe.

Vaarwel en wie u ook bent die interesse toont voor mijn werk, doe er uw voordeel mee.

Londen, 5 januari 1513

270 *Aan John Colet*
Cambridge 11 juli [1513]

Erasmus beantwoordt hier kennelijk een brief van Colet waarin deze om geld had gevraagd.

Erasmus van Rotterdam aan zijn bijzondere beschermheer John Colet, gegroet

Op een brief die ik in scherts geschreven heb, antwoord je serieus. Het paste me misschien ook niet om met een zo groot beschermheer te schertsen. Maar ik had er op dat ogenblik zin in om bij een zo buitengewone vriend met wat Attische humor te spelen, omdat ik meer je vriendelijkheid in gedachten had dan je grootheid. Het is aan jou om mijn dwaasheid goed op te vatten.

Je schrijft me dat ik bij jou in de schuld sta, ook al zou ik dat niet willen. Het is, mijn beste Colet, heel hard om, zoals Seneca zegt, in het krijt te staan bij iemand bij wie je dat niet wilt, maar ik ken niemand aan wie ik liever verplichtingen heb dan aan jou. En jij bent mij altijd zo goed gezind geweest dat, ook al zou er geen enkele vriendendienst bij zijn gekomen, ik je altijd zeer veel verschuldigd zou blijven. In feite echter zijn er nog zoveel vriendendiensten en zoveel weldaden bijgekomen, dat ik van alle mensen de ondankbaarste zou zijn als ik dat niet erkende. Wat je armoede betreft: ik geloof je daarin volkomen en ik betreur die, maar mijn armoede, die zwaarder drukte, dwong me om de jouwe lastig te vallen. Hoe ongaarne ik dat deed, kun je daaruit opmaken dat ik zo laat vroeg om wat je me al zo lang geleden had beloofd. Het verbaast me niet dat jij, die het zo druk hebt, deze belofte bent vergeten. Toen echter op een keer, in jouw tuin, het gesprek kwam op de *Copia* en ik aangaf dat ik van plan was het werk op te dragen aan onze jeugdige vorst,[1] vroeg je me om het nieuwe werk aan je nieuwe school op te dragen. Lachend voerde ik aan dat je school te arm was, en dat ik iemand nodig had die mij wat in de hand zou drukken. Jij moest daarom lachen. Toen ik je daarna mijn vele onkosten voorlegde zei je, na enige aarzeling, dat je niet zoveel

1. De toekomstige Karel V.

kon geven als ik nodig had, maar dat je graag vijftien angelots zou geven. En toen je dit aanbod met een vrolijk gezicht herhaalde, vroeg ik of je dat voldoende leek. Je antwoordde toen nog vrolijker dat je die som er graag voor overhad. Toen zei ik: 'Ik zal die graag aanvaarden.'

Misschien herinner je het voorval nu ik het je vertel. Ik zou het ook met andere bewijzen kunnen staven, als je al niet vanuit jezelf vertrouwen in me had. Er zijn werkelijk mensen, en nog wel vrienden - want met vijanden heb ik niets te maken en wat die zeggen kan me niets schelen - die je een beetje hard vinden en nogal op de penning en dat dit niet was - zo verstond ik het en zij waren het daarmee eens - uit gierigheid, maar omdat je, vanwege een zekere schroom, geen nee kunt zeggen tegen mensen die je op onbehoorlijke wijze onder druk zetten en maar blijven aandringen; en dat je dan ook voor vrienden die je niet lastig vallen, minder gul bent, daar je niet beide groepen tegelijk tevreden kunt stellen. Dat slaat echter niet op mij, want hoewel ik niet een al te onbeschaamde en hinderlijke vrager ben, bevond ik je toch altijd erg vrijgevig. Ik heb dit dus niet van je critici, maar van mensen die oprecht het beste met je voorhebben. Toch onderschrijf ik hun oordeel niet, en evenmin weerleg ik het, maar ik erken zonder meer je bijzondere edelmoedigheid ten opzichte van mij. Als je er geen bezwaar tegen hebt de rest van de beloofde som te geven, zal ik, zoals mijn zaken er nu voorstaan, het niet aanvaarden als verschuldigd, maar als een weldaad, die ik zodra ik dat kan zal belonen en waarvoor ik je in ieder geval dankbaar zal zijn.

Het einde van je brief stemde me niet vrolijk, want je schrijft daarin dat de last[2.] van alle zaken je, meer dan normaal, terneerdrukt. Ik zou willen dat je je zover mogelijk terugtrok van het wereldse gedoe, niet omdat ik bang ben dat deze wereld hier je met zijn klauwen naar zich toetrekt en je grijpt, maar omdat ik liever zie dat je dat talent, die welsprekendheid, die geleerdheid uitsluitend aan Christus wijdt. Als je je er niet helemaal van kunt losmaken, moet je wel oppassen dat je niet steeds dieper daarin verzinkt. Misschien is het beter een nederlaag te lijden dan de overwinning zo duur te kopen; de rust van de geest is het hoogste goed. Maar dat zijn de doornen die de rijkdom altijd vergezellen. Stel ondertussen tegenover de laster van de kwaadwilligen je zuivere en oprechte geweten, trek je terug op die ene en eenvoudige Christus en dan zullen de verwikkelingen van de wereld je minder storen. Maar wat zal ik, zwijntje van Minerva,[3.] jou de les lezen en proberen, terwijl ik zelf ziek ben, de dokter te genezen? Vaarwel, unieke leraar. Cam-

2. Omstreeks deze tijd werd Colet door Richard Fitzjames, bisschop van Londen, beschuldigd van ketterij. William Warham sprak hem vrij, maar verbood hem wel enige tijd te preken.
3. *Adagia I*, 1, 40.

bridge, 11 juli [1511]

Ik heb de vergelijking van de teksten voor het Nieuwe Testament voltooid; ik begin nu met Hieronymus. Als ik dat af heb, snel ik naar je toe. Ik heb iedere dag opnieuw buitengewoon veel steun en genoegen van het gezelschap van jouw leerling, ja, echt de jouwe, Thomas Lupset, en de hulp die hij mij biedt bij het verbeteren van de teksten. Ik beloon zijn hulp met de mijne. Ik zou nog meer doen als zijn studies, waarvan ik de jonge man niet wil afhouden, hem meer tijd vrijlieten. Geloof me, niemand houdt meer van jou dan hij. Nogmaals, vaarwel [1511].

271 *Aan Thomas More*
Cambridge, [juli 1513]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend More, gegroet

Lupset meent dat hij, dank zij ons, herboren en absoluut aan de hel ontsnapt is. De schoolmeesters doen er intussen alles aan om de jongeman weer naar hun tredmolen terug te slepen, want hij heeft, van het ene ogenblik op het andere, nog dezelfde dag al zijn boeken met sofisterij verkocht en Griekse boeken aangeschaft. Zorg er alsjeblieft voor dat, als de gelegenheid zich voordoet, je je goed van je taak kwijt. De jongen heeft een zeer aantrekkelijk en aanhankelijk karakter. Vaarwel.

Ik ben bezig het boek van Plutarchus over de manier om een vleier te onderscheiden van een vriend, te vertalen;[1] het is wat aan de lange kant, maar het bevalt me meer dan al zijn andere verhandelingen. Als de goden me gunstig gezind zijn, zal ik het binnen een week af hebben. Dat lijkt me bij na meer ter zake doende dan een strijd aan te gaan met Vigilantius, onder aanvoering van Hieronymus.[2] Nogmaals, tot ziens.

Als je onze vriend Lazarus[3] ziet, een man duidelijk geboren voor de muzen en de gratiën, doe hem dan de groeten en spoor hem aan te kopiëren wat hij van mij onderhanden heeft. Want ik heb nog wat andere, volkomen nieuwe dingen die, daar twijfel ik niet aan, hem veel genoegen zullen doen. Duizend beste wensen.

Cambridge, [1520]

1. Plutarchus, *De discrimine adulatoris et amici*; zie brief 272.
2. Verwijzing naar Hieronymus, *Contra vigilantium*, een aanval op een Gallische priester die zich onder andere verzette tegen een al te grote verering voor de graven van de martelaren.
3. Het is niet bekend om wie het gaat.

272 *Aan Hendrik VIII*
[Cambridge, juli 1513]

De vertaling van Plutarchus, *De discrimine adulatoris et amici* (Hoe een vriend van een vleier te onderscheiden) werd samen met dit voorwoord in manuscript toegestuurd aan de Engelse koning Hendrik VIII. In een opdracht van de derde uitgave van hetzelfde werk in 1517 herinnerde Erasmus de koning eraan dat deze het te druk had met de oorlog om zich voor literatuur te interesseren toen hij de vertaling voor het eerst ontving; daarom stuurde Erasmus het boek opnieuw, hoewel het sindsdien was gedrukt (zie brief 657). Hendrik was inderdaad bij zijn leger in Frankrijk toen dit voorwoord werd geschreven. Het werd voor het eerst gepubliceerd in de *Plutarchi opuscula* bij Froben (Bazel, 1514) en was het eerste boek dat door Johann Froben werd gedrukt na Erasmus' aankomst in Bazel.

Aan de onoverwinnelijke koning van Engeland, Hendrik VIII, van Erasmus van Rotterdam, gegroet

Voor het dagelijkse leven is niets aangenamer en voor het vervullen van grote taken niets noodzakelijker dan een oprechte vriend die vrijuit durft te spreken; het is echter iets wat de mens maar zeer zelden ten deel valt, zoals de meest voortreffelijke dingen nu eenmaal bij hoge uitzondering voorkomen. Maar, zoals Hiero in het werk van Xenophon[1.] zo knap uiteenzette, niemand heeft meer behoefte aan dat bestanddeel van het geluk dan vorsten, hoe gelukkig die verder ook mogen zijn, want zij hebben meer dan wie ook vele en loyale vrienden nodig. Hij die alleen over het welzijn van duizenden mensen waakt, moet een scherp gezichtsvermogen hebben. Daarom moet hij over veel ogen beschikken, dat wil zeggen over vele verstandige en trouwe vrienden. Darius,[2.] de koning der Perzen, zag dat heel goed en toen men hem eens een opmerkelijk grote granaatappel aanbood, sprak hij slechts de wens uit dat er evenveel Zopyrussen waren als er pitten zaten in die appel. Die Zopyrus was een bijzonder fatsoenlijk man en een vriend van de koning, en deze merkte daarom zeer terecht op dat hij hem zó hoogachtte dat hij liever één Zopyrus wilde die ongedeerd bleef, dan de gevangenneming van honderd Babyloniërs, daarmee duidelijk te kennen gevend dat een vriend een kostbaarder bezit is dan

1. Xenophon, *Hiero III*, 6. Erasmus publiceerde later een vertaling van dit werk; zie brief 2273.
2. Plutarchus, *Moralia* 173a.

welke schat ook. Diens zoon Xerxes vond, toen hij Griekenland ging binnenvallen, onder de horde die zoveel duizenden mannen telde dat niemand dat tot nu toe durfde geloven, slechts één man, Damaratus, die hem vrijuit en vriendschappelijk raad gaf; maar Xerxes begreep pas hoe toegewijd deze man hem was door de afloop van de gebeurtenissen. Koning Croesus van de Lidiërs overkwam hetzelfde met Solon. Van Alexander de Grote leest men dat hij, onder de grote schare van zijn tafelgenoten, alleen Callisthenes had, een leerling van Aristoteles, die echter meer oprecht dan bevriend was. Dion, samen met Plato, was de enige die Dionysius van Syracuse bijstond en voor Nero was het Seneca; als Nero naar diens raadgevingen had geluisterd, had hij zijn rijk langer behouden en had men hem kunnen scharen onder de goede vorsten.

Misschien was het karakter en instelling van deze koningen zó, dat ze geen oprechte vrienden konden verdragen. Hoe toegankelijk uw volkomen vorstelijke aard ook is - en men kan zich geen toegankelijker aard voorstellen - toch maakt diezelfde luisterrijke positie die een grote schare vrienden aantrekt, het moeilijk om de ware vriend te kunnen onderscheiden van een valse. Want het gezegde luidt niet voor niets dat ‘voorspoed vrienden maakt, tegenspoed ze toetst’.[3.] Zo waardevol als het bezit van een oprechte vriend is, zo verderfelijk is iemand die zich opdringt onder het mom van vriendschap. Met een toetssteen onderzoeken we zorgvuldig of goud zuiver is of niet, en gaan we na of er in edelstenen smetten zitten waarmee we de echte kunnen onderscheiden van de valse; is het dan niet vreselijk dwaas om niet eenzelfde zorgvuldigheid te betrachten bij een zaak van zoveel groter belang, namelijk de vleier van de vriend te onderscheiden, dat wil zeggen het meest verderfelijke van het meest heilzame? Maar het is niet nodig om proefondervindelijk met grote schade voor jezelf, zoals men het gif leert kennen door ervan te proeven, een vriend te zoeken; Plutarchus, buiten kijf de geleerdste van alle Griekse schrijvers, gaf ons een prachtige methode om gemakkelijk de ware en oprechte vriend te kunnen onderscheiden van de bedrieger en de vleier. Aangezien trouw niet voldoende is bij het raden van zijn vrienden net zo min als bij het toedienen van geneesmiddelen, moet men wijsheid betrachten, zodat we de vriendschap niet ondermijnen doordat we de dwalingen van een vriend op onhandige manier proberen te verhelpen. Daarom heeft Plutarchus de kroon op zijn werk gezet door aan te geven hoe lankmoedig de kritiek op een vriend moet zijn, als er kritiek geleverd moet worden. We hebben derhalve dit vruchtbare werk ter ere van Uwe Majesteit in het Latijn vertaald, om u nu dezelfde liefde en trouw die ik u ooit betuigde toen u nog een veelbelovend kind was,[4.] te betuigen nu u de meest illustere van alle koningen bent. Vaarwel.

3. Pseudo-Seneca, *De moribus* 51.
4. Zie brief 104.

273 *Aan Andrea Ammonio*
[Cambridge], 1 september [1513]

Ammonio bevond zich in het gevolg van de Engelse koning Hendrik VIII tijdens diens expeditie naar Picardië. De gecombineerde legers van Hendrik VIII en keizer Maximiliaan versloegen de Fransen op 16 augustus 1513 bij Guinegate, in de omgeving van Sint-Omaars.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Ik denk dat de brief die ik je al had geschreven, nu wel is aangekomen. Maar ik ben je erg dankbaar dat je in je brief aan Jan[1.] je vriend Erasmus hebt vermeld en nog wel zo liefdevol. Het boekje *Voorschriften voor het behouden van een goede gezondheid*,[2.] dat ik vroeger heb opgedragen aan de rijksarchivaris,[3.] is onlangs in Londen zeer fraai gedrukt. Je vriend Jan heeft beloofd je een of twee exemplaren te sturen. Als de man aan wie ik het boek heb opgedragen, in het kamp is, en de gelegenheid zich voordoet, verzoek ik je mijn groeten aan hem over te brengen en hem het boekje te tonen. Want ik heb het zo verbeterd dat hij nauwelijks zal geloven dat het hetzelfde werk is.

In Londen woedt de pest even erg als bij jullie de oorlog. En zo blijf ik maar in Cambridge, terwijl ik iedere dag weer uitzie naar een gunstig moment om uit te vliegen, maar die gelegenheid komt niet. Bovendien houden de dertig nobels die ik tegen Sint-Michiel verwacht, me hier vast.[4.] Sixtinus is al naar Brabant vertrokken. Ik ben zo opgewonden bij de gedachte het werk van Hieronymus te corrigeren en met noten te verhelderen dat ik wel door een godheid lijk te worden geïnspireerd. Ik heb de correctie trouwens al bijna voltooid door veel oude manuscripten met elkaar te vergelijken. En ik doe dat ten koste van ongelooflijk veel eigen geld.

Ik moest erg lachen om de schilderachtige beschrijving van het kampleven in je brieven aan je vriend Jan: het gehinnik, het geschreeuw, het gedraaf van de paarden, het geschal van de trompetten, het gedonder van het geschut, de bliksemschichten van de kanonnen, het gekots van de zieken, het gekreun van de stervenden; je bracht het allemaal tot leven. Wat zul jij geluk-

1. Jan van Lotharingen.
2. *De tuenda bona valetudine percepta* (Londen, 1513).
3. John Yonge; zie brief 268.
4. De eerste betaling van het leefgeld uit Aldington, dat in halfjaarlijkse termijnen werd betaald, op Sint-Michiel (29 september) en op Onze-Lieve-Vrouwedag (25 maart).

kig zijn als je ongedeerd bij ons terugkeert, wat de grote God moge geven! Wat voor boeiende verhalen zul je ons de rest van je leven kunnen opdissen na die ellendige ervaringen! Maar bij de muzen en de gratiën vraag ik je met aandrang, mijn dierbare Ammonio, de waarschuwing die ik je in mijn laatste brief heb gegeven, niet te vergeten en veilig te vechten. Met je pen mag je zo onstuimig zijn als je wilt, en honderdduizend vijanden op één dag neersabelen. Ik verheug me zozeer op het succes voor de onzen, dat ik het noch mondeling, noch schriftelijk kan verwoorden.

Als je Sint-Omaars bezoekt en als de gelegenheid zich voordoet, groet dan de abt[5.] van Saint-Bertin, mijn bijzondere beschermer. Verder het hoofd van zijn huishouding, Anton van Luxemburg, kanunnik van Sint-Omaars en de dokter van de abt en de stad, de heer Gijsbert, twee van mijn beste vrienden; verder de deken[6.] van genoemde kerk, een man met een voorbeeldig karakter en een liefhebber van de letteren. Als het je lukt hem te spreken te krijgen, verzoek ik je hem te vragen hoe het met Maurits,[7.] mijn vroegere bediende, is afgelopen. Ik zou graag wat voor hem willen doen, als dat mogelijk is. Ik durf je niet te vragen me af en toe te schrijven, want je wordt al genoeg door rampspoed gekweld, en tegelijkertijd, naar ik vermoed, door vele beslommeringen. Maar toch, als je het zonder al te veel moeite kunt doen, zou ik dat buitengewoon prettig vinden.

Ik weet dat niemand, en zeker ik niet, je hoeft te vragen om de zaak van je dierbare Jan te begunstigen en hem te helpen zo succesvol mogelijk te zijn. Ik weet hoezeer je hem waardeert. Hij is je zeldzaam toegewijd en Ammonio pleegt zich niet gauw te laten overtreffen in genegenheid. Zijn hoop in deze aangelegenheid is voornamelijk op jou gevestigd.

Ik vraag je met de meeste nadruk mijn groeten over te brengen aan Battista;[8.] van hem verwacht ik een brief in het Grieks of helemaal niets! Ik bid dat een genadige god een gunstiger briesje zendt, want ‘deze wind maakt ons zowel het afwachten als het varen onmogelijk’.[9.] Vaarwel.

5. Anton van Bergen.
6. Sidrach de Lalaing.
7. Zie brief 263.
8. Waarschijnlijk Boerio.
9. *Adagia II*, 5, 21.

274 *Aan William Gonnell*
Cambridge, 26 september [1513]

William Gonnell woonde in Landbeach, een dorp ten noordwesten van Cambridge, en het lijkt erop dat hij daar schoolmeester was. Hij deed wat kopieerwerk voor Erasmus en zorgde voor diens paard als Erasmus afwezig was. In september 1513 nam Erasmus waarschijnlijk zijn intrek bij Gonnell nadat de pest was uitgebroken in Cambridge. Brief 275 toont dat hij weer is teruggekeerd, maar aarzelt om in Cambridge te blijven, en in 276 besluit hij weer naar het platteland te gaan, vanwaar brief 278 is geschreven.

Erasmus aan zijn vriend Gonnell, gegroet

Mijn paard komt altijd frisser en in betere conditie bij mij terug, mijn beste Gonnell, en laat duidelijk zien hoe goed en verstandig je voor hem zorgt. Daarom vraag ik je dringend door te gaan zoals je begonnen bent en goed voor ons lastdier te blijven zorgen. Want waarom zou ik het niet het onze noemen, als onder vrienden alles gemeenschappelijk is?[1] Ik zal ervoor zorgen dat het niet lijkt dat je je diensten hebt verricht voor een vergeetachtig of ondankbaar mens. Vaarwel, beste Gonnell.

Cambridge, 26 september [1512]

275 *Aan William Gonnell*
Cambridge, oktober 1513

De toestand hier is als voordien, zodat ik nog niet zeker weet of ik naar je moet terugkeren. Er is weer iemand, niet ver van het college, doodgegaan en de arts Bont is op het platteland overleden en zijn dochtertje thuis. Doe me daarom het plezier de bedden de eerste vier dagen niet te verplaatsen. Als ik kom, kom ik met onze vriend Watson. Vaarwel.

Aan de geachte G., schoolmeester en bijzondere vriend

276 *Aan Gonnell en Walkden*
Cambridge, oktober 1513

Deze brief is waarschijnlijk gericht aan William Gonnell en aan Humphrey (Omfredus) Walkden, verbonden aan Queen's College,

1. *Adagia II*, 1, 1.

Cambridge. De ingesloten brief die Walkden in het Engels moest vertalen, was gericht aan de vader van John Smith, die Erasmus' leerlingbediende was geweest sinds november 1511; zie brief 241. De vader, Robert Smith, had Erasmus gevraagd zijn zoon terug te sturen. Erasmus had daarin toegestemd; zie brief 277. John Smith keerde na enige tijd terug naar Erasmus en ging in 1515 met hem mee naar Bazel. Hij verliet Erasmus in april 1518.

Erasmus aan zijn vrienden G. en O., gegroet

Ik kan niet spreken met dat monster. Jullie moeten hem ervan overtuigen dat ik meer dan een vader voor de jongen ben geweest en hem geestelijk en lichamelijk uitstekend heb verzorgd, en dat hij zijn tijd niet verdaan heeft, maar er meer profijt van heeft getrokken dan hij ooit van enige school zou hebben gehad.

Als mijn paard nieuwe hoefijzers nodig heeft, zorg dan dat het die krijgt, want het zal misschien een grote afstand moeten afleggen. Ik heb hier nog iets te doen, waardoor ik langer moet blijven dan ik wil. Woensdag zal ik, met Watson, komen. Vaarwel en behandel, ter wille van mij, die ezel van een man hoffelijk.

Als Humphrey tijd heeft, zou ik graag hebben dat hij de inhoud van het volgende in het Engels vertaalt en het via John naar mij stuurt om het te ondertekenen.

Gegroet, mijn geëerde vriend Robert Smith

Ik heb nog geen bediende, want degene op wie ik vast rekende, is van mening veranderd en de zee overgestoken. Maar omdat ik besloten heb me neer te leggen bij uw wensen, stuur ik John terug. Ik ben voor hem in alles als een vader geweest, en meer dan een vader, dat wil zeggen in mijn zorg voor zijn lichaam en zijn geest. Zijn karakter verdiende dat en het spijt me dan ook niet dat ik hem dat heb gegeven. Hij heeft zijn tijd niet verdaan. Hoewel de vooruitgang van de jongen niet onmiddellijk opviel, kent hij meer Latijn dan hij in drie jaar in de school van Roger[1] zou hebben geleerd. Hij is niet geslagen, omdat hij daartoe bij mij geen aanleiding gaf en een edelmoedige geest kan men veel beter de weg wijzen dan meesleuren. Als u voor hem een geschiktere leermeester hebt gevonden, dan doet me dat plezier voor de jongen en voor u, want de natuurlijke gaven van de jongen verdienen een eersteklas

1. De Saint Anthony's school in Londen, waarvan Roger Wentford rector was; zie brief 196/inleiding.

vakman. Misschien kunt u iemand vinden die geleerder is, maar niemand die meer op hem gesteld is, ook al zoekt u heel het land af.

Mijn beste wensen voor uzelf, uw uitmuntende vrouw en uw hele huis.

Aan meester G. en O., zijn geachte vrienden

277 *Aan Roger Wentford*
[Landbeach? oktober 1513]

Aangezien John Smith een leerling was geweest op Wentfords school, hoopte Erasmus dat Wentford John's vader ervan kon overtuigen hem bij Erasmus te laten totdat deze een andere bediende had gevonden.

Erasmus aan Roger Wentford, de zeergeleerde hoofdmeester van Saint Antony's school

De vader van John was bij ons en gaf me te kennen dat hij zijn zoon aan een ander wilde toevertrouwen; ik verzette me daar met geen woord tegen. Hij gaf me de tijd tot Allerheiligen en ik aanvaardde dat. Ik zei erbij dat, als hij hem dadelijk wilde meenemen, ik dat ook goed vond. Ik kan niet boos op hem worden, want ik weet dat hij alles wat hij met de jongen doet, doet op instigatie van iemand anders. Een tijd geleden haalde hij hem weg, daarna bracht hij hem door jouw toedoen bij me terug, hoewel ik dat helemaal niet wenste, omdat ik mijn zinnen op iets anders had gezet. Een andere keer haalde hij hem veertien dagen weg, bracht hem toen zelf weer terug en wilde hem zelfs toestaan me op mijn reis over zee te vergezellen. In mijn huis is hij vrijgevig opgevoed en dat op mijn kosten. Misschien maakte hij niet zoveel voortgang als ik wenste, maar ik durf toch gerust te beweren dat hij nu meer van Latijn afweet dan wanneer hij gedurende drie jaar welke school ook had bezocht, zelfs die van Lily[1.] en je weet dat de eerste resultaten heel gering waren. Het is dan ook ver bezijden de waarheid dat hij bij mij zijn tijd verdaan zou hebben. Maar ik heb geen zin nog langer mijn tijd te verspillen, nu ik zie dat die domme vader heen en weer slingert op suggesties van anderen en dat zijn moeder hem verwent. Niets is zo nutteloos als wat je voor ondankbaren doet. Niet dat ik hen ondankbaar vind, maar de moeite die je besteedt aan mensen die hun verstand niet gebruiken, is helemaal voor niets. Want iemand die ondankbaar is en doet alsof hij tot niets verplicht is, voelt zich

1. De Saint Paul's school, gesticht door Colet, waar William Lily rector was.

inwendig wel verplicht en zal soms uit schaamte dankbaarheid betuigen. Maar iemand die een weldaad niet op juiste waarde weet te schatten, gaat zelfs denken dat men hem dank verschuldigd is! En als het al dom is je uit te sloven voor mensen die dat niet eens doorhebben, dan is het al helemaal waanzin goed te doen aan mensen die dat niet willen. De vader zei tegen een goede vriend van me dat de jongen weinig leerde omdat ik geen Engels ken; dat is juist de reden dat hij meer Latijn leert, of hij het wil of niet.

'Waartoe dit alles?', zeg je. Hiertoe. Toen de vader met mij over die zaak onderhandelde, was ik er bijna zeker van dat ik een bediende[2.] kon krijgen. Die is echter van mening veranderd en naar Brabant overgestoken, maar zal voor Kerstmis terugkeren. Als ik zelf vertrek - en dat zal na 1 november zijn - zal ik John achterlaten waar hij wil. Zo niet, dan zal hij toestaan dat hij bij me blijft totdat de ander is teruggekeerd, zodat ik niet in korte tijd weer van bediende hoef te veranderen. Zie hem daarvan te overtuigen. Als hij pertinent weigert, moet hij maar doen wat hij wil, hoewel ik er niet aan twijfel dat hij er geen bezwaar tegen zal hebben. Ik vind het niet zo erg dat al mijn moeite voor niets is geweest, omdat ik ze besteedde aan een jongen met een goed karakter. Vaarwel, mijn beste Roger, en schrijf me af en toe.

Ik denk er opeens aan waarom die man vindt dat ik alleen geschikt ben zijn zoon op mijn kosten te onderwijzen, te kleden en te voeden. Hij heeft minder hand- en spandiensten hoeven te verrichten dan hij bij jou zou hebben gedaan. Hij is hier goed behandeld en heeft niets hoeven kopiëren. Ik heb hem goed gevoed en gekleed, en met zorg onderwezen. En als hij even gretig was geweest om te leren als ik om hem te onderwijzen, dan had hij nu geen leraar of schoolmeester met al te losse handen meer nodig. En ik meen dat mijn onderwijs niet onderdoet voor dat van de gemiddelde leraren. Ik zeg dit niet omdat ik zo inzit over het geld, maar omdat ik meer dan anderen de indruk lijk te wekken me te lenen voor een dergelijke behandeling en beroving van mijn bediende zonder enige dank. Maar daarover een volgende keer meer. Nogmaals, beste wensen, mijn dierbare Roger.

[1514]

2. Waarschijnlijk Stephen Gardiner.

278 *Aan John Colet*
[?Landbeach bij] Cambridge, 31 oktober [1513]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Colet, gegroet

Ik kan je niet zeggen hoezeer ik je feliciteer met de rust die je hebt teruggevonden.[1.] Ik vraag me af wat de suffragaanbisschop[2.] wil, want hij was op de hoogte van de opgelegde heffingen toen hij de last van mijn jaargeld aanvaardde, maar in die tijd heeft hij met geen woord gerept over de verdeling van die tien procent.

Ik merk dat je het me enigszins kwalijk neemt dat ik, zonder je op te zoeken, Londen weer heb verlaten en dat je mijn ongeduldigheid afkeurt. Ik ontken mijn tekortkoming niet, maar het zat toen helemaal niet zo als jij vermoedt. In de eerste plaats had ik niets met je te bespreken en jouw William[3.] waarschuwde me ronduit dat je het erg druk had met het schrijven van brieven, zodat ik je niet moest storen. Daarvoor was ik trouwens ook niet gekomen, maar alleen om de brieven die je voor me had bestemd, van William in ontvangst te nemen. Uit vrees voor de pest haastte ik me ook uit Londen weg te komen, zodat ik zelfs mijn eigen kamer niet meer heb betrokken. Toen ik er terugkwam om de boeken te halen, heb ik, helemaal alleen, al mijn boeken en andere spullen bij elkaar geraapt. Daarna - het was toen al vrij laat - ben ik snel vertrokken en ik heb niet meer in mijn kamer geslapen. Ik heb aan Joost[4.] opdracht gegeven om mijn bagage te vervoeren. Zodoende ben ik je niet komen opzoeken.

Ik heb je brief van 7 oktober op 31 oktober ontvangen en ik had je over dezelfde onderwerpen nog een keer geschreven. Als mijn Mattheus[5.] niet bij jou is, is hij bij de bisschop van Rochester, wat ik al vermoedde. Maar omdat ik het hem apart had meegegeven, heeft hij het niet bij de rest gedaan. Als het verloren is gegaan, zal ik dat mezelf te verwijten hebben en als straf voor mijn dienstvaardigheid zal ik met weerzin het werk opnieuw doen.

Nu iedereen Cambridge in alle richtingen ontvlucht, ben ik zelf ook naar het platteland gegaan, maar het gebrek aan wijn dwingt me misschien weer naar Cambridge terug te keren.

1. Zie brief 270, noot 1.
2. John Thornton, suffragaanbisschop van Canterbury, was op 31 juli 1512 aangewezen als pastoor van Aldington, maar moest Erasmus een jaargeld betalen. De vraag hier is of de koninklijke belasting van 10% op de inkomsten uit de parochie gedeeltelijk mochten worden ingehouden op Erasmus' jaargeld. Aangezien de belasting was opgelegd voordat Thornton ermee instemde Erasmus een jaargeld te betalen, voerde Erasmus aan dat de heffing helemaal voor rekening van Thornton kwam.
3. Waarschijnlijk William Dancaster.
4. Het is niet bekend om wie het gaat. Het lijkt niet waarschijnlijk dat Joost Bade (door Allen genoemd) Erasmus achterna is gereisd.
5. Erasmus' Latijnse vertaling van het evangelie van Mattheus.

Ik heb je in mijn vorige brief gefeliciteerd en ik feliciteer je nogmaals dat je bent teruggekeerd tot die heilige en heilzame bezigheid van het preken. Ik denk dat die korte onderbreking[6.] ten goede zal keren; de mensen zullen aandachtiger luisteren naar de stem die zij enige tijd hebben moeten missen. Moge de almachtige Jezus je ongedeerd behouden.

Cambridge, 31 oktober [1507]

279 *Aan William Gonnell*
[Cambridge, begin november 1513]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend, meester William Gonnell, gegroet

Er is geen reden, mijn beste Gonnell, je al te bang te laten maken door de dood van een paar mensen, tenzij de plaag[1.] zich naar alle kanten verspreidt. Als je nu in Engeland van woonplaats verandert, verander je gewoon van gevaar en je ontsnapt er niet aan. Vermijd zoveel mogelijk samengeschoolde menigten, leef sober, zoals je dat gewend bent, en houd je familie op dezelfde manier ver van de massa. De winter staat voor de deur en die brengt meestal medicijn voor dit soort rampen.

Ik begrijp dat je erg in de put zit je en bijna wanhopig bent, omdat je een beurs met enige geldstukken hebt verloren. In de eerste plaats, wat heeft een leerling van de muzen van doen met geld? Wat heeft Apollo van doen met Midas? Vervolgens, wat heeft een jonge man van doen met de zorgen van een grijsaard? En ten slotte, kan het verlies van een beetje geld de geest van Gonnell aantasten? Vijftien jaar geleden, toen ik me gereed maakte om naar Frankrijk terug te keren, heb ik twintig pond verloren op de kust van Dover, en zo schipbreuk geleden nog voordat ik me had ingescheept. In één klap had ik al mijn geld verloren, maar ik liet me zo totaal niet uit het veld slaan[2.] dat ik met nog meer enthousiasme en vurigheid tot mijn studie terugkeerde en in een paar dagen het werk aan de *Spreekwoorden*[3.] voltooide. Laat je bekoren door de muzen, mijn beste Gonnell; de Fortuin zal je eens je geld terugbezorgen, en zelfs met rente. Ondertussen moet je maar denken dat het kleine vermogen van

6. Zie brief 270, noot 2.
1. De pest die toen in Cambridge heerste.
2. Erasmus was door dit verlies heel wat meer getroffen dan hij hier toegeeft, getuige brief 119.
3. De eerste uitgave van de *Adagia* die in 1500 in Parijs verscheen.

Erasmus, hoe gering ook, aan ons samen toebehoort. Ik betreur je afwezigheid evenveel als jij de mijne, maar het lot zal ons niet altijd slecht gezind zijn.

Het vertrek van mijn John viel mij in het begin zwaar. Nu is mijn ziel zo gehard dat ik hem liever niet zie terugkeren. Wat voor nut heeft het immers mensen goed te doen die dat niet begrijpen? Niets is meer verloren dan wat men voor een ondankbare doet, maar nog meer gaat verloren wat men doet voor mensen zonder verstand. De ondankbare veinst, de dwaas voelt helemaal niets. Als je van plan bent iets nieuws te beginnen, laat het mij dan weten. Zodra we elkaar spreken, zal ik je een nieuwtje vertellen dat je, naar ik hoop, aangenaam zal verrassen en niet zonder nut zal zijn voor je studies. Vaarwel.

Londen, 1515

Groet namens mij je uitmuntende moeder en alle anderen. Het verbaast me dat Lupset niets van zich laat horen. Ik zou graag weten wat hij uitvoert en hoe het met hem gaat. Nogmaals, vaarwel.

[Londen, 1515]

280 *Van Andrea Ammonio*
Londen, 25 november [1513]

Koning Hendrik VIII was eind oktober naar Engeland teruggekeerd en waarschijnlijk was Ammonio met hem teruggereisd.

Andrea Ammonio aan Desiderius Erasmus, hartelijk gegroet

Ik heb drie brieven van je ontvangen toen ik in het kamp was en die hebben mij nog meer plezier gedaan dan de aftocht van de Fransen. Op de eerste twee heb ik geantwoord in de stijl van het kamp; ik weet niet of je die ontvangen hebt.[1] Op je laatste brief[2] heb ik niet geantwoord, omdat hij me werd overhandigd toen wij op het punt stonden Frankrijk te verlaten om ons te laten toejuichen in Engeland, maar ik heb wel gedaan wat je me hebt gevraagd. Ik heb je erg geprezen bij de abt[3] van Saint-Bertin en ik heb de hele lijst van je vrienden die bij hem in dienst zijn, afgewerkt. Hij fleurde meteen helemaal op toen ik je naam noemde, net een moeder en weduwe die een bericht krijgt van haar zoon in het buitenland. Hij heeft mij bij de arm apart genomen, aan-

1. Deze twee brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. Brief 273.
3. Anton van Bergen.

gezien het er erg druk was, en mij uitvoerig en zeer vriendschappelijk over jou uitgehoord en ten slotte gevraagd hoe het je verging in Engeland. Ik heb naar waarheid geantwoord dat het heel wat minder goed ging dan je verdiende. Kortom, het was duidelijk dat hij je erg goed gezind was. Verder heb ik de rijksarchivaris[4.] opgezocht, hem persoonlijk laten zien wat je over hem hebt geschreven en hem het boekje van Plutarchus aangeboden. Hij heeft in een paar woorden zijn dank uitgesproken en omdat hij het, naar het leek, zeer druk had, spoedde hij zich ergens anders heen. Daarna heb ik geen gelegenheid meer gehad hem te spreken.

Zodra ik voet had gezet op de Engelse bodem, ben ik begonnen na te vragen waar je verbleef, want je had me geschreven dat je de pest in Cambridge wilde ontvluchten. Uiteindelijk vertelde Sixtinus me dat je Cambridge vanwege de pest had verlaten en ergens anders heengegaan was. Omdat je daar geen wijn had en dat gemis ernstiger vond dan de pest, was je naar Cambridge teruggekeerd en daar verbleef je nu. O, dappere wapenbroeder van Bassareus,[5.] dat je in het grootste gevaar je aanvoerder niet in de steek hebt willen laten! Daarom stuur ik je een geschenkje van je leider, een grote kruik wijn van Kreta. Het is de wijn die Jupiter, toen hij in dat eiland opgroeide, met zijn piemeltje heeft uitgepiest, een wonderlijk mengsel van melk en nectar. Je zult er volop van kunnen drinken als je snel hierheen komt.

Je gelukwens met de toename van mijn fortuin is niet die van een vriend, behalve als je jezelf evenzeer gelukwenst en er gebruik van maakt alsof het je eigen bezit is. Ik op mijn beurt wens je geluk met van alles en met de tien goudstukken die de bisschop van Durham[6.] je heeft gegeven, niet zozeer vanwege het geschenk, als wel omdat hij alleen maar zo gul is voor mensen van wie hij houdt en tegen wie hij opkijkt. Maar het verbaast me niet dat hij je vragen over mij ontwijkend beantwoordde, al weet ik niet waarom. Kort voordat hij ons kamp verliet, liet hij me blijken ontevreden te zijn, maar ik heb geen flauw idee wat daarvan de oorzaak is. Hij is erg achterdochtig en bepaalde dingen waar niemand anders iets achter zoekt, vallen slecht bij hem. Maar zolang ik mijn plicht gedaan heb en ik nergens schuldig aan ben, maakt het me niet uit hoe deze of gene tegen me aankijkt.

Verder heb ik nog veel om op je brief te antwoorden. Ik heb ook een hele zak vol beuzelpraatjes die ik bij jou wil uitstorten. Laat me dus onmiddellijk weten wanneer je hierheen komt. Maar aan één ding kan ik niet stilzwijgend voorbijgaan: Carmeliano heeft onlangs een epitaaf voor de koning van Schot-

4. John Yonge.
5. Een weinig voorkomende naam voor Bacchus, gebruikt in de oden van Horatius.
6. Thomas Ruthall.

land[7.] het licht laten zien dat vol stond met verwensingen aan het adres van de vrouwen. Je zult het wel spoedig te zien krijgen, gedrukt op de persen van Pynson. Carmeliano is daarom buitengewoon tevreden met zichzelf en bewondert zichzelf meer dan de befaamde Suffenus[8.] van Catullus. En toch had hij de eerste lettergreep van 'pullulare' kort gemaakt als ik die fout er niet voor hem had uitgeplukt! Maar er blijft nog veel te lachen over en vooral het feit dat sommige mensen dergelijke onnozelheden de hemel in prijzen. Vaarwel, allerbeste Erasmus en blijf van me houden zoals je al doet.

Londen, 25 november [1515]

Dat je me de dapperste hebt genoemd, zal ik je betaald zetten.

281 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 26 november [1513]

Deze brief kruiste brief 280.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Andrea Ammonio, gegroet

Ik wacht al op je geweldige krijgsverhalen en op wat in de gordels wordt meegebracht. Ik heb je verschillende keren geschreven via Jan van Lotharingen toen je in het kamp was. Ondertussen was mijn gevecht tegen de fouten in de teksten van Seneca en Hieronymus niet minder verwoed dan dat van jou tegen de Fransen. Hoewel ik nooit in het legerkamp was, stuurde de bisschop van Durham[1.] mij tien kronen uit de buit die men op de Fransen heeft veroverd. Maar daarover meer als ik je ontmoet; ondertussen verwacht ik brieven van je over je soldatenleven. Vaarwel, bijzondere vriend.

Cambridge, 26 november

Ik hoef je niet te vragen om iets wat je al uit jezelf doet; toch verzoek ik je om, wanneer je daartoe de gelegenheid hebt, mijn belangen ook mondeling te behartigen. Voor mij staat vast dat ik de komende maanden het heilige anker moet uitwerpen.[2.] Als alles goed gaat, zal ik dit land, waaraan ik de voorkeur heb gegeven boven Rome en waarin ik oud ben geworden, als mijn

7. Jacobus IV van Schotland was gesneuveld op 9 september 1513 in de slag bij Flodden, tegen de Engelsen.
8. Catullus, *Carmina XXII*. Suffenus is een charmante man in het dagelijkse leven, maar wordt onuitstaanbaar als hij verzen schrijft.
1. Thomas Ruthall.
2. *Adagia I* 1, 24.

vaderland beschouwen. Zo niet, dan zal ik me ervan losscheuren en weggaan, het doet er niet erg toe waarheen, om elders te sterven. Ik roep alle goden aan als getuigen van het vertrouwen waarin ik bedrogen uitkwam door de man die je kent.[3.] Als ik met drie woorden beloofd had wat hij mij herhaaldelijk in prachtige bewoordingen heeft toegezegd - 'ik weet wat ik beloof; ik zal mijn woord altijd gestand doen' -, dan mag ik sterven als ik niet liever ten onder zou gaan dan een man in de steek te laten die van mij afhankelijk is. Ik wens je geluk, mijn Andrea; ik hoor dat de Fortuin je toelacht en je niet zo door en door vijandig gezind is als ze voor mij is. Nogmaals, vaarwel.

[1509]

282 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge 28 november [1513]

Antwoord op brief 280.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Ammonio, gegroet

Mogen de Gratiën, de Venussen, de Charmes, kortom de Muzen en de letteren mij evenzeer vervloeken als Carmeliano, als me dit jaar iets heerlijkers is overkomen dan jouw brief! En neem maar van me aan dat deze eed heiliger is dan die welke Jupiter je zou zweren bij de 'Styx, de rivier van zijn broeder Pluto'.[1.] Het is de enige brief die ik heb ontvangen; de voorgaande heb ik niet gekregen. En ik zou je onder brieven hebben bedolven, als ik de hoop had gehad dat ze bezorgd konden worden. Zodra meester Jean me deze gelegenheid bood, was mij niets aangenamer dan met jou te converseren, voor zover dat mogelijk was. Dat jij, in deze roerige omstandigheden, Erasmus niet bent vergeten en zo toegewijd mijn onbelangrijke zaakjes hebt afgehandeld, dat mag voor jou de gewoonste zaak van de wereld zijn, maar ik zal me altijd blijven verbazen over je goedheid als over iets ongewoons, en van je houden om je enorme toewijding jegens mij. En natuurlijk ben ik je even dankbaar voor de wijn, als had ik hem al metterdaad ontvangen. Maar het verbaast me wel dat je iets dergelijks aan deze schurken hebt toevertrouwd, wier onbetrouwbaarheid je al zo vaak hebt ondervonden. De koetsier die mij je brief bracht, zei glashard dat hij geen vat had gekregen.

3. Waarschijnlijk Mountjoy, die weinig had gedaan om aan de verwachtingen van Erasmus te beantwoorden.
1. Zie Vergilius, *Aeneis IX*, 104.

De bisschop van Durham[2.] heeft mij een antwoord gegeven dat nergens op sloeg. Toen ik maar bleef doorvragen, zei hij, met een gezicht alsof hij graag van het onderwerp wilde afstappen: ‘Ik meen dat dat een zaak is van Winchester,[3.] maar ik weet het niet zeker,’ en hij keerde onmiddellijk terug naar zijn verhaal, dat ik had onderbroken. Hij liet dus duidelijk blijken dat hij zeer vijandig stond tegenover Battista,[4.] ofschoon ik daartoe geen enkele aanleiding gaf. Maar dit zijn duistere geheimen.

Ik zal niet voor Kerstmis naar Londen komen, deels vanwege de pest, deels vanwege alle struikroverij die nu overal in Engeland welig tiert. De dag voordat ik jouw brief kreeg, had ik via Bryan geschreven. Deze heeft in één boek de hele geschiedenis van deze Fransen behandeld. Ik zag het epitaaf van Carmeliano, en toen ik ‘pullulare’ las, zei ik: ‘Hier klopt iets niet.’ Desgevraagd kreeg ik te horen dat het van Carmeliano was, waarop ik antwoordde: ‘Dat past wonderwel bij de man’. Zij vatten het op alsof ik zei ‘bij de koning van Schotland’, maar degenen die wat scherpzinniger waren, glimlachten. Maar je bent echt veel te goed om je te bekommeren om de reputatie van dat beest. Bij God, ik had er heel wat voor over gehad als je over hem had gezwegen. Het verbaast me dat je in je brief helemaal niets zegt over Battista. Want men bericht dat Bullock spoedig zal aankomen. En, welja, je noemt me ‘allerheiligst’,[5.] maar je beledigt daarmee de paus. Welk bijvoeglijk naamwoord paste echter beter bij een soldaat en overwinnaar dan ‘de moedigste’? Zelfs als je hele karren had gevuld met onbenulligheden, niet alleen maar een paar zakken, dan nog zou je mij niet verzadigen als ik ooit de kans kreeg wat met je te praten.

Ik zie dat jouw, of liever gezegd, onze meester Jan[6.] zeer zorgvuldig met onze brieven is omgegaan. Ik heb nu dan ook nog meer respect voor hem, hoewel ik hem ook voordien al graag mocht. Hij vertelt dat hij niet zo maar wat ambieert, maar een echte bisschopszetel. Ach, mocht hem dat lukken, want hij lijkt me een vriendelijk en oprecht man.

Ik leid, mijn beste Ammonio, al enige maanden het bestaan van een slak. Opgesloten en teruggetrokken in huis zit ik maar wat te prevelen boven mijn boeken. Er heerst hier grote eenzaamheid; de meeste mensen zijn vertrokken uit vrees voor de pest. Trouwens, ook al zijn ze er allemaal, dan nog heerst er eenzaamheid. De kosten zijn bijna niet op te brengen, de verdiensten nog geen kwart. Ik heb het je al gezworen bij alles wat heilig is. Ik ben

2. Thomas Ruthall.
3. Richard Foxe.
4. Boerio.
5. Misschien in het oorspronkelijke opschrift van brief 280.
6. Jan van Lotharingen.

hier nog geen vijf maanden en ik heb al zestig nobels uitgegeven. Ik heb er één aangenomen van een paar toehoorders, zij het onder veel protest en tegenstribbelen. Ik ben vastbesloten deze wintermaanden alles op alles te zetten en, zoals men zegt,[7] het heilige anker uit te werpen. Als het lukt, zal ik mij gaan nestelen; zo niet, dan zal ik zeker van hier vertrekken, al is het onzeker waarheen. Als zich niets anders aandient, zal ik zeker ergens anders sterven. Vaarwel.

Cambridge, 28 november [1511]

283 *Aan Andrea Ammonio*
Cambridge, 21 december 1513

Deze brief volgt op het antwoord op brief 282, dat verloren is gegaan, en verwijst ook naar brief 280.

Erasmus van Rotterdam aan Andrea Ammonio, gegroet; een vrolijke brief

In je brief heb je aardig wat afgefilosofeerd over de muzen en de rijkdom. En ik geloof dat zelfs onze Pace nu zijn best doet de schone letteren af te leren en zich een soort stijl aanmeet - ik weet niet welke - die meer in de smaak zal vallen bij een Midas dan bij de muzen. Maar als, zoals je opmerkt, alleen iemand die geen omgang heeft met de muzen de weg naar de rijkdom kan gaan, dan zou Erasmus zeker niet bij de laatsten behoren, als je Carmeliano mag geloven. Maar wie zal jou serieus nemen als jij jezelf onder hun aantal schaart? En dan: al die prachtige woorden die je voor me bezigt, zoals ‘heerlijkheid van de muzen’ en dergelijke! Ik zal maar aannemen dat óf de vriendschap die je voor me koestert, je deze waandenkbeelden ingeeft, óf dat je in je goedheid me allerlei dingen toeschrijft die ik niet verdien, óf, en ik denk dat dit het dichtst bij de waarheid komt, dat je je ongelukkige vriend wat wilt bemoedigen en troosten met dergelijke complimentjes. Hoe het ook zij, ik ben je dankbaar voor je genegenheid jegens mij, ik waardeer je grootmoedigheid, ik houd van je om je toewijding.

Als je me in ernst aanraadt naar rijkdom te streven is dat, ik erken het, een echt vriendschappelijke raad, en ik zal dat ook doen, ook al protesteer ik er in mijn hart tegen en voorzie ik niet dat er iets goeds uit voortkomt. Als ik me zou blootstellen aan de grilligheden van het lot, zou ik de regels van het spel volgen en een nederlaag voor lief nemen. Ik weet heel goed dat het lot een

7. *Adagia I*, 1, 24.

spelletje speelt, dat het sommigen verheft en anderen vernedert, geheel naar eigen believen. Maar ik dacht dat ik er alles aan had gedaan om gevrijwaard te blijven van deze onbeschaamde meesteres, toen Mountjoy me een veilige haven aanbood en deed alsof dat al helemaal in kannen en kruiken was. Bij God, het interesseert mij niet dat de Fortuin andere mensen, ook al verdienen die het niet, gunstig gezind is; en jouw successen en die van je gelijken doen mij alleen maar een buitengewoon groot genoegen. Kortom, als het aan mij was mijn verdiensten te berekenen en te bepalen, dan denk ik dat mijn fortuin mijn verdiensten te boven gaat. Want ik meet me af aan mijn eigen maatstaf, niet aan de lof die jij me toezwaait. Maar wat me wel pijn doet is dat juist degene aan wie ik uitsluitend mijn vertrouwen schonk, me alleen maar woorden heeft voorgehouden. Nogmaals, hoe zwaar de last van de armoede ook is, vooral op de drempel van de moeilijke ouderdom, toch lijd ik meer onder de schaamte dan onder die armoede. Ook deze pijn zal ik moeten dragen, ik zal de schaamte van mijn gezicht moeten wassen; als ik voor dit lot geboren ben, is het niet aan mij tegen de goden te gaan strijden.

Dat het lot jouw zaken begunstigt, mijn Ammonio, ‘ze dragend op wind en golven’,[1.] doet mij zeer veel genoegen, niet alleen omdat het succes bij een vriend terechtkomt, maar ook omdat die vriend het verdiend heeft. Trouwens, wat heeft de Fortuin je tot nu toe gebracht dat past bij het niveau van je geleerdheid en je karakter? Ik zou bang zijn je te vleien in je geluk, als ik niet wist dat je mijn karakter goed genoeg kent om te weten dat ik nog geen satraap naar de mond zou praten. Maar als mijn inzicht me niet helemaal in de steek laat, staat Ammonio nog de hoogste eer te wachten.

Kijk eens hoe zelfgenoegzaam ik ben geworden door mijn *Adagia*; ik dacht dat niemand ze kende behalve ik; ik dacht dat het spreekwoord ‘niets ter zake’[2.] je was ontsnapt. Ik beging die fout omdat je er het voornaamwoord σοί aan toevoegde en je, als mijn herinnering me niet in de steek laat, πρός wegliet. Ik had je brief niet bij de hand toen ik schreef, maar ik vermoed dat je voor πόκρινεν eigenlijk ἀπέκρινεν had willen schrijven. Ik ben blij dat je vorige brief en die van Battista[3.] niet werden bezorgd, omdat ik ondertussen de zorg en het verdriet die de aankondiging van zijn ziekte me zouden hebben gebracht, in winst heb omgezet. En nu hij genezen is, word ik niet beroofd van mijn winst aan genot en ik feliciteer mezelf dat ik thuis ben gebleven. Die vijanden vreesde ik meer dan de Fransen, hoe twijfelachtig de afloop van oorlogen ook is. Ik vind het aardig en ben er dankbaar voor dat hij

1. Homerus, *Odyssee III*, 300.
2. *Adagia I*, 5, 45.
3. Boerio.

mij aanbiedt zijn huis en tafel met me te delen. Ik zie dat hij helemaal veranderd is, sinds hij zijn zoons heeft laten terugkeren.

Wat Carmeliano betreft, je verdedigt hem niet alleen goed maar ik bewonder ook je loyaliteit, omdat je de eer van het vaderland hoog houdt en zijn schurkachtigheid over het hoofd ziet. Ik zou echter willen dat je alle fouten van de man kon wegwissen - je zou je dan nog verdienstelijker maken voor je vaderland -, dat wil zeggen die vervloekte kerel helemaal elimineren. Het verbaast me dat je boos kunt worden op Thomas,[4.] een bediende die zo verstandig is en zo waakzaam dat hij beter voor je zaken zorgt dan jijzelf. Ik vraag je dan ook het voorval niet aan hem toe te rekenen, maar aan mijn noodlot.

Ik kom nu op je lofdicht,[5.] waarvan je, zo behage het de goden, mij tot rechter en criticus maakt en me evenveel macht geeft als Homerus[6.] aan Jupiter toekende, zodat ik met een hoofdknikje kan goed- en afkeuren wat ik wil en om zeep helpen wat me goeddunkt. Maar ik matig me niet zoveel talent of geleerdheid aan dat ik jouw gedicht kan verbeteren of kritiseren. Ik beken heel eerlijk dat ik alles wat van jou komt heel erg bewonder, hetzij omdat mijn verstand dat zo vindt - want ook middelmatige kunstenaars oordelen soms over grote kunstwerken - hetzij door een bepaalde gevoeligheid van geest. Ik lijd zeker niet aan vooringenomenheid, want mijn genegenheid voor jou heb ik juist uit bewondering voor jouw geschriften geput. Maar zoals elk oog zijn eigen esthetische voorkeur heeft, en ieders smaak zijn lievelingsgerecht, zo geloof ik dat er in elk karakter een andere gevoeligheid en een bepaalde mysterieuze voorkeur of afwijking afkeer zitten. Onze Holt[7.] heeft me, lang geleden, aantekeningen van je over onbeduidende zaken laten zien, die je zo maar had opgeschreven. Toen ik daarvan had geproefd, heb ik dadelijk een grote bewondering en liefde opgevat voor jouw genie, die ik heb meegenomen naar Italië. Diezelfde ader herkende ik in een brief van Mountjoy, ook al was die niet van jouw hand.[8.] Je hebt nu mijn mening over al je werken. En het is bijzonder prettig dat jij niet alleen bij de geleerden in de smaak valt, die, tenzij ze jaloers zijn, je alleen maar ten zeerste kunnen bewonderen, maar ook bij de grootste staatslieden en zelfs bij de heer van York.[9.] Ik kan je

4. Zie brief 239.
5. Dit lofdicht op Hendrik VIII van Ammonio lijkt nooit te zijn gepubliceerd.
6. Homerus, *Ilias XVI*, 250.
7. Misschien John Holt, vriend van Thomas More; het voorval moet dan hebben plaatsgehad in 1499/1500.
8. Brief 215.
9. Thomas Wolsey.

niet gelukkig noemen omdat de geleerden je eenstemmig toejuichen. Maar ik kan met recht zeggen dat je heel gelukkig bent als je bij deze grote man in de smaak valt, en dat je dan Rhamnusia mag danken.

Maar je zit al lang te popelen naar een echte beoordeling en roept dat dit een lofprijzing is en geen kritiek. Goed dan, om de schijn te vermijden dat ik tekort zou schieten jegens een vriend wie men niets mag weigeren, zal ik de huid van de leeuw aantrekken en me tegelijk de roede en de aanmatiging van de criticus toeëigenen.

Je vertelt de geschiedenis zodanig dat ik haar uit geen enkel commentaar beter zou kunnen leren kennen. Eerst het afsnijden van de bandieten, vervolgens de vergeefse poging van de vijand om de koning in te sluiten; daarna hoe zij, bij de hervatting van de strijd, schandelijk gevlucht zijn nadat hun leiders gevangen waren genomen. Verder de inname van Terwaan,[10.] de twee veldslagen waarin de Schotten bijna tot de laatste man werden uitgeroeid; Doornik dat werd ingenomen[11.] toen het prachtige weer daartoe scheen uit te nodigen en de goden het als het ware aanraadden; en dan vooral de vriendelijke komst van zijne keizerlijke majesteit in het kamp. Sommige mensen menen dat er van een gedicht geen sprake is als men niet alle goden van de hemel, de zee en de aarde oproept en er zeshonderd fabels in propt. Ik heb altijd van gedichten gehouden die niet al te ver afstaan van proza, maar wel van het beste proza. Zoals bij Philoxenus[12.] de heerlijkste vissen geen vissen zijn, het heerlijkste vlees geen vlees - en hij vond dat men op zee het heerlijkst voer langs de kust en op land het heerlijkst wandelde langs de zee -, zo beleef ik enorm veel genoegen aan een retorisch gedicht en aan een redenaar die iets dichterlijks heeft, en wel zo dat men in het proza de dichter hoort en in het gedicht de redenaar. Anderen smullen van het vergezicht, maar ik waardeer het bovenal dat je je taal laat voortvloeien uit de inhoud en dat je niet jezelf in het licht wilt stellen maar datgene wat zich om je heen afspeelde.

Van een paar verzen zou ik wensen dat ze wat vloeiender waren; maar dat gaat nu eenmaal zo als men geen tijd gehad heeft het werk nog eens te herzien of als wij te veel gespitst zijn op de grote prestaties en daardoor de details verwaarlozen. Eén vers leek mij wel erg gewoontjes: ‘opdat je de Fransen beide ogen kunt uitsteken’.

Als ik al te brutaal lijk, moet je dat aan jezelf wijten, want jij hebt me deze rol van criticus opgedrongen. Werkelijk prachtig vind ik de verzen: ‘Terwijl jij afwezig en ver van het rijk van Engeland / De rijkdommen van de Fransen

10. Op 22 augustus 1513.
11. Op 21 september 1513.
12. *Adagia I*, 2, 91.

verbrijzelt en als overwinnaar rondtrekt.' Ze stellen mij de situatie duidelijk voor ogen. Het leek of ik de grote Alexander met zijn legers nog verder dan India zag rondzwerven en, na de oceaan te zijn overgestoken, een nieuwe wereld zag zoeken om die te veroveren en met zijn zegevierende troepen door alle landen zag trekken; overal wordt alles wat hem in de weg staat veroverd, overwonnen, onderworpen.

Sommige mensen hebben zich ernstig gestoord aan het volgende vers: 'De vorst van onze koningen zowel in feite als in naam.' De kopiist, de geleerde en oprechte John Vaughan, veranderde 'onze' in 'alle', ik wierp op: 'van geen koningen', wat niet in de smaak viel. Toen probeerde ik 'van de dwaze koningen', met hetzelfde resultaat. Toen stelde ik voor 'niet in feite maar in naam', en ook dat werd verworpen; ook 'in feite noch in naam' keurde men af. Kortom, aangezien noch wat jij hebt geschreven, noch wat ik heb voorgesteld, genade kan vinden in hun ogen, moet je zelf maar beslissen wat het moet worden.

Ook het volgende vers viel in de smaak: 'Hij die kort daarvoor zijn benauwde[13.] majesteit had afgelegd'. Want de mensen die de geheimen der natuur onderzoeken, zeggen dat goud inderdaad de eigenschap heeft losser te maken en uit te zetten wat al te zeer drukt. Hetzelfde geldt voor: 'Hij kwam naar uw kamp onder een gelukkig voorteken'. Het beste voorteken is goud, vooral voor wie niets heeft.[14.] Veel andere dingen zijn het waard ze met een sterretje te markeren; als ik die aangeef met wat verhelderende aantekeningen over je gedicht, zit er dan een beloning in? Ik waardeer vooral dat je niet alleen geleerd en vernuftig vleit, maar dat ook nog op zo'n trefzekere wijze doet. Ziezo, hier heb je het oordeel van Aristarchus over je gedicht en op mijn beurt maak ik je tot rechter over mijn beoordeling.

Uit de brief van Pace maak ik op dat je een geschiedenis hebt geschreven van het conflict met de Schotten; ik zal die na aankomst lezen. Ik vind het bijzonder prettig dat Pace je zo oprecht is toegedaan; ik ken geen oprechter en beminnelijker man. Ik heb ook een gedicht gemaakt[15.] op de vlucht van de Fransen, maar 'de Muzen en Apollo lieten verstek gaan'.[16.] Ik heb je het gedicht gestuurd; het kan je niet veel tijd kosten, want het is erg kort. Wie jou heeft opgezadeld met mijn brief, heeft dat tegen mijn zin gedaan: hij had zelf alle brieven gevraagd, met de zelfingenomen verzekering dat hij overal heen

13. *Augusta*, misschien een drukfout of opzettelijk foute lezing van Erasmus voor *augusta* (verheven). Erasmus drijft hier de spot met Hendrik VIII en Maximiliaan, die beiden zeer op de penning waren.
14. Homerus, *Ilias XII*, 243.
15. Gedrukt in de *Epigrammata* van Erasmus (Bazel: Froben, 1518).
16. Martialis, *Epigrammata II*, 89, 3.

zou gaan en zowat heel Engeland zou afreizen. Als het je uitkomt, bezorg ze dan; zo niet, werp ze dan in het vuur liever dan je te belasten met deze dienst. Ik geloofde onmiddellijk dat je de brief waarvan ik zei dat ik hem niet had ontvangen, had gestuurd. Maar ik ben wel blij dat jouw achterdocht ook vruchten afwierp. Want je brief heeft mij veel troost geschonken, vooral in deze beroerde omstandigheden. We worden belaagd door de pest, bedreigd door struikrovers, drinken azijn en erger in plaats van wijn, waarover ook nog belasting wordt geheven. Leve de overwinning! Dat zingen we, wereldveroveraars als we zijn. Zelfs hier wordt je gedicht overal weggegrist, overgeschreven en door iedereen als geleerd en vernuftig geprezen.

Inzake de *Adagia* ben ik zeer slecht behandeld door de boekverkopers. Iemand heeft ze gedrukt in Bazel,[17.] maar hij heeft de uitgave van Manuzio zo goed nagebootst dat het dezelfde lijkt voor wie niet goed kijkt. Ik had een verbeterd en aangevuld exemplaar aan Franz[18.] toevertrouwd, die bijna alle boeken hierheen invoert, om het aan Bade te geven of aan iemand anders, volgens aanwijzingen van Bade. Die goede man heeft het exemplaar rechtstreeks naar Bazel gebracht en het overhandigd aan iemand die het al een keer had gedrukt, om het pas uit te geven wanneer hij zijn eigen exemplaren heeft verkocht, dat wil zeggen over tien jaar. Ik had een paar boekjes uit Plutarchus vertaald die hij eveneens moest afleveren bij Bade, om ze bij de andere te voegen die hij al heeft; ook deze heeft hij, naar ik vermoed, aan hem gegeven en hij vraagt mij om er nog meer te sturen. Dat is nu de goede trouw van de Sicambriërs; maar ik heb iets om me te wreken. Ik heb een manuscript van de *Adagia* bewaard, dat zelfs nog volledi ger is dan hetgeen hij heeft meegenomen. Met de Kretenzers moet je als Kretenzer omgaan.

Na Kerstmis zal ik onmiddellijk naar jullie snellen, tenzij Jupiter me aan huis kluistert. Ik vraag je Thomas Larke, de vriendelijkste en oprechtste man die ik in Engeland ken, de groeten over te brengen. Ik vraag je het niet al te bezwaarlijk te vinden om in de volgende brief die je aan Pace schrijft, te vragen wat er met de boeken[19.] gebeurd is die ik in Ferrara had achtergelaten. Zijn stilzwijgen komt mij lichtelijk verdacht voor. Niet dat ik twijfel aan zijn goede trouw, maar ik ben bang dat er iets gebeurd is met mijn commentaren, wat wij geen van beiden willen. Vaarwel Ammonio.

Cambridge, de feestdag van de heilige Thomas

17. Verwijzing naar de ongeautoriseerde uitgave van Johann Froben van augustus 1513.
18. Franz Birckmann.
19. In 1508; zie brief 244, noot 2; brief 254, noot 2.

284 *Aan Thomas Wolsey*
Cambridge 4 januari [1514]

Thomas Wolsey was zojuist benoemd tot bisschop van Lincoln. Erasmus draagt hem hier zijn handgeschreven vertaling op van Plutarchus' *De utilitate capienda ex inimicis* (Over het profijt dat men van zijn vijanden kan trekken). De vertaling werd misschien gemaakt in de herfstvan 1512 en was eind 1513 nog niet gepubliceerd. Waarschijnlijk maakte Erasmus toen een handgeschreven exemplaar om Wolsey aan te bieden als nieuwjaarsgeschenk voor 1514. Omdat hij toen geen gelegenheid had het op tijd aan te bieden (zie brief 287), breidde hij daarna dit voorwoord uit tot brief 297.

Aan de hoogedele heer Grootaalmoezenier van Zijne Allerchristelijkste Majesteit, de koning van Engeland, benoemd tot bisschop van Lincoln, van Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik aarzelde vroeger al een zo groot man met een zo klein cadeau te benaderen, want enerzijds nodigde uw goedheid me uit mijn aarzeling te overwinnen, maar anderzijds schrikte uw grootheid me af en ondertussen hebt u, naast al uw andere schitterende functies, nu ook nog de bisschoppelijke waardigheid gekregen. Toen ik echter bedacht dat alle eerbewijzen die u ten deel vielen, niets afdeden aan uw beminnelijkheid, durfde ik het aan om met dit onbetekenende geschenkje mijn toewijding aan u te tonen en uw gunst te vragen. Het is weliswaar een klein boekje maar, om het zeer kort aan te bevelen, het is wel van Plutarchus, de geleerdste en elegantste schrijver die moeder Griekenland, toch al zo rijk aan grote mannen, heeft voortgebracht. En ik weet niet of het ooit iemand anders gelukt is zoveel uitmuntende welsprekendheid te paren aan een zo nauwkeurige kennis van zaken. Alles wat hij hier zegt is pure parel. Als er iets oneffens in zit, dan is dat aan mij te wijten. Vaarwel en schrijf Erasmus bij onder de minsten van uw dienaren.

285 *Aan William Warham*
Cambridge, [januari 1514]

Dit is de laatste brief van Erasmus uit Cambridge. Begin februari verliet hij de stad voorgoed.

Erasmus van Rotterdam aan de aartsbisschop van Canterbury, gegroet

Uw Erasmus is in gevecht met een gevaarlijke en zeer pijnlijke aanval van niersteen. Ik ben in handen gevallen van dokters en apothekers, dat wil zeggen slachters en aasgieren. Nog steeds ben ik in barensnood. De pijn zit nu in mijn lendenen en het is onzeker wanneer ik zal bevallen en waarvan. Ik denk dat deze ziekte te wijten is aan het bier dat ik al een paar dagen drink bij gebrek aan wijn. Dit zijn de eerste vruchten die ik uit de befaamde oorlog tegen de Fransen pluk. Ik heb deze brieven alleen maar gedicteerd, en zelfs dat ging niet zonder veel pijn. Zorg dat het u goed gaat, mijn beste mecenas.

Cambridge, [1515]

286 *Van William Warham*
Londen, 5 februari [1514]

William, aartsbisschop van Canterbury, kanselier van het rijk en primaat van heel Engeland, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Mijn beste Erasmus, als wij, aan het begin van een brief, al aan gezonde mensen gezondheid toewensen, dat moeten wij dat zeker doen aan jou nu je ziek bent. Nuwe Maria-Lichtmis[1] gevierd hebben, denk ik dat het een gunstig voorteken is en dat je spoedig verlost zult zijn van je nierstenen. Wat moeten die stenen in dat kleine lijf van je? Of wat moet er op deze steenrots worden gebouwd? Je gaat toch niet, naar ik aanneem, een schitterend huis of iets dergelijks bouwen? Omdat jij niets hebt aan die stenen, moet je zo snel mogelijk van die ballast zien af te komen en er wat geld voor overhebben om het puin af te voeren. Met mij is het net andersom: ik geef dagelijks geld uit om stenen voor mijn gebouwen te laten aanvoeren. En om je dat gemakkelijker te maken en te zorgen dat je niet bij de pakken neerzit, heb ik aan de zoon van een goudsmid[2] in Londen tien nobels gegeven; wat zou ik die graag in tien legioenen zien veranderen! Dit medicijn van goud bevat in zichzelf al veel kracht; gebruik het voor je gezondheid, waarvoor ik nog heel wat meer zou willen uitgeven. Je hebt immers nog zoveel uitmuntende werken uit te geven en dat kun je alleen als je gezond bent. Zorg goed voor jezelf en beroof ons niet door je ziekte van de mooiste verwachtingen en de zoetste vrucht van je geleerdheid.

Londen, 5 februari [1512]

1. Op 2 februari.
2. Misschien Thomas Lupset.

287 *Aan William Gonnell*
[bij Londen? ca. 14 februari 1514]

Erasmus aan zijn vriend Gonnell, gegroet

Ik heb in Londen mijn beide mecenassen, de aartsbisschop en Mountjoy, begroet. Ik was van plan bij die gelegenheid mijn vrienden met een of ander klein geschenk te verrassen, en onder deze de aalmoezenier, nu bisschop van Lincoln, maar Londen, waar je je nog niet veilig kunt ophouden vanwege de pest, beviel me niet en ik heb het uitgesteld. De koning was ziek toen ik vorige week zaterdag[1] daar, dat wil zeggen in Richmond, was, maar de arts zei dat hij nu buiten gevaar was.

De nuntius van de paus,[2] de Theatijner bisschop, is op het ogenblik in Londen. Het is, naar men zegt, een zeer geleerd man, gekomen om te onderhandelen over de vrede tussen de vorsten. Maar tevergeefs. Hij is, als ik mij niet vergis, meer met zijn eigen zaken bezig dan met die van ons. De koning is van plan in mei het Kanaal over te steken en zijn zuster Mary mee te nemen, die met onze vorst[3] zal trouwen. Het gerucht gaat dat Margareta, de dochter van Maximiliaan, zal trouwen met de nieuwe hertog[4] die onlangs door onze koning van staljongen[5] tot edelman is bevorderd.

Ik heb het paard teruggestuurd. Zeg je vader het goed te behandelen. Ik heb hier een en ander dat je erg zult waarderen, denk ik, maar er is hier een enorm gebrek aan kopiisten. Vaarwel, beste Gonnell, en groet de heer Green in mijn naam.

1. Zaterdag 11 februari 1514?
2. Gianpietro Carafa.
3. De latere Karel V.
4. Charles Brandon. Margaretha verzette zich tegen het huwelijk, dat uiteindelijk niet doorging.
5. Letterlijk staat er ‘Damas’ (een slavennaam, zie *Adagia* I, 8, 11). Brandon werd in deze tijd nog beschouwd als een parvenu, maar toen deze brief werd gepubliceerd in de *Epistolae ad diversos* (Bazel: Froben, 1521), was hij een machtig man geworden, en deze passage werd dan ook weggelaten.

288 *Aan Anton van Bergen*
Londen, 14 maart 1514

In de lente van 1514 leek het erop dat de Engelse koning Hendrik VIII de oorlog met Frankrijk wilde hervatten. Erasmus nam stelling tegen de oorlog in deze brief, gericht aan Anton van Bergen vanwege diens invloed aan het Bourgondische hof. De brief werd spoedig daarna uitgebreid tot het adagium *Dulce bellum inexpertis* (Zoet is de oorlog voor wie er onbekend mee zijn; *Adagia IV*, 1, 1), voor het eerst gepubliceerd door Johann Frohen in de *Adagiorum chiliades* van 1515 en als afzonderlijk werk in 1517.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de illustere heer en eerwaarde vader in Christus, Anton van Bergen, abt van Saint-Bertin, gegroet

Zeer eerwaarde vader, uit de gesprekken die ik met de bisschop van Durham[1.] en met Andrea Ammonio, de secretaris van de koning, heb gevoerd, ken ik uw belangstelling en meer dan vaderlijke genegenheid voor mij. Daarom verlang ik des te meer om naar mijn vaderland terug te keren, als de vorst het mij althans financieel mogelijk maakt om in alle rust te werken. Niet dat Brittannië me niet bevalt of dat ik te klagen heb over mijn mecenassen. Ik heb hier heel wat vrienden en veel bisschoppen zijn me buitengewoon welgezind. De aartsbisschop van Canterbury[2.] begunstigt en koestert me zozeer dat hij niet meer liefde zou kunnen tonen als hij mijn vader of broer zou zijn. Aan hem heb ik een behoorlijk jaargeld te danken uit een prebende, ook al oefen ik de kerkelijke plichten daaraan verbonden niet uit. de andere mecenas voegt daar nog evenveel aan toe uit eigen beurs. Edelmoedige en vooraanstaande mannen vullen dat bedrag aardig aan en zouden me nog meer geven als ik er een beetje meer achteraanging. Maar de oorlog die wordt voorbereid heeft de aard van dit eiland plotseling veranderd. Van dag tot dag neemt de algehele schaarste toe en neemt de vrijgevigheid af. Is het niet vanzelfsprekend dat mensen die zo zwaar belast worden, kariger zijn met hun geschenken? En onlangs ben ik nog bijna bezweken aan nierstenen die ik door slecht drinken, bij gebrek aan wijn, had opgelopen. Elk eiland is al per definitie een ballingsoord, maar door de oorlog zijn wij nu nog meer geïsoleerd zodat er zelfs geen brieven meer kunnen vertrekken. En ik zie grote beroering ontstaan en waartoe dat allemaal zal leiden is erg onzeker. Mocht God in zijn goedheid zich verwaardigen die storm in de christelijke wereld tot bedaren te brengen.

Ik vraag me dikwijls met verbijstering af wat, ik zeg niet christenen, maar mensen in het algemeen tot zo'n waanzin drijft dat zij, met heel veel harts-

1. Thomas Ruthall.
2. William Warham.

tocht, kosten en gevaar, er op los stormen om elkaar te vernietigen. Wat doen wij in ons hele leven anders dan oorlog voeren? Dieren voeren geen oorlog, of hooguit de wilde. En zelfs die vechten niet met elkaar, maar met dieren van een andere soort. Zij strijden met hun eigen wapenen en niet, zoals wij, met machines die wij met onze duivelse kunst hebben bedacht. Zij vechten ook niet om willekeurige redenen, maar ofwel voor hun jongen ofwel voor hun voedsel. Onze oorlogen komen meestal voort uit eerzucht, woede, bandeloosheid of een soortgelijke geestesziekte. Ten slotte, ze rekruteren geen duizenden tegelijk om elkaar af te maken. Kan er voor ons, die ons beroemen op de naam van Christus, die ons niets anders heeft onderwezen en getoond dan zachtmoedigheid; voor ons die ledematen zijn van één lichaam,[3.] die één vlees zijn, die leven uit één en dezelfde geest, die ons voeden met dezelfde sacramenten, die aan hetzelfde hoofd toebehoren, die geroepen zijn tot dezelfde onsterfelijkheid, die hopen op dezelfde gemeenschap zodat wij, zoals Christus één is met de vader, één zullen zijn met Hem; kan er voor ons in deze wereld iets bestaan wat zo belangrijk is dat het ons drijft tot de oorlog, een zo verderfelijk en afgrijselijk iets dat, hoe gerechtvaardigd hij ook mag zijn, geen werkelijk goed mens daarmee kan instemmen?

Bedenk eens, vraag ik u, wie die mensen zijn die oorlog voeren; moordenaars, ontuchtplegers, gokkers, verkrachters, het laagste soort huursoldaten, voor wie geld belangrijker is dan een mensenleven. Dat zijn in de oorlog de beste soldaten, omdat zij datgene wat ze voorheen op eigen risico deden, nu doen voor de soldij en de eer. En dat schuim van de natie moet je toelaten op je akkers en in je steden, om oorlog te kunnen voeren. Om een ander te willen straffen, maken wij ons de slaaf van dit soort lieden. Voeg daarbij hoeveel misdaden er worden begaan in naam van de oorlog, wanneer onder het wapengekletter de wetten zwijgen: hoeveel plunderingen, heiligschennis, ontvoeringen en andere schanddaden die de schaamte mij verhindert bij naam te noemen. En dit bederf van de zeden duurt nog jaren voort, ook nadat de oorlog al over is. Bereken eens de kosten die, ook als je wint, veel meer verlies voor je betekenen dan winst. Trouwens, hoe kun je het leven en het bloed van zoveel duizenden afwegen tegen welk rijk ook? En de grootste ellende komt neer op hen die niets te maken hebben met de oorlog, terwijl de voordelen van de vrede allen ten goede komen: in de oorlog vergiet ook de overwinnaar meestal tranen. De oorlog sleept een zo grote vracht aan kwaad met zich mee dat de dichters zich niet voor niets hebben verbeeld dat de Furiën hem ontketenen vanuit de onderwereld. Dan vermeld ik nog niet eens de plundering van het volk, de samenzweringen der aanvoerders, de omwentelingen die nooit anders dan met de grootste ellende tot stand komen. En als

3. Ephesiërs 4:4.

begeerte naar roem ons tot oorlog verleidt, wat is dat voor roem, die zich vooral in misdaden toont? Als je al iets als roemvol wilt bestempelen, dan is het veel roemvoller steden te stichten dan te vernietigen. Nu bouwt het volk steden en onderhoudt ze, de domheid van de vorsten vernietigt ze. Als we op winst uit zijn: geen enkele oorlog verliep zo gelukkig dat hij niet meer kwaad dan goed bracht. Niemand brengt in de oorlog zijn vijand schade toe zonder eerst zijn eigen onderdanen veel kwaad te hebben berokkend. Ten slotte, als wij zien hoe de geschiedenis der mensheid, als de Euripos, op en neer golft en alles meesleurt, wat heeft het dan voor zin zich met zoveel krachtsinspanningen een rijk te verwerven dat spoedig door een willekeurig voorval aan anderen zal toekomen? Hoeveel bloed heeft de stichting van Rome niet gekost, en hoe spoedig begon het niet in verval te raken!

Maar, zul je zeggen, het recht van de vorst moet verdedigd worden. Het is niet aan mij lichtzinnig over de daden van de vorsten te spreken. Maar ik weet één ding: het grootste recht is dikwijls het grootste onrecht. Er zijn vorsten die eerst bepalen wat zij willen en vervolgens een voorwendsel zoeken om hun handelen te vergoelijken. En wie kan niet, bij zovele omwentelingen in de geschiedenis der mensen, zovele gesloten en verbroken verdragen, gemakkelijk een voorwendsel bedenken? En als er een groot geschil is over de vraag aan wie het gezag toebehoort, waarom moet daarbij dan zoveel bloed vloeien? Want dan gaat het niet om het welzijn van het volk, maar om de vraag of men deze of gene de vorst moet noemen. Er zijn pausen, bisschoppen, er zijn wijze en oprechte mannen, die dergelijke problemen kunnen afhandelen, zodat je niet de ene oorlog aan de andere hoeft te knopen en de goddelijke en menselijke ordening niet omver hoeft te werpen. Dát is de eigenlijke taak van de paus van Rome, van de kardinalen, van de bisschoppen, van de abten: het beslechten der geschillen tussen de christelijke vorsten. Hier moeten zij hun gezag uitdragen en laten zien wat zij gezien hun eerbiedwaardige positie vermogen. Julius, zeker niet door iedereen de meest geprezen paus, heeft de storm van deze oorlogen kunnen aanwakkeren; zal Leo, een geleerd, oprecht en vroom man, deze niet kunnen bedaren? Julius liep gevaar en nam dat als voorwendsel om de oorlog te beginnen; maar nu is de oorzaak weggenomen en toch blijft de oorlog voortduren.

Daarbij moeten wij bedenken dat de mensen vrij zijn, en in het bijzonder de christenen. Waarom moet men zo nodig door allerlei nieuwigheden de wereld op zijn kop zetten, als men lang in voorspoed heeft geleefd onder een bepaalde vorst en die al heel lang heeft erkend? Als ook bij de heidenen de langdurige instemming van het volk de vorst maakt, hoeveel meer dan bij de christenen, bij wie de soevereiniteit een dienst is, niet een heerschappij. Bijgevolg kan een vorst, als men hem een deel van zijn gezag afneemt, zich

bevrijd voelen van een last in plaats van gekwetst te zijn. Maar, zeg je, als de ene partij niet instemt met de uitspraak van de wijze mannen, wat wil je dan dat ik doe? Ten eerste, als je een echt christen bent, zou ik willen dat je het verdraagt, erin berust en dat bepaalde recht niet uitoefent. Vervolgens, als je althans een wijs man bent, dat je dan berekent wat het je gaat kosten als je dat recht opeist. Als het te veel is - en het is altijd te veel, als je naar de wapenen grijpt - ga dan niet een aanspraak die niet eens gefundeerd is, verdedigen ten koste van veel ellende voor de mensheid, ten koste van zoveel doden, weduwen, tranen bij de eigen onderdanen. Wat zullen de Turken wel niet denken, als zij horen dat de christelijke vorsten met zo veel furie op elkaar inhakken, en dat alleen maar om een keizerstitel? Italië is nu bevrijd van de Fransen. Wat is er, met al dat bloedvergieten, anders bereikt dan dat, waar eerst een Fransman de macht uitoefende, dat nu gebeurt door iemand anders? Voordien was het land welvarender dan nu.

Maar ik wil er niet te diep op ingaan. Als echter het recht de oorlog rechtvaardigt, dan is dat recht plomp en smaakt het naar een ontaarde christen die met wereldse rijkdommen is overladen. Ik weet niet of vrome mannen deze oorlogen rechtvaardigen, maar ik weet wel dat als men de vrede in de christenheid beschermt tegen de invallen van de barbaren, de oorlog door vrome mannen soms niet wordt afgekeurd. Maar waarom komen die paar woorden die ons zijn overgeleverd, ons sneller voor de geest dan de vele die Christus, de apostelen, de rechtzinnige en erkende kerkvaders hebben gesproken over de vrede en over het verdragen van het kwaad? Is er iets wat men niet op de een of andere manier kan verdedigen? Vooral wanneer zij die de oorlog voeren, ook degenen zijn wier misdaden door velen uit vleierij worden geprezen en wier fouten niemand durft af te keuren. Ondertussen is het zonneklaar waarvoor de goede mensen bidden, wat zij wensen, waar zij naar smachten. En als je het wat beter bekijkt, zie je dat de oorlog meestal wordt ondernomen om de privé-belangen van de vorsten. Ik vraag je: vind je het menselijk om de hele wereld te wapen te roepen elke keer dat een vorst om de een of andere reden boos is op een andere vorst of misschien wel doet alsof?

Wij kunnen er het beste van hopen, maar meer niet. Ik heb alles wat ik bezit in Engeland; ik zou dat alles graag opgeven als daarmee een christelijke vrede tussen christelijke vorsten tot stand zou kunnen komen. Uw gezag zou van groot gewicht kunnen zijn voor deze kwestie, want dat vermag veel bij vorst Karel, heel veel bij Maximiliaan en ook de aanzienlijken van Brittannië aanvaarden het graag. En ik twijfel er niet aan dat u zelf al ervaren hebt wat voor nadelen zelfs je vrienden je in de oorlog kunnen berokkenen. U zult dus ook voor uw eigen zaak vechten, als u ernaar streeft een einde te maken aan de oorlog, en het lijkt me dat u dan geen vruchteloze taak op u neemt. Ik

snel u in de armen, zodra ik gelegenheid heb er hier uit te breken. Intussen, doorluchtige Vader, van harte gegroet. Ik smeek alle geluk en vreugde af over dokter Ghijsbert en heer Anton van Luxemburg.

Londen, 14 maart 1513

289 *Aan William Gonnell*
Londen, [omstreeks april 1514]

Erasmus aan zijn vriend Gonnell, gegroet

Deze tijd valt mij in menig opzicht erg zwaar, mijn beste Gonnell. De pest vonkt hier overal weer op, en zal denkelijk spoedig weer overal woeden. De oorlog, die oceaan van alle denkbare ellende, dreigt. En er zijn ook allerlei persoonlijke ongemakken die me pijnigen, afgezien van het feit dat onlangs een nieuwe kwade geest[1] tegen mij is opgestaan, wel een heel klein beestje, maar met zoveel venijn dat daarbij vergeleken de adder, ja zelfs de slang gifloos schijnt. Ik verzoek je me via Watson te schrijven en laat me dan ook weten hoe het gaat met mijn Pegasus en vooral ook hoe met jezelf gaat, met je vriendelijke gastheer en met je moeder, een voorbeeld van alle goedheid. Groet hartelijk Green, de commissaris, onze gemeenschappelijke vriend of liever gezegd beschermer. Vaarwel.

290 *Van Johann Reuchlin*
Frankfurt, april 1514

De Duitse geleerde Johann Reuchlin was een kenner van het Hebreeuws. Zijn verdediging van de Hebreeuwse literatuur leidde tot zijn veroordeling door de theologen van twee Duitse universiteiten en een ketterijproces. In de controverse die daarop ontstond, liepen humanisten uit heel Europa te hoop om Reuchlin te steunen tegen conservatieve theologen die weigerden de noodzaak van een goede kennis van de Bijbeltalen voor de studie van de theologie te erkennen.

1. Giovanni Battista Boerio; zie brief 292.

Johann Reuchlin van Pfortzheim aan Erasmus

In opdracht van onze keizer, Maximiliaan, heb ik een negatief advies[1.] geschreven over de vraag of de boeken van de joden verbrand moeten worden. De professoren in de theologie van de universiteit van Keulen hebben dat advies aangevallen, niet zoals het geleerden past, maar met zeer ernstige beledigingen en schimpscheuten aan mijn adres, in de trant van de lichtzinnigste tafelschuimers. Toen ik, zoals ik wel verplicht was, mijn goede naam verdedigde in een *Apologie*,[2.] belegden zij vol verbittering een vergadering en kwamen zij met een tegenadvies dat bolstond van valse beschuldigingen en afschuwelijke laster. Met dit soort gekuip als dekmantel om mijn goede naam bij het lagere volk in opspraak te brengen, hebben zij besloten het boekje met mijn advies, dat ik *Ogenspiegel*[3.] heb genoemd, door de inquisiteur[4.] van de predikheren in de stad Mainz te laten verbranden. Tegen de wil van de predikheren in, die toen ineens opdoken als vliegen wanneer het warm wordt, heb ik dit verhinderd door goed gebruik te maken van het recht en in beroep te gaan bij de Heilige Stoel. Deze heeft toen het onderzoek doorverwezen naar de bisschop van Spiers[5.] en verder alle rechters en personen verboden iets te ondernemen of uit te proberen tegen de *Ogenspiegel*, onder straffe van excommunicatie.

De genoemde apostolische rechter is toen verder gegaan met het onderzoek. De predikheren stuurden hun vertegenwoordiger, die echter niet op juiste wijze volgens de wet was aangesteld, uit minachting en ter bespotting van de rechter en ten nadele van mij, om mij van mijn weg af te brengen. Ondertussen hebben de predikheren het boekje onder elkaar verbrand in Keulen, terwijl het proces nog gaande was en elke actie hun publiekelijk verboden

1. Johann Reuchlin, *Ratschlag ob man den Juden alle ihre Bücher... verbrennen soll* (Stuttgart, 1510).
2. Johann Reuchlin, *Defensio contra calumniatores suos Colonienses* (Verdediging tegen zijn Keulse belasteraars) (Tübingen, 1513).
3. Een uitgebreide versie van de *Ratschlag*, gedrukt onder de titel Augenspiegel (Tübingen, 1511). Het boek werd veroordeeld door de theologische faculteit van Mainz op 13 oktober 1513 en door die van Keulen op 10 februari 1514.
4. De dominicaan Jacob van Hoogstraten (ca. 1465-1527) was inquisiteur van de aartsbisdommen Mainz, Keulen en Trier.
5. De zaak-Reuchlin werd overgedragen aan Georg van de Palts, bisschop van Spiers, door een bul van Leo X, gedateerd 13 november 1513.

was. Niettemin zette de apostolische rechter ononderbroken de zaak voort, en heeft hij het bijgaande definitieve vonnis[6.] gewezen op advies van theologen en rechtskundigen. Ik stuur het aan u op, omdat u altijd vol welwillendheid de zaak van de geleerdheid steunt, in de hoop dat ik, een Zwaab die woont bij het Hercynisch gebergte en die nu al sedert een jaar word belasterd bij uw Engelse en Britse vrienden, door u verdedigd en in mijn eer hersteld zal worden tegenover die boekverbranders. Mijn beste wensen voor uw welzijn.

Frankfurt, tijdens de aprilmarkt 1514

291 *Van Jan Becker van Borselen*
Middelburg, 19 april 1514

De classicus Jan Becker van Borselen was waarschijnlijk familie van Anna van Borselen, vrouwe van Veere. In 1513 werd hij kanunnik in Middelburg. Erasmus hoopte waarschijnlijk op zijn begunstiging.

Jan Becker aan de heer Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Vorige zomer heb ik drie brieven van je ontvangen; de laatste brief bereikte me zes maanden geleden via de heer Johan Sixtinus,[1.] die toen vergezeld werd door Augustijn Aggens. Bij alles wat je zelf al schreef, vertelden zij me, tijdens een gezamenlijke lunch, veel over je studies en over de omstandigheden waarin je verkeerde. De volgende dag zouden ze bij me zijn komen dineren, als ze niet al vroeg waren vertrokken om naar Friesland te varen. Ik wachtte enige tijd tot zij weer langs zouden komen op hun terugreis, zoals ze hadden beloofd, en was van plan hun een brief voor jou mee te geven. Doordat ik een paar maanden tevergeefs op hen gewacht had en niet had omgezien naar een andere mogelijkheid om je te schrijven, omdat het vanaf dat moment een paar maanden streng bleef winteren, heb ik je tot nu toe niet teruggeschreven. Omdat ik nu eindelijk iemand heb gevonden die naar Londen vertrekt om de deken van de Pauluskerk te bezoeken, hoop ik dat, met hulp en zorg van de deken, deze brief zonder problemen bij je terecht zal komen, ook al weet ik niet precies waar hij je kan bereiken. Ik wilde me deze kans niet laten ontglippen om je de paar regels te sturen die mijn beperkte tijd me toestaat; later zal ik uitvoeriger zijn, zodra ik over een betrouwbaardere persoon beschik om je de brief te bezorgen.

6. Georg van de Palts sprak Reuchlin vrij op 29 maart 1514. Hoogstraten ging in beroep bij de paus. Pas in 1520 (Reuchlin werd inmiddels in één adem genoemd met Luther) zou een pauselijke rechtbank Reuchlin veroordelen tot stilzwijgen en betaling van de proceskosten.
1. Sixtinus was uiterlijk 1 september 1513 naar Nederland vertrokken en keerde tegen 25 november naar Londen terug.

Ik ben je erg dankbaar voor de vriendelijkheid waarmee je me zonder enige terughoudendheid op de hoogte stelt over je situatie en verwachtingen in Engeland en over het laatste nieuws van je dagelijkse studies. Het doet me veel genoegen en plezier te horen dat je gezondheid goed is, dat je zaken gunstig verlopen en dat dagelijks allerlei werken je studeerkamer verlaten die de geleerden met bijzondere dankbaarheid en bewondering ontvangen, of je nu de beste Griekse schrijvers in het beste Latijn vertaalt of theologische teksten behandelt die vooral jij, uit hoofde van je roeping en je buitengewone geleerdheid, waardig bent te behandelen, of je bezighoudt met profane teksten om bij wijze van troost de inspanningen en vermoeidheid van de ernstiger studies enigszins te verlichten. Mij kan op het ogenblik niets aangenamers overkomen dan iets te ontvangen van het Nieuwe Testament dat je hebt gecorrigeerd of van de uitleg die je hebt gegeven van de brieven van Hieronymus. Ik zal je daar graag goed voor belonen, niet met wat je verdient - want welke prijs zou hoog genoeg zijn voor die kostbare koopwaar? - maar met wat je ook elders kunt vragen: en dat zal het gemakkelijkst gaan als je aantekeningen of verbeteringen al bij de drukkers zijn. Augustinus Aggens heeft mij een nieuw gedrukt exemplaar van Plutarchus' *Over het onderhouden van een goede gezondheid* gegeven. Het is onlangs verschenen in Leuven in de nieuwe Latijnse versie die jij hebt verzorgd[2.] en die, zoals alles van jou, warm onthaald is door de geleerden.

Verder een paar dingen over mijn situatie die je zullen opvrolijken; ik hoop dat ze je ook van nut kunnen zijn, zodat je, zodra je er tijd en gelegenheid voor hebt, me op de hoogte zult stellen van alles wat je aan het doen bent. Ik heb, zoals ik je vorig jaar schreef, een waardigheid gekregen in Middelburg, een kanonieke prebende zoals men dat noemt. Filips van Spangen heeft mij deze met een voor deze tijd zeldzame welwillendheid geschonken, hoewel ik deze gunst niet verdiende, er niet naar streefde, er zelfs niet over droomde en er al helemaal niet op hoopte. Onlangs was hij enkele dagen bij me en ik heb uitvoerig met hem gesproken over allerlei onderwerpen en vaak ook over literatuur. Hij is niet ongeletterd, integendeel, hij is erg gesteld op literatuur en schrijvers en hij studeert er hard op. Ik heb, zoals altijd als het gesprek op de letteren komt, met veel eerbied over je gesproken. Hij vroeg me toen met de meeste nadruk in wat voor omstandigheden en met welke verwachtingen je daar leefde. Ik heb hem geantwoord deels met wat ik had opgemaakt uit je brieven, deels met wat ik van Sixtinus en Aggeus had gehoord en wel zo dat jouw faam en naam er groter van werden, niet kleiner. Ik heb hem veel van je werken laten zien en hem ook het goed verzorgde en uit-

2. Een herdruk van de Londense uitgave van juli 1513 door Dirk Martens, verschenen op 10 november 1513.

stekend geïllustreerde boekje *Lucubrationes* ten geschenke gegeven, waarin zich het *Handboek voor de christensoldaat*[3.] bevindt. Hij heeft dit werk nog voor zijn vertrek helemaal gelezen en het uitbundig geprezen en hij begon jou, op wie hij toch al gesteld was, vurig te bewonderen. Hij wenste je veel geluk toe en hoopte dat jij je nog eens in onze gebieden zou vestigen. Hij gaf te kennen dat hij, als daar ooit een mogelijkheid voor was, graag wat voor je wilde doen. Ik heb, zoveel ik kon, zijn bewondering voor jou aangewakkerd en hem in mijn woorden veel stof gegeven voor die bewondering.

Om je nu te laten weten wat voor soort man mijn zeer goedgeefse weldoener Filips is: hij is in fortuin en geboorte verre de mindere van de Filips[4.] voor wie jij eens een lofrede[5.] hebt gehouden, maar naar mijn mening doet hij noch voor hem noch voor niemand anders onder in welwillendheid of liever in edelmoedigheid. Hij is een streekgenoot van je en nog wel van zeer dichtbij, en ook daarom bijzonder op je gesteld. Je weet dat er niet ver van het dorp Rotterdam een kasteel staat, dat men gewoonlijk Spangen noemt. Sommige mensen noemen het ook wel Spanjen, anderen Hispanje. Zijn vader en zijn andere voorouders ontlenen daaraan hun naam. Dat geslacht heeft onder de Hollandse families altijd een eervolle positie gehad en is beroemd om zijn ouderdom, zo niet om zijn adeldom. Hij is uit dat geslacht afkomstig, draagt de naam van het geslacht en krijgt, omdat hij de oudste is, ook het grootste deel van de vaderlijke erfenis. Zijn moeder[6.] was door de banden des bloeds zeer nauw verbonden aan de heer van Bergen en diens broers; je weet wel wie ik bedoel. Zij werd namelijk geboren in het zeer adellijke Brabantse geslacht Grimbergen, waaruit ook de gebroeders Van Bergen afkomstig zijn. Die gebroeders Van Bergen en de moeder van mijn Filips waren, als ik mij goed herinner, afstammelingen van twee broers. Je weet zelf in welke achting je gestaan hebt en, naar ik meen, nog staat bij die familie waartoe ook de echtgenote van de prins van Veere behoort.[7.] Mijn Filips hier heeft een broer[8.] in het klooster van Saint-Bertin. Deze is, door een voorrecht en privilege van de

3. *Enchiridion militis christiani*, opgenomen in de *Lucubratiunculae* (Antwerpen: Martens, 1503; herdruk 1509).
4. Filips de Schone.
5. Panegyricus (Antwerpen: Martens, 1504).
6. Anna van Bergen, dochter van Filips van Bergen, de jongere broer van Jan II van Bergen, die de vader was van Jan III van Bergen; Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk; en Anton van Bergen, abt van Saint-Bertin.
7. Adolf van Veere huwde met Anna van Bergen, dochter van Jan III, in 1513.
8. Engelbert van Spangen.

paus, als coadjutor zowel in geestelijke als in wereldlijke zaken toegevoegd aan de abt van Saint-Bertin en zal, als deze komt te overlijden, door hetzelfde privilege zijn opvolger worden. De abt zelf, die al op jaren is, denkt er niet alleen over de zorg en het bestuur van alle zaken met hem te delen, maar hem deze zelfs helemaal toe te vertrouwen, zodat hij nog tijdens zijn leven kan zien wat voor opvolger hij voor zichzelf heeft uitgekozen. Als dat allemaal zo gebeurt, zie je hoe groot de macht en het gezag van deze man zullen zijn die van zo hoge geboorte is, de voornaamste onder de hovelingen, nauw verbonden met de geslachten van Bergen en enige andere, en machtig door zijn rijkdom. Mijn beschermheer Filips zal alles van hem gedaan kunnen krijgen omdat hij zijn broer is, want hij alleen heeft, nog niet zo lang geleden, alles in Rome geregeld, op alles toezicht gehouden en zelfs de kosten op zich genomen.

Ik schrijf je dat allemaal uitvoerig, niet alleen opdat je me gelukwenst met een zo belangrijk beschermheer, maar ook opdat je erover nadenkt of dat ooit ook voor jou iets kan betekenen. Filips heeft mij beloofd - om het openlijk te zeggen - dat hij je graag zijn steun zal verlenen als dat binnen zijn vermogen ligt, vooral als het iets is waarin de hoge waardigheid van zijn broer en zijn eigen invloed op die broer van belang kunnen zijn. Vaarwel en neem me, vraag ik je, deze wijdlopige brief niet kwalijk; hij komt immers voort uit mijn zeer grote genegenheid voor jou.

Ik heb bij mijn brief nog een andere gevoegd die mij gestuurd is vanuit Diest, een dorp in Brabant. Je zult de naam van de schrijver,[9.] zijn beroep en zelfs zijn geleerdheid gemakkelijk herkennen. Hij is al lang erg ijverig bezig met het Grieks, maar zonder leraar en ik denk dan ook dat hij niet erg is opgeschoten. Hij is je zeer genegen en een zeer dierbare vriend voor mezelf. Ik beveel hem bij jou aan en vraag je hem een paar woorden terug te schrijven en die naar mij in Middelburg op te sturen. Ik zal zorgen dat je brief hem bereikt. Als je dat doet doe je mij vanwege mijn vriend een groot, en hem een nog groter genoegen. Nogmaals, vaarwel.

Middelburg, in Zeeland, 19 april 1514

9. Misschien Nicolaas Cleynaerts.

292 *Aan William Gonnell*
Londen, 28 april [1514]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend William Gonnell

Je mededeling over het paard heeft me veel plezier gedaan, mijn beste Gonnell, en ik zie daarin een bewijs van je toewijding ook op dit terrein.

Cato en de andere werkjes die ik eraan heb toegevoegd,[1.] zijn al lang af, maar bij gebrek aan kopiisten heb ik er maar één exemplaar van. Ik heb bij mijn vroegere verzameling een groot aantal vergelijkingen van Plinius gevoegd.[2.] Ik denk dat die voor jou en je leerlingen van groot nut zullen zijn, maar er is niemand om ze te kopiëren. De Britten zijn zo werkschuw en zo gesteld op hun vrije tijd, dat je ze zelfs niet in beweging krijgt als er hoop gloort op het bedrieglijke geld. Als je hierheen komt, zal ik je graag dit en het overige ter beschikking stellen. Of het voor jou enig nut heeft te komen, moet je zelf bezien. Ik zal zeker erg blij zijn als je komt, maar de pest vonkt hier wel weer af en toe op - om de woorden van Green te gebruiken - en is onlangs brutaalweg zelfs het hof van de koning binnengedrongen en heeft er twee of drie slachtoffers gemaakt. Maar als je komt, moet je je haasten, want zelf maak ik me gereed om binnen veertig dagen te vertrekken, tenzij me onverwacht iets fortuinlijks overkomt, maar daarvan heb ik zelfs in mijn dromen niets gemerkt. Over allerlei nieuws heb ik aan Green geschreven. Vaarwel, dierbare Gonnell.

Londen, 28 april

Bijna was ik vergeten wat je het liefst wilde weten, namelijk wie die kwade geest[3.] is die onlangs tegen mij is opgestaan. Het is een heel onaanzienlijk schepseltje, maar wel het meest giftige en pestverwekkende dat land of zee ooit hebben voortgebracht; het is louter gif dat, zelfs van grote afstand, vriend en vijand infecteert. Ligurië, nog rijker aan venijn dan Spanje, heeft die plaag op me afgestuurd. Als je ook nog zijn naam wilt weten, de man heeft niets gemeen met het optreden van Johannes de Doper. Als oprecht en simpel man had ik er bijna mee ingestemd een woning met hem te delen, maar toen ik zijn gif had geproefd, heb ik het afgezegd. Vol spijt dat ik hem ontsnapt ben, blaast hij me nu vanuit de verte zijn venijn toe en probeert me met zijn giftige tong te verwonden. Twee overwegingen troosten me: de ene, dat

1. Erasmus' uitgave van het vierde-eeuwse leerdicht Disticha Catonis en enkele andere kleine geschriften: *Opuscula aliquot Erasmo Roterodamo castigatore...* (Enkele werkjes gezuiverd door Erasmus van Rotterdam) (Leuven: Martens, 1514).
2. Gepubliceerd als *Parabolae sive similia* (Straatsburg: Schürer, 1514).
3. Giovanni Battista Boerio. Erasmus had al eerder geklaagd over diens aanvallen; zie brief 289. De vergelijking van Ligurië (de streek rondom Genua) met Spanje verwijst waarschijnlijk naar het feit dat paus Julius II uit Genua kwam, terwijl zijn voorganger Alexander VI een Spanjaard was.

ik van alle schuld vrij ben, de andere, dat niemand hem gelooft en dat hij bij iedereen zo gehaat is dat zelfs zijn broers en zijn kinderen niets van hem willen weten en dat hij de vijand is van zijn vrouw. Nogmaals vaarwel, mijn dierbare Gonnell.

Londen, [1515]

293 *Aan William Warham*
[Londen, juni 1514]

Erasmus had zijn vertaling van Lucianus' *Dialogi* meer dan twee jaar eerder al voor publicatie naar Bade gestuurd met een voorwoord gericht aan William Warham; zie brief 261. Toen het boek eindelijk op 1 juni 1514 werd gepubliceerd, schreef hij deze brief om het geschenk-exemplaar te begeleiden.

Aan de zeer doorluchtige vader William, aartsbisschop van Canterbury, primaat van Engeland, van Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik heb altijd een even grote afkeer gehad van ondankbaarheid als de Achilles van Homerus van de leugen. Toen ik dan ook overwoog wat ik allemaal aan uw goedheid te danken had, kwam nog een andere gedachte bij me op: men kan gewone vrienden danken met de gebruikelijke geschenken, maar zelfs de poging om een zo uitmuntend man, een waarlijk primaat, dank te betuigen ligt zo ver buiten het bereik van de dankbare ontvanger, dat dat nog eerder doet denken aan een vorm van ondankbaarheid en zelfs onbeschaamdheid. Daarom dacht ik er het beste aan te doen u met een literair geschenkje, als een boeketje geplukt uit de tuinen der muzen, duidelijk te maken hoeveel dankbaarheid en genegenheid ik voor u voel. Ik stuur u dus met de beste wensen de *Saturnalia* van Lucianus toe in een Latijns gewaad. Het is een geestig boekje, als ik me niet vergis, dat ik nog aan niemand anders heb opgedragen en bovenal geschikt als u wat te lachen wilt hebben; als dat nog kan, juist bij de massa beslommeringen die, om het in Horatius' woorden te zeggen,[1] door uw hoofd spoken en u van alle kanten belagen. Waarom zou je het mensen op de belangrijkste posities euvel duiden als zij hun geest, uitgeput van de zorgen, met een lach kunnen opfrissen? Bij Hesiodus[2] lacht toch ook Jupiter, de vader van goden en mensen. Dit geldt in het bijzonder als de humor is zoals

1. Horatius, *Saturae II*, 6, 33.
2. Hesiodus, *Theogonie* 36.

ik die hier zie, noch vulgair, noch smakeloos en misschien soms zelfs vruchtbaarder dan al die serieuze en vervelende bezigheden.

Vaarwel, zeer eerwaarde vader, en ga alstublieft door, zoals u steeds al doet, uw Erasmus te beschermen tegen het monster, dat erger is dan dat van Lerna.[3.]

294 *Aan Pieter Gillis*
Londen, [juli] 1514

In juli 1514 verliet Erasmus Engeland om naar Bazel te reizen, aangetrokken door de drukkerij van Johann Froben die hem veel kansen bood zijn werk te publiceren, maar ongetwijfeld ook teleurgesteld omdat hij in Engeland niet de steun had gekregen die hij verwacht had.

Erasmus aan zijn vriend Pieter Gillis, gegroet

Schipper Anton, de bezorger van deze brief, zal drie kisten bij je afleveren: een vierkante, houten kist met touw dichtgebonden en twee kisten bedekt met Frans varkensleer. Berg ze veilig op bij je thuis of ergens anders, totdat ik ben aangekomen.[1.] Betaal de schipper naar bevind van zaken, want misschien zal hij hier al geld van me vragen; ik ben nog niets met hem overeengekomen. Na het afscheid van Mountjoy en enige andere vrienden zal ik nu, met de gunst van de goden, spoedig bij je zijn. We kunnen dan samen over alles bijpraten. Het verbaast me dat Franz, de boekhandelaar,[2.] hierheen is gekomen zonder een brief van jou. Zorg dat je mijn spullen veilig opbergt en doe alsof ze van jezelf zijn. Vaarwel, beste van mijn vrienden.

Londen, 1514

3. De veelkoppige slang Hydra, door Hercules gedood, verbleef in een moeras bij de stad Lerna.
1. Erasmus' bagage werd per boot naar Antwerpen verscheept, terwijl hijzelf vertrok vanuit Dover naar Calais.
2. Franz Birckmann.

295 *Aan Andrea Ammonio*
De burcht Ham, 8 juli 1514

Erasmus aan Andrea Ammonio, secretaris van Zijne Majesteit, de koning van Engeland, gegroet

Ik ben een paar keer naar je huis gekomen om voor de laatste keer afscheid te nemen van de aardigste van al mijn vrienden en tegelijkertijd van je gezelschap te genieten, zolang dat nog kon, want ik geloof niet dat er in mijn leven iets is wat me meer plezier heeft gegeven. De overtocht verliep zeer voorspoedig, maar was toch nogal deprimerend, althans voor mij. De zee was heel kalm, de wind gunstig, het weer stralend, het tijdstip van vertrek uitstekend gekozen. We lichtten het anker omstreeks een uur. Maar die zeerovers hadden mijn reistas, die vol zat met mijn geschriften, naar een ander schip overgebracht. Zij doen dat opzettelijk om iets achterover te drukken als ze de kans krijgen, en zo niet, om je althans een paar penningen af te persen door je eigendom aan je terug te verkopen. Ik dacht echt dat het werk van vele jaren verloren was gegaan en ik voelde dan ook een pijn die, zo meende ik, niet onderdeed voor die van ouders bij de dood van een kind. Ook voor het overige behandelen zij vreemdelingen zo slecht, dat je beter in handen van welke Turken ook kunt vallen dan in die van hen. Ik verbaas me er dan ook dikwijls over dat de vorsten van Engeland dat tuig nog dulden, tot grote ergernis van de bezoekers en tot grote schande voor het hele eiland. Eenmaal thuis vertelt iedere bezoeker natuurlijk onmiddellijk over de onbeschofte ontvangst die hem ten deel is gevallen en beoordelen de anderen het hele volk naar de daden van dit soort boeven.

Ik weet niet of ik je verteld heb dat ik Zijne Majesteit in persoon heb begroet. Hij heeft me met een allervriendelijkst gelaat ontvangen. De bisschop van Lincoln[1.] heeft me daarna gezegd dat ik vol hoop en vertrouwen kon zijn. Zelf heeft hij niets gezegd over een geschenk en ik heb het onderwerp niet durven aanroeren, uit vrees al te hebzuchtig te lijken. Bij mijn afscheid heeft de bisschop van Durham me spontaan zes nobels gegeven en dat was, als ik me niet vergis, al de vierde keer. De aartsbisschop zocht zelf een gelegenheid om daar hetzelfde bedrag aan toe te voegen en de bisschop van Rochester gaf me een regaal. Dit is al de rijkdom die ik met me meedraag. Ik wilde dat je daarvan op de hoogte was, voor het geval iemand denkt dat ik een grote som gelds bij elkaar heb gegaard door voor te wenden te vertrekken.

Ik ben nu in de burcht Ham, waar ik een paar dagen wil doorbrengen met Mountjoy; ik reis daarna verder naar Duitsland en ga onderweg wat vrienden opzoeken. Als het lot mijn verwachtingen en de beloften van anderen waarmaakt, zal ik snel terugkeren. Zo niet, dan zal ik handelen naar omstandigheden. Moge de almachtige God ervoor zorgen dat ik, als ik gezond en wel

1. Thomas Wolsey.

terugkeer, een Ammonio aantref die niet alleen gezond is, maar ook rijker is geworden door genereuze geschenken van vrouwe Fortuna. Ik twijfel er niet aan dat, als je de kans krijgt de belangen van Erasmus te bevorderen, je je voor hem evenzeer zult uitsloven, ook al is hij afwezig, als je altijd hebt gedaan, of hij nu aan- of afwezig was. Vaarwel, uitmuntende vriend.

De burcht Ham, 8 juli 1514

296 *Aan Servaas Rogier*
De burcht Ham, 8 juli 1514

Dit is de laatste en verreweg de meest uitvoerige brief die Erasmus richtte aan Servaas Rogier, sinds 1504 prior van Stein. Erasmus heeft deze brief nooit zelf gepubliceerd, hoewel al voor zijn dood kopieën ervan de ronde deden en de brief zelfs tweemaal in druk verscheen.

Erasmus aan de eerwaarde vader Servaas, gegroet

Geliefde vader, na door vele handen te zijn gegaan, bereikte uw brief eindelijk ook mij, toen ik Engeland al had verlaten. Hij deed me ongelooflijk veel genoegen, omdat hij dezelfde genegenheid voor me ademt die u vroeger voor mij had. Omdat ik al reizende schrijf, antwoord ik kort en dan vooral op die punten die, zoals u schrijft, het meest ter zake doen. De meningen van de mensen zijn zo uiteenlopend - ieder vogeltje zingt zoals het gebekt is - dat men nooit iedereen tevreden kan stellen. In ieder geval is mijn instelling zo, God zij mijn getuige, dat ik wil nastreven wat het beste is om te doen. De hartstochtelijke gevoelens die ik vroeger koesterde, zijn ingetoomd door mijn leeftijd en levenservaring. Het lag nooit in mijn bedoeling van levensstaat of van kledij te veranderen, niet omdat ik het met alles eens was, maar omdat ik niemand aanstoot wilde geven. U weet immers dat de halsstarrigheid van mijn voogden en de niet aflatende druk van anderen me niet zozeer tot deze levensstaat verleid als wel gedwongen hebben. Daarna hielden het gedram van Cornelis van Woerden en kinderlijke schroom mij vast, ook al zag ik in dat deze levensstaat helemaal niets voor mij was, want niet alles is voor iedereen geschikt. Ik heb, vanwege mijn bijzondere lichamelijke constitutie, het vasten nooit kunnen verdragen. Eenmaal uit mijn slaap gewekt, kon ik pas na uren weer inslapen. Mijn geest was slechts gericht op de letteren, die in uw gemeenschap helemaal niet beoefend worden. Eigenlijk ben ik er zeker van dat men mij, als ik me in vrijheid had kunnen ontplooien, niet

alleen onder de gelukkige, maar onder de goede mensen had kunnen rangschikken.

Hoewel ik begreep dat ik voor die levensstaat totaal ongeschikt was en hem niet uit vrije wil maar onder dwang had aanvaard, besloot ik toch, omdat de publieke opinie van onze tijd het oneervol vindt af te wijken van een eenmaal aanvaarde leefwijze, ook dat deel van mijn ongelukkig lot moedig te dragen. U weet immers hoe ongelukkig ik in veel opzichten was. Maar ik beschouwde het altijd als de ergste van mijn rampspoeden dat ik gedwongen was tot een leefwijze die mij naar geest en lichaam volkomen vreemd was; naar de geest omdat ik een afkeer heb van de ceremoniën en de vrijheid liefheb; naar het lichaam omdat, zelfs al had ik het gewild, mijn gesteldheid dergelijke zware inspanningen niet verdroeg. Misschien werpt iemand nu tegen dat er toch een proefjaar was - zoals men dat noemt - en dat ik toch geen kind meer was. Belachelijk! Alsof men van een jongen van zestien jaar,[1.] met een voornamelijk literaire opleiding, kan verlangen dat hij zichzelf kent - wat al een hele prestatie is voor een oude man - of dat hij in een jaar leert wat vele grijsaards nog niet doorhebben! Zelf stemde ik nooit in met deze leefwijze en nog veel minder toen ik ervan geproefd had, maar ik raakte erin verstrikt door de redenen die ik zojuist noemde. Overigens erken ik dat een waarlijk goed mens goed zal leven in welke levensstaat ook. Ik ontken ook niet dat ik neigde tot grote ondeugden, maar beweer dat mijn aard toch niet zo verdorven was dat men mij, als men me een geschikte en waarlijk christelijke leidsman had gegeven in plaats van iemand die bijgelovig was als een jood, tot goede resultaten had kunnen brengen.

Daarom zocht ik ondertussen naar een levensstaat waarin ik het minst slecht zou zijn; ik geloof dat ik daarin inderdaad ben geslaagd. Ik leefde sinds mijn vertrek onder sobere mensen en hield me bezig met de studie der letteren, die mij van veel ondeugden afhield. Ik mocht omgaan met mensen die waarlijk wijs zijn in Christus en ik werd door de gesprekken met hen een beter mens. Ik wil niet pochen op de boeken die ik schreef en die u misschien veracht. Maar vele mensen bekennen dat zij, door ze te lezen, niet alleen geleerder, maar ook beter zijn geworden. De zucht naar geld had mij nooit in zijn greep. De roem van een grote naam zegt mij niets. Ik gaf nooit toe aan wellust, hoewel ik daar vroeger toe geneigd was. Liederlijkheid en dronkenschap heb ik altijd verafschuwd en ontvlucht. Maar telkens als ik erover dacht terug te keren naar uw kloostergemeenschap, moest ik denken aan de afkeer die velen daar voor me koesteren, de verachting van allen, de kille en zouteloze gesprekken die geen vleugje Christus bevatten, de wereldse maal-

1. Erasmus stelt zich jonger voor dan hij was. In 1487 trad hij in; zijn vermoedelijke geboortedatum is 27/28 oktober 1466.

tijden; kortom aan die hele manier van leven; als je de ceremoniën daarvan aftrekt, zie ik echt niet wat er nog overblijft om na te streven. Ten slotte dacht ik aan mijn wankele gezondheid - nog verder verzwakt door ouderdom, ziekte en het harde werk - die maakt dat ik u niet tevreden zou stellen en mezelf zou doden. Al enige jaren lijd ik aan nierstenen, een heel ernstige en gevaarlijke kwaal. Al enige jaren drink ik, door ziekte gedwongen, niets anders dan wijn en niet zomaar elke wijn. Ik verdraag niet elk soort voedsel, zelfs niet elk klimaat. Want mijn ziekte, die zo gemakkelijk terugkeert, eist een leven van de grootste soberheid. Ik ken het Hollandse klimaat, ik ken uw voedselpatroon, om van de levenswijze maar niet te spreken. Als ik was teruggekeerd, had ik niets anders bereikt dan dat ik u last en mezelf de dood had aangedaan.

Nu denkt u misschien dat een groot deel van het geluk erin bestaat te sterven temidden van je medebroeders. Die overtuiging echter misleidt en bedriegt niet alleen u, maar bijna iedereen. Wij koppelen Christus en vroomheid aan een plaats, aan kleding, aan een menu en aan bepaalde ceremonietjes. Wij vinden dat het met iemand gedaan is als hij zijn witte pij inruilt voor een zwarte, de monnikskap inruilt voor de baret, of van tijd tot tijd van woonplaats wisselt. Ik zou durven stellen dat de ontaarding van de christelijke vroomheid is voortgekomen uit wat men noemt de kloosterordes, ook al zijn deze misschien ingevoerd uit vroom enthousiasme. Nadien zijn ze echter steeds talrijker geworden en vertakten ze zich in duizenden afscheidingen. Daar kwam bij dat het pauselijk gezag in veel opzichten te gemakkelijk en te toegeeflijk was. Want wat is er corrupter en goddelozer dan die lakse ordes? Als je kijkt naar die geprezen, ja veelgeprezen ordes, weet ik beslist niet wat voor beeld van Christus je daar vindt, afgezien van een aantal kille, joodse ceremonies. In die ceremonies vermeien ze zich en aan de hand daarvan oordelen ze over anderen en veroordelen hen. Hoeveel meer zou het in overeenstemming zijn met Christus' leer de hele wereld als één huis en als het ware als één klooster te beschouwen en alle mensen als medekanunniken en medebroeders; te geloven dat het sacrament van de doop het belangrijkste is van de godsdienst en er niet op te letten waar, maar hoe iemand leeft. U wilt me binden aan een vaste woonplaats en de ouderdom raadt me dat ook aan. Maar men prijst het trekken en reizen van Solon, Pythagoras en Plato. Ook de apostelen zwierven rond, vooral Paulus. De heilige Hieronymus, toch ook een monnik, was nu eens in Rome, dan weer in Syrië, dan weer in Antiochië, dan weer elders; en hij was al kaal toen hij zich nog steeds bezighield met de heilige geschriften.

Ik beken dat men me niet met hem mag vergelijken. Als ik echter van woonplaats veranderde, dan was dat gedwongen door de pest of vanwege

mijn studies of gezondheid en overal waar ik woonde - want ik zal over mezelf misschien arrogant, maar wel conform de waarheid spreken - werd ik geacht door de meest achtenswaardige, geprezen door de meest prijzenswaardige mensen. Er is geen land, of het nu Spanje, Italië, Germanië, Frankrijk, Engeland, Schotland is, dat mij niet als gast uitnodigt. En als niet iedereen mij prijst - wat ik ook niet nastreef -, de hogergeplaatsten zijn zeer op mij gesteld. In Rome was er geen kardinaal die mij, hoewel ik daar niet op uit was, niet als zijn broeder ontving; onder hen vooral de kardinaal van de San Giorgio,[2.] de kardinaal van Bologna,[3.] kardinaal Grimani, de kardinaal van Nantes[4.] en degene die nu paus[5.] is, en dan spreek ik nog niet over bisschoppen, aartsdiakens en de geleerden. En men kende deze eer toe niet aan mijn rijkdommen die ik ook nu niet heb, noch begeer; niet aan eerzucht die mij altijd vreemd was; maar slechts aan de letteren, die bij de onzen een voorwerp van spot zijn, maar bij de Italianen in hoog aanzien staan. In Engeland is er geen bisschop die niet blij is als ik langskom, die mij niet als gast wil, die mij niet in zijn huis wil opnemen. De koning zelf schreef mij kort voor de dood van zijn vader toen ik in Italië was, eigenhandig een allervriendelijkste brief en ook nu spreekt hij vaak met meer eerbied en liefde over me dan wie ook. Telkens als ik hem opzoek omhelst hij mij vol genegenheid en kijkt hij me zo vol vriendschap aan dat je kunt zien dat hij even gunstig over mij denkt als spreekt. En dikwijls heeft hij zijn aalmoezenier[6.] opgedragen mij een prebende te bezorgen. De koningin probeerde mij als leraar aan te trekken voor zichzelf. Iedereen weet dat, als ik een paar maanden aan het hof van de koning zou blijven, hij me zou overladen met prebendes, maar voor mij gaat nu eenmaal niets boven mijn vrije tijd en mijn studies. De bisschop van Canterbury, primaat van heel Engeland en kanselier van dit rijk, een geleerd en goed man, is me zo genegen dat hij, als hij mijn vader of broer was, me niet meer liefde kon schenken. En om u te doen begrijpen dat hij het echt meent: hij kende mij een beneficie toe van bijna honderd nobels, wat hij later op mijn verzoek, nadat ik de taak had neergelegd, in een jaargeld van honderd kronen veranderde. Verder heeft hij me in deze paar jaren meer dan vierhonderd nobels ten geschenke gegeven, zonder dat ik daar nooit om vroeg. Op één dag heeft hij mij honderdvijftig nobels gegeven. Van de andere bisschoppen heb ik meer dan honderd nobels ontvangen, die mij uit louter vrijgevigheid werden aangeboden. De heer Mountjoy, een baron van dit rijk en ooit mijn

2. Rafaello Riario.
3. Francesco Alidosi.
4. Robert Guibé.
5. Leo X; Erasmus had hem in Rome als kardinaal gekend.
6. Thomas Wolsey.

leerling, geeft mij jaarlijks een jaargeld van honderd kronen. De koning en de bisschop van Lincoln,[7] die nu de grootste invloed heeft op de koning, beloven me schitterende dingen. De twee universiteiten die hier zijn, Oxford en Cambridge, willen mij allebei graag hebben, want in Cambridge heb ik een paar maanden, om niet, Grieks en theologie gedoceerd en ik heb besloten dat altijd zo te doen. Er zijn hier colleges waarin zoveel ware godsdienst, zoveel ware soberheid heerst dat u, als u ze zou zien, elke kloosterorde zou verachten. In Londen is er de deken van de Saint Paul's, John Colet, een man die de grootste geleerdheid paart aan bewonderenswaardige vroomheid en bij allen veel gezag geniet. Hij is zo op mij gesteld - en iedereen weet dat - dat hij met niemand liever samenwoont dan met mij. Ik ga aan de ontelbare anderen voorbij om geen dubbele ergernis te verwekken, door opschepperij en wijdlopigheid.

Om iets te zeggen over mijn werken, ik denk dat u *Het handboek voor de christensoldaat*[8] hebt gelezen; vele mensen bekenden me dat zij zich daardoor vol geestdrift aan de beoefening van de vroomheid gezet hebben. Ik ga daar niet prat op, maar ik ben blij voor Christus, als ik door zijn gave iets goeds heb kunnen verrichten. Ik weet niet of u de *Adagia*, die door Manuzio zijn gedrukt, hebt gezien. Zeker, het is een profaan werk, maar van groot belang voor iedere vorm van geleerdheid; het heeft mij een niet te schatten hoeveelheid werk en nachtrust gekost. Ik heb ook *Over de overvloed van zaken en woorden*[9] uitgegeven, opgedragen aan Colet, een werk van groot nut voor toekomstige predikers, maar degenen die alle goede literatuur minachten, minachten ook dit werk. De laatste twee jaar ben ik, onder andere, bezig geweest met het verbeteren van de brieven van de heilige Hieronymus; de vervalste en ondergeschoven passages heb ik met strepen weggekapt, de duistere passages verhelderd met aantekeningen. Ik heb het hele Nieuwe Testament gecorrigeerd door het te leggen naast Griekse en oude handschriften en ik heb meer dan duizend plaatsen van aantekeningen voorzien, waar de theologen de vruchten van zullen plukken. Ik ben begonnen aan commentaren op de brieven van Paulus,[10] die ik zal afmaken zodra ik de rest heb uitgegeven. Want ik heb besloten me tot mijn dood te wijden aan de gewijde letteren. Aan deze bezigheden geef ik al mijn tijd en inspanning. Uitmuntende

7. Thomas Wolsey.
8. *Enchiridion militis christiani*, opgenomen in de *Lucubratiunculae* (Antwerpen: Martens, 1503, herdruk 1509).
9. *De copia* (Parijs: Bade, 1512).
10. Erasmus doelt waarschijnlijk op zijn parafrases van het Nieuwe Testament. Het eerste deel, de parafrase van de Romeinenbrief, verscheen in 1517 bij Dirk Martens in Leuven.

mannen zeggen dat ik daarin iets presteer wat anderen niet kunnen; in uw leefwijze zal ik niets kunnen presteren. Ik had omgang met veel geleerde en ernstige mannen, zowel hier als in Italië en in Frankrijk, en heb nog niemand gevonden die mij aanried weer naar u terug te keren of die dat beter zou vinden. Ja, zelfs de heer Nicolaas Werner, zaliger gedachtenis, uw voorganger, placht me dat altijd af te raden en gaf me in overweging liever in dienst te treden van een of andere bisschop, waaraan hij toevoegde dat hij zowel mijn gezindheid als de levenswijze van zijn broedertjes kende; want die woorden gebruikte hij, in de moedertaal. In het leven dat ik nu leid, zie ik wat ik moet vermijden; maar ik zie niet wat ik beter zou kunnen doen.

Nu moet ik u nog een verklaring geven voor mijn kleding. Ik heb vroeger altijd mijn kleding van kanunnik gedragen en toen ik in Leuven was, heb ik van de bisschop van Utrecht[11.] toestemming gekregen zonder gewetensbezwaar het linnen scapulier te mogen dragen in plaats van het hele linnen gewaad en de zwarte soutane in plaats van de zwarte mantel, zoals dat in Parijs gebruikelijk is. Toen ik echter naar Italië ging en overal onderweg zag dat de kanunniken het zwarte gewaad met het scapulier droegen, ben ik, om niemand voor het hoofd te stoten, daar begonnen het zwarte gewaad met het scapulier te dragen. Later brak de pest uit in Bologna en de mensen die de pestlijders verzorgen, dragen daar traditioneel een wit lint dat van de schouder afhangt, en ontwijken het contact met mensen. Toen ik nu op een dag een geleerde vriend ging opzoeken, kwamen er enkele nietsnutten met getrokken zwaard op me af en zij zouden tot de aanval zijn overgegaan als een huisvrouw ze niet had toegeroepen dat ik een priester was. Toen ik de volgende dag naar de zonen van de schatkistbewaarder[12.] ging gebeurde hetzelfde; ze kwamen van alle kanten met knuppels op me toe rennen en vielen me met veel geschreeuw aan. Ik heb toen, op aanraden van goede mensen, mijn scapulier weggestopt en van paus Julius II verlof verkregen om het habijt van mijn orde al dan niet te hoeven dragen al naargelang het mij goed leek, mits ik priesterkleding droeg, en in diezelfde brief[13.] heeft hij me volledige vergeving geschonken, mocht ik voordien in dezen gezondigd hebben. In Italië heb ik zodoende steeds mijn priestergewaad gedragen om geen schandaal te verwekken. Nadat ik weer naar Engeland was teruggekeerd, heb ik besloten mijn gebruikelijke kledij weer te dragen en ik heb een vriend die uitmunt in levenswijze en geleerdheid, thuis uitgenodigd en hem het habijt getoond dat ik wilde gaan dragen. Ik vroeg hem of dat voor Engeland geschikt was. Hij vond dat een goed idee en zo begaf ik me weer onder het publiek. Daar merk-

11. David van Bourgondië.
12. Jeroen Lauwerijns.
13. Brief 187a. Hierin wordt niets over kledij gezegd.

ten andere vrienden onmiddellijk op dat ik die kleding in Engeland niet kon dragen en die liever moest verbergen. Dad deed ik en omdat je het niet zo goed kunt verbergen of het verwekt, als het te voorschijn komt, weer een schandaal, heb ik het in een kist gelegd en heb ik tot nu toe gebruik gemaakt van de pauselijke dispensatie. De pauselijke wetten excommuniceren degene die zijn ordekleed aflegt om zich vrijuit tussen leken te kunnen bewegen. Ik echter heb uit noodzaak mijn habijt afgelegd in Italië om niet gedood te worden; daarna heb ik ook uit noodzaak het habijt afgelegd in Engeland, omdat men dat daar niet duldde, hoewel ik het zelf veel liever had willen dragen. Als ik nu dat habijt weer aantrek, zou ik een groter schandaal veroorzaken dan de verandering zelf voortbracht.

Hier hebt u mijn levenswijze in kort bestek en mijn overwegingen. Ik wil best van leefwijze veranderen als ik iets beters zie. Maar ik zie niet in wat ik in Holland kan doen. Ik weet dat noch het klimaat, noch het voedsel mij goeddoet. Alle ogen zullen op mij gevestigd zijn. Als een oude, grijze, ziekelijke man zal ik, die als jongeman ben weggegaan, terugkeren. Ik, die gewend ben door de grootste mannen geëerd te worden, zal worden blootgesteld aan de verachting van de geringsten. Ik zal mijn studies moeten ruilen voor drinkgelagen. Want ik kan me niet goed voorstellen hoe u me zoals u belooft kunt helpen bij het vinden van een post waar ik, zoals u schrijft, met een goed honorarium kan leven, of wilt u me misschien plaatsen in een nonnenklooster om daar de vrouwen van dienst te zijn, terwijl ik zelfs geen aartsbisschoppen of koningen ooit heb willen dienen? Een honorarium doet me niets; ik ben er niet op uit rijk te worden, zolang ik maar genoeg heb om mijn gezondheid en mijn vrije tijd voor de letteren te waarborgen en te leven zonder iemand tot last te zijn. Konden wij maar persoonlijk met elkaar over deze dingen spreken, want in een brief kan dat niet zo goed en is het ook niet veilig. Zelfs uw brief, die toch is gestuurd via de meest betrouwbare mensen, heeft zoveel rondgezworven dat hij me nooit onder ogen was gekomen als ik niet toevallig zelf naar deze burcht was gegaan. Ik heb hem pas ontvangen, nadat allerlei andere personen hem al hadden ingekeken. Daarom moet u me niets vertrouwelijks schrijven als u niet zeker weet waar ik me bevind en niet een zeer betrouwbare bode hebt. Ik ga nu naar Germanië, dat wil zeggen Bazel, om mijn werken uit te geven, en in de winter zal ik misschien in Rome zijn. Bij mijn terugkeer zal ik ervoor zorgen dat we elkaar ergens kunnen spreken. Maar de zomer is nu bijna voorbij en ik heb een lange reis voor de boeg. Van Sasboud en zijn echtgenote hoorde ik van de dood van Willem, Frans[14.] en André. Wilt u de hartelijke groeten doen aan heer Hendrik[15.] en

14. Willem Hermans overleed op 18 juli 1510, Frans Dirksz op 8 september 1513; onduidelijk is wie met André wordt bedoeld.
15. Zie brief 83, noot 1.

alle overigen die bij u wonen, voor wie ik de gevoelens koester die ik verschuldigd ben. Want mijn vroegere tragedies wijt ik aan mijn fouten, of, als u dat liever wilt, aan mijn noodlot. Ik heb uw brief, op derde paasdag geschreven, op 7 juli ontvangen. Ik vraag u niet na te laten het welzijn van mijn ziel in uw vrome gebeden bij Christus aan te bevelen. Als ik zeker zou weten dat hij wilde dat ik naar u zou terugkeren, zou ik vandaag nog vertrekken. Vaarwel, eens mijn geliefde vriend, nu mijn eerwaarde vader.

Vanuit het kasteel Ham bij Calais, 8 juli 1514

297 *Aan Thomas Wolsey* [Ham? juli 1514?]

Dit is het voorwoord bij Erasmus' vertaling van Plutarchus' *De utilitate capienda ex inimicis* (Over het profijt dat men van zijn vijanden kan trekken), in augustus verschenen in *Plutarchi opuscula* (Bazel: Froben, 1514). Het is een herziene en uitgebreidere versie van het voorwoord (brief 284) dat hij aan Wolsey stuurde met het handgeschreven exemplaar.

Erasmus van Rotterdam aan de zeer eerwaarde vader in Christus, de heer Thomas Wolsey, bisschop van Lincoln, grootaalmoezenier van de doorluchtige koning van Engeland, gegroet

Hoewel ik met dit geschenkje, zeer illustere prelaat, wilde getuigen van mijn genegenheid voor u en de gunst wilde verwerven van een man die zoveel gezag en zoveel prestige geniet bij de koninklijke majesteit dat er in heel Britannië niemand is die deze niet wenst en nastreeft, boezemde de luister van uw hoge positie mij lange tijd ontzag in en achtte ik het zeer ongepast een zo ongeëvenaard man met een zo klein geschenk lastig te vallen. Uw gemakkelijke omgang en uw goedheid daarentegen nodigden me nog meer daartoe uit, toen ik bedacht hoe uw karakter helemaal niet besmet is door uw welvaart en hoe u altijd klaarstaat om iedereen te helpen. Ik weet heel goed dat u door een goddelijk raadsbesluit is gegeven alleen meer macht te hebben dan alle anderen, zodat u voor iedereen een grote steun kunt zijn. Het is een erg dun boekje, maar bedenk dat de kleinste juwelen soms het meeste waard zijn. Of om het een nog kortere aanbeveling mee te geven: het is van Plutarchus. Ik zal weten dat het bij Uwe Hoogheid in de smaak is gevallen, zodra ik

verneem dat dit werkje, dat ik aan de koning heb opgedragen, door uw aanbeveling de koning niet heeft mishaagd.

Maar dit zal ook duidelijk zijn, als de uitkomst van mijn zaak zal beantwoorden aan mijn wensen en aan uw beloften. Er is niemand aan wie ik meer verschuldigd kan zijn dan aan de koning, de meest welvarende van alle koningen; niemand aan wie ik meer verschuldigd wil zijn dan aan de beste vorst van alle vorsten, vooral omdat hij zo oprecht over mijn talentje denkt en er zo vol lof over spreekt. Ik ben hem het meest schuldig, omdat hij mij zo dikwijls in de hoogte steekt in zijn woorden. Want wie zou niet graag door zo'n mond geprezen worden? Toch zal ik hem nog meer verplicht zijn als hij, met alle lof die hij mij toekent, mijn vertrouwen in hem onderbouwt door mijn fortuintje aan te vullen. Nu geloven veel mensen immers niet dat ik zo ben als hij zegt, omdat zij zien dat mijn fortuin zo weinig beantwoordt aan zijn prachtige loftuitingen. Vaarwel, schitterend sieraad van het koninklijk hof en van het hele koninkrijk.

Lijst van brieven

142. Van Willem Hermans aan Servaas Rogier 11
143. Aan Anton van Bergen 12
144. Aan Nicolaas van Bourgondië 20
145. Aan Anna van Borselen 21
146. Aan Jacob Batt 26
147. Aan Anton van Luxemburg 29
148. Aan Anton van Luxemburg 32
149. Aan Anton van Bergen 32
150. Aan Anton van Luxemburg 35
151. Aan Jacob Batt 35
152. Aan Jacob Voecht 36
153. Aan Jacob Antonisz 39
154. Aan Hendrik van Bergen 40
155. Aan Johan van Brussel 42
156. Aan Augustijn Vincent 43
157. Aan Jacob Voecht 44
158. Aan Nicolaus Bensrott 46
159. Aan Jacob Voecht 48
160. Aan Nicolaus Bensrott 50
161. Aan Anton van Luxemburg 51
162. Van Anton van Bergen aan Giovanni de' Medici 53
163. Aan Jacob Batt 54
164. Aan Johann Poppenruyter 55
165. Aan Edmond 57
166. Aan Adriaan van Sint-Omaars 58
167. Aan Louis 59
168. Aan Edmond 60
169. Aan Pierre de Courtebourne 61
170. Aan Jacob Voecht 61
171. Aan Nicolaas Werner 62
172. Aan Willem Hermans 63
173. Aan Jacob Antonisz 64

174. Van Jacob Faber 68
175. Aan Robert de Keysere 71
176. Aan Jacob Mauritsz 72
177. Aan Nicolas Ruistre 75
178. Aan Willem Hermans 77
179. Aan Nicolas Ruistre 78
180. Aan Jean Desmarais 80
181. Aan John Colet 86
182. Aan Christopher Fisher 89
183. Van Joost Bade 96
184. Aan Pieter Gillis 97
185. Aan Servaas Rogier 98
186. Aan Frans Dirksz 99
187. Aan Richard Foxe 100
187a. Van Julius II 101
188. Aan William Warham 103
189. Aan Servaas Rogier 106
190. Aan Jacob Mauritsz 107
191. Aan Richard Whitford 108
192. Aan Thomas Ruthall 109
193. Aan Christopher Urswick 110
194. Aan Thomas Linacre 112
195. Aan John Colet 113
196. Aan Roger Wentford 114
197. Aan Jean Desmarais 115
198. Aan de lezer 116
199. Aan René d'Illiers 116
200. Aan Servaas Rogier 117
201. Aan Johan Obrecht 118
202. Aan Jacob Mauritsz 119
203. Aan Servaas Rogier 119
204. Aan prins Hendrik van Engeland 120

205. Aan Jérôme Busleiden 120
206. Van prins Hendrik van Engeland 122
207. Aan Aldo Manuzio 123
208. Aan William Warham 125
209. Aan Aldo Manuzio 126
210. Van Paolo Bombace 128
211. Aan William Blount, heer van Mountjoy 129
212. Aan Aldo Manuzio 133
213. Aan Aldo Manuzio 134
214. Van William Warham 134
215. Van William Blount, heer van Mountjoy 135
216. Van Jacob Piso 138
216a. Van Daniele Scevola 139
217. Van Paolo Bombace 141
218. Aan Andrea Ammonio 141
219. Aan Andrea Ammonio 142
220. Van Andrea Ammonio aan William Blount, heer van Mountjoy 143
221. Van Andrea Ammonio 144
222. Aan Thomas More 146
223. Van Paolo Bombace 149
224. Van Jacob Wimpfeling 149
225. Aan John Colet 151
226. Aan Andrea Ammonio 152
227. Aan John Colet 153
228. Aan Andrea Ammonio 154
229. Aan John Fisher 155
230. Van John Colet 156
231. Aan John Colet 157
232. Aan Andrea Ammonio 158
233. Aan Andrea Ammonio 158
234. Aan Andrea Ammonio 159
235. Van Johan Sixtinus 161
236. Van Andrea Ammonio 161

237. Aan John Colet 164
238. Aan Andrea Ammonio 167
239. Van Andrea Ammonio 168
240. Aan Andrea Ammonio 170
240a. Van William Warham 172
241. Aan Roger Wentford 172
242. Van John Fisher 174
243. Van Andrea Ammonio 174
244. Van Johan Sixtinus 177
244a. Van Jérôme Busleiden 179
245. Aan Andrea Ammonio 180
246. Aan Andrea Ammonio 182
247. Van Andrea Ammonio 182
248. Aan Andrea Ammonio 183
249. Van Andrea Ammonio 185
250. Aan Andrea Ammonio 186
251. Van Paolo Bombace 187
252. Aan Anton van Bergen 188
253. Aan Robert Guibé 187
254. Aan Thomas Halsey 188
255. Aan Andrea Ammonio 191
256. Van Geronimo Aleandro 192
257. Van Paolo Bombace 197
258. Van John Colet 198
259. Van John Babham 199
260. Aan John Colet 200
261. Aan William Warham 202
262. Aan Andrea Ammonio 202
263. Van Joost Bade 203
264. Aan Pieter Gillis 206
265. Aan Pieter Gillis 207
266. Aan Adolf van Veere 207
267. Aan Giovanni Battista Boerio 208
268. Aan John Yonge 209
269. Aan de lezer 210
270. Aan John Colet 215
271. Aan Thomas More 217

272. Aan Hendrik VIII 218
273. Aan Andrea Ammonio 222
274. Aan William Gonnell 221

275. Aan William Gonnell 222
276. Aan Gonnell en Walkden 222
277. Aan Roger Wentford 224
278. Aan John Colet 225
279. Aan William Gonnell 227
280. Van Andrea Ammonio 228
281. Aan Andrea Ammonio 230
282. Aan Andrea Ammonio 231
283. Aan Andrea Ammonio 233
284. Aan Thomas Wolsey 239
285. Aan William Warham 239
286. Van William Warham 240
287. Aan William Gonnell 241
288. Aan Anton van Bergen 241
289. Aan William Gonnell 246
290. Van Johann Reuchlin 246
291. Van Jan Becker van Borselen 248
292. Aan William Gonnell 251
293. Aan William Warham 253
294. Aan Pieter Gillis 254
295. Aan Andrea Ammonio 254
296. Aan Servaas Rogier 256
297. Aan Thomas Wolsey 263

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer. De cursief gezette briefnummers *142*, *162*, *220* komen tweemaal voor, aangezien het geen brieven zijn van of aan Erasmus, maar van Erasmus' vrienden onderling.

Adriaan van Sint-Omaars 166
Aleandro, Gironimo 256
Ammonio, Andrea 218, 219, *220*, 221, 226, 228, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 255, 262, 273, 280, 281, 282, 283, 295
Antonisz, Jacob 153, 173
Babham, John 259
Bade, Joost 183, 263
Batt, Jacob 146, 151, 163
Bensrott, Nicolaus 158, 160
Bergen, Anton van 143, 149, *162*, 252, 288
Bergen, Hendrik van 154
Blount, William - lord Mountjoy 211, 215, 220
Boerio, Giovanni Battista 267
Bombace, Paolo 210, 217, 223, 251, 257
Borselen, Anna van 145
Borselen, Jan Becker van 291
Bourgondië, Adolf van, heer van Veere 266
Bourgondië, Nicolaas van 144
Brussel, Jan van 155
Busleiden, Jérôme 205, 244a
Caminade, Augustijn Vincent 156
Colet, John 181, 195, 225, 227, 230, 231, 237, 258, 260, 270, 278
Courtebourne, Pierre de 169
Desmarais, Jean 180, 197
Dirksz, Frans 186
Edmond 165, 168
Faber, Jacob 174
Fisher, Christoffer 182
Fisher, John 229, 242
Foxe, Richard 187
Gillis, Pieter 184, 264, 265, 294
Gonnell, William 274, 275, 276, 279, 287, 289, 292
Guibé, Robert 253
Halsey, Thomas 254
Hendrik VIII 204, 206, 272
Hermans, Willem *142*, 172, 178
Illiers René d' 199
Julius II 187a
Keysere, Robert de 175
Linacre, Thomas 194
Lodewijk 167
Luxemburg, Anton van 147, 148, 150, 161
Manuzio, Aldo 207, 209, 212, 213
Mauritsz, Jacob 176, 190, 202

Medici, Giovanni de' *162*
More, Thomas 222, 271

Obrecht, Johan 201
Piso, Jacob 216
Poppenruyter, Johann 164
Reuchlin, Johann 290
Rogier, Servaas *142*, 185, 189, 200, 203, 296
Ruistre, Nicolas 177, 179
Ruthall, Thomas 192
Scevola, Daniele 216a
Sixtinus, Johan 235, 244
Urswick, Christoffer 193
Voecht, Jacob 152, 157, 159, 170
Warham, William 188, 208, 214, 240a, 261, 285, 286, 293
Wentford, Roger 196, 241, 277
Werner, Nicolaas 171
Whitford, Richard 191
Wimpfeling, Jacob 224
Wolsey, Thomas 284, 297
Yonge, John 268

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de Oudheid of de Middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Abdias (Obadjah), 211
Accorso, Francesco (ca. 1180-1263), Italiaans rechtsgeleerde, 19
Achilles, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 162, 191, 253
Adrianus VI (Adriaan Florisz Boeyens, 1454-1523), kanselier van de universiteit van Leuven vanaf 1497, gouverneur van Karel V vanaf 1507, paus vanaf 1522, 63
Adriaan, koerier van Erasmus, 29, 59
Adriaan, burger (boekverkoper?) uit Sint-Omaars, 57, *166*
Aeneas, Trojaanse held, 22, 38
Aesopus (†564/63 v.Chr.), Grieks fabeldichter, 32
Agamemnon, mythische held, leider van de expeditie naar Troje, 127
Agge, Augustijn (†na 1525), arts uit Den Haag, 29, 42, 178, 248, 249
Agricola, Rudolf (Roelof Huisman, 1444-1485), eerste Nederlandse humanist met een internationale reputatie, 21, 69, 71, 98
Ajax, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 90
Aleandro, Geronimo (1480-1542), hellenist en hebraïst; vriend, na 1520 vijand van Erasmus, *256*, 212
Alexander de Grote (356-323 v.Chr.), koning van Macedonië, groot veldheer, 23, 82, 144, 162, 194, 219, 237
Alidosi, Francesco (1455-1511), bisschop van Pavia vanaf 1505, kardinaal vanaf 1507, 259
Allen, John (1476-1534), geestelijke en jurist, zaakwaarnemer van William Warham in Italië, 178, 186, 187
Ambrosius (337-397), kerkvader, bisschop van Milaan, 56, 58, 83, 150

Ammonio, Andrea (ca. 1478-1517), secretaris van Mountjoy vanaf 1509, van Hendrik VIII vanaf 1511, *218*, *219*, *220*, *221*, *226*, *228*, *232*, *233*, *234*, *236*, *238*, *239*, *240*, *243*, *245*, *246*, *247*, *248*, *249*, *250*, *255*, *262*, *273*, *280*, *281*, *282*, *283*, *295*, 201, 242
Amoenus, Gervasius (bekend 1506-1529), uit Dreux, leerling-bediende van Erasmus tijdens diens verblijf in Parijs in 1506, 128
André, Bernard (ca. 1455-ca. 1522), uit Toulouse, geschiedschrijver en dichter aan het Engelse hof, 176, 184, 185, 190
André, niet nader geïdentificeerde persoon aan wie Erasmus de groeten doet, 262
Andromache, Trojaanse vrouw, echtgenote van Hector, 76
d'Angleberme, Jean Pyrrhus († na 1517), arts te Orléans, 192
Anna Perenna, Romeinse jaargodin, 21
Antonisz, Jacob († vóór 1510), uit Middelburg, vicaris-generaal van Hendrik van Bergen, *153*, *173*
Anton, koerier uit Sint-Omaars, 43, 51, 60
Anton, schipper, 254
Apelles (4e eeuw v.Chr.), beroemdste schilder uit de Griekse Oudheid, 65, 74, 81
Apollo, zonnegod, god van de schoonheid, harmonie en muziek, 20, 104, 163, 227, 237
Apostolius, Michael († ca. 1480/86), Byzantijns geleerde, 213
Apuleius (2e eeuw na Chr.), Latijns auteur, schrijver van *Asinus aureus* (Gouden ezel), 133, 147, 212
Aretini, zie: Bruni
Argyros, Isaac (ca. 1310-na 1371), Grieks monnik en wiskundige, 70
Aristarchus (ca. 217-144 v.Chr.), Alexandrijns geleerde, criticus van Homerus, 237
Aristippus van Cyrene (ca. 435-na 366 v.Chr.), Grieks wijsgeer, leerling van Socrates, 13
Aristofanes (ca. 445-ca. 385 v.Chr.), Grieks blijspeldichter, 93, 132
Aristoteles (384-322 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 91, 149, 150, 195, 211, 219
Arnold, koerier van Servaas Rogier, 11
Artaxerxes, koning van Perzië van 464 tot 424/23 v.Chr., zoon van Xerxes, 75
Augustinus, Aurelius (354-430), kerkvader, bisschop van Hippo, 56, 57, 82, 91, 93, 95, 96, 150
Augustus, Caius Octavius (63 v.Chr.-14 na Chr.), Romeins keizer vanaf 27 v.Chr., 75
Augustijn, zie: Caminade
Ausonius, Decimus Magnus (ca. 310-394), Latijns dichter van Gallische afkomst, 23

Averroes (Abul-Walid Muhammad Ibn Rushd, 1126-1192), Arabisch filosoof uit Córdoba, commentator van Aristoteles, 150
Avicenna (Abu Ali al-Husain ibn Abdallah Ibn Sina, 973/80-1037), Perzisch filosoof en arts, 150

B

Babham, John (bekend 1512-1515), student te Oxford, *259*
Bacchus (Bassareus), god van de wijn en de roes, 211, 229
Bade, Joost (Joost van Assche, ca. 1461-1535), uit Gent, drukker en uitgever in Parijs, *183*, *263*, 118, 124, 128, 142, 206, 207, 238
Barbaro, Ermolao (1453/54-1493), Venetiaans humanist en diplomaat, 69
Basilius (ca. 330-379), kerkvader, bisschop van Caesarea, broer van Gregorius van Nazianze, 153, 155, 156, 164
Bassareus, weinig voorkomende naam voor Bacchus, zie: Bacchus
Batt, Jacob (ca. 1466-1502), gemeentesecretaris van Bergen-op-Zoom in 1496/96, leraar van Adolf van Bourgondië, *146*, *151*, *163*, 14, 21, 25, 29, 32, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 58, 62, 63, 88
Battista van Mantua, zie: Spagnolo
Becker, Jan van (ca. 1475-ca. 1536), uit Borselen, Leuvens geleerde, *291*
Bensrott, Nikolaus (bekend ca. 1500/09); Duits jurist, studeerde in Orléans bij Caminade, *158*, *160*, 42, 44, 49
Bentivoglio, Annibale II (1469-1540), zoon van de volgende, heerser over Bologna van mei 1511 tot juni 1512, 183
Bentivoglio, Giovanni (1443-1508), heerser over Bologna vanaf 1463, verjaagd door Julius II in 1506, 118, 119, 188
Bergen, Anna van (1492-1541), dochter van Jan III van Bergen, gehuwd met Adolf van Bourgondië, 250
Bergen, Anton van (1455-1532), vierde zoon van Jan II van Bergen; abt van Saint-Bertin bij Sint-Omaars vanaf 1493, *143*, *149*, *162*, *252*, *288*, 45, 221, 228
Bergen, Dismas van († vóór 1535), bastaardzoon van Jan II van Bergen, 20, 30, 31, 35, 46, 49, 51, 61
Bergen, Hendrik van (1449-1502), tweede zoon van Jan II van Bergen; bisschop van Kamerijk vanaf 1480, *154*, 64
Beroaldo, Filippo (1453-1505), Italiaans humanist, doceerde retorica en poëzie in Bologna, 196
Beroaldo, Filippo (1472-1518), neef van de voorafgaande, secretaris van Giovanni de' Medici (paus Leo X), 150, 244, 259
Birckmann, Franz (†1530), boekhandelaar te Keulen, agent voor andere drukkers, 198, 205, 206, 207, 238, 254
Blount, zie: Mountjoy

Boerio, Giovanni Battista († na 1538), uit Genua, lijfarts van Hendrik VII en Hendrik VIII van Engeland, *267*, 113, 201, 231, 234, 246, 252
Boeyens, Adriaan, zie: Adrianus VI
Bombace, Paolo (1476-1527), Italiaans humanist, doceerde retorica, poëzie en Grieks in Bologna tot 1512, vanaf 1513 pauselijk functionaris, *210*, *217*, *223*, *251*, *257*, 134, 152
Boncanti, Giovanni Battista, niet nader geïdentificeerd, 177
Bont (†1513), arts te Cambridge, 152, 222
Borgia, Francesco (ca. 1441-1511) pauselijk functionaris vanaf 1492, aartsbisschop van Cosenza in 1499, kardinaal in 1500, 183
Borselen, Anna van (ca. 1471-1516), vrouwe van Veere, gehuwd met Filips van Bourgondië en na diens dood met Lodewijk van Montfoort, *145*, 20, 27, 28, 29, 36, 42, 45, 48, 63, 88, 248
Bourgondië, Adolf van (1489/90-1540), heer van Veere, *266*, 250
Bourgondië, Anton van (1420/21-1504), bijgenaamd de Grote Bastaard, bastaardzoon van Filips de Goede, krijgsheer, 40, 42
Bourgondië, David van - (1427-1496), bisschop van Utrecht, bastaardzoon van Filips de Goede, 261
Bourgondië, Filips van, zie: Filips de Goede, Filips de Schone
Bourgondië, Nicolaas van († vóór 1522), bastaardzoon van Anton van Bourgondië; proost, *144*, 45
Brabant, Georges van (†1504), abt van Saint-Bertin bij Sint-Omaars, 52
Brandon, Charles (ca. 1485-1545), hertog van Suffolk vanaf 1514, 241
Briçonnet, Guillaume (†1514), kardinaal vanaf 1495, aartsbisschop van Reims vanaf 1497, 183
Brie, Germain de (†1538), leerling-bediende van Lascaris in Venetië in 1508, 134
Bruni, Leonardo (ca. 1369/70-1444), van Arezzo, Italiaans humanist, pauselijk secretaris 1406-1415, kanselier van Florence 1427-1444, geschiedschrijver van Florence, 67
Brussel, Jan van (bekend 1497-1501), niet nader geïdentificeerd, *155*
Brutus, Marcus Iunius (ca. 85-42 v.Chr.), Romeins politicus, moordenaar van Caesar, 91
Bryan, John (1493-1545), geleerde in Cambridge, 203, 232
Bullock, Henry (ca. 1497-1526), wiskundige en theoloog in Cambridge, 151, 160, 163, 169, 172, 177, 178, 183, 184, 186, 203, 231, 232
Busiris, koning van Egypte in de Griekse mythologie die buitenlanders aan Zeus offerde, gedood door Hercules, 147
Busleiden, François († 1502), zoon van de volgende; aartsbisschop van Besançon vanaf 1498, kardinaal in 1502, 46, 63, 77, 86, 121
Busleiden, Jérôme (ca. 1470-1517), zoon van de vorige; lid van de Grote Raad van Mechelen vanaf 1504, *205*, *244a*, 46, 77

C

Caiado, Henrique (†1509), uit Lissabon, jurist en dichter, 139
Caligula (Gaius Caesar Augustus Germanicus, 12-41), Romeins keizer vanaf 37, 91
Callisthenes (4e eeuw v.Chr.), geschiedschrijver, vertrouweling van Alexander de Grote en door deze ter dood gebracht, 82, 219
Calonne, Florent de (bekend 1489-1524), baron van Courtebourne, 57
Caminade, Augustin Vincent (†1511), uit Viersen bij Keulen, student te Parijs en te Orléans, *156*, 29, 42, 46, 47, 50
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), jurist, bisschop van Feltre vanaf 1512, kardinaal vanaf 1517, 144
Carafa, Gianpietro (1476-1559), domenicaan, stichter van de orde van de Theatijnen, paus vanaf 1555, 241
Carmeliano, Pietro (1451-1527), humanist uit Brescia, verbleef in Engeland, 229, 230, 231, 233, 235
Carteromachus, zie: Fortiguerra
Carvajal, Bernardino López de (1455-1522), bisschop van Cartagena en kardinaal vanaf 1493, bisschop van Sigüenza en Plasencia vanaf 1495, kreeg later nog verscheidene andere bisdommen, 169, 183
Cato, Marcus Porcius (234-149 v.Chr.), Romeins staatsman en schrijver, 32
Catullus, Caius Valerius (ca. 80-ca. 50 v.Chr.), Romeins lyrisch dichter, 230
Cerberus, monster uit de klassieke mythologie dat de toegang tot de onderwereld bewaakte, 158, 171, 183
Charnock, Richard (†1505), prior van St. Mary's College in Oxford ca. 1496, 89
Cherilos, dichter van Alexander de Grote, 23, 144
Chrysippus (ca. 280-208/04 v.Chr.), Grieks wijsgeer, hoofd van de Stoa, 211
Chrysoloras, Manuel (ca. 1350-1415), Byzantijns geleerde, gevestigd in Italië, 159
Chrysostomus (ca. 40-ca. 120), Grieks redenaar en wijsgeer, volgeling van de Stoa, 153
Cicero, Marcus Tullius (106-43 v.Chr.), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 36, 37, 38, 53, 76, 84, 91, 105, 108, 162, 201, 211
Cipelli, zie: Egnazio
Circe, tovenares in de Griekse mythologie die de metgezellen van Odysseus in zwijnen veranderde, 38
Claudius (10 v.Chr.-54 na Chr.), Romeins keizer vanaf 41, 147
Clava, Anton (†1529), lid van de Raad van Vlaanderen vanaf 1502/03, 72
Clearchus (ca. 340-ca. 250 v.Chr.), leerling van Aristoteles, 211
Cleynaerts, Nicolaas (1493-1542), uit Diest, hellenist en hebraïst, 251
Clyfton, gouverneur van Giovanni en Bernardo Boerio, 133

Coblenz, Johann van, boekhandelaar te Parijs van 1495 tot 1517, 205
Colet, John (1467-1519), deken van de St. Paul's in Londen vanaf 1504, stichtte in 1510 de daaraan verbonden school, *181*, *195*, *225*, *227*, *230*, *231*, *237*, *258*, *260*, *270*, *278*, 49, 142, 178, 181, 184, 192, 260
Colocci Angelo (1467-1549), pauselijk functionaris en verzamelaar van oudheden, 103
Colt, Jane (1488-1511), eerste echtgenote van Thomas More, 145
Constantijn de Grote (ca. 275-337), Romeins keizer vanaf 306, 18
Cop, Guillaume - (ca. 1466-1532) arts, astronoom, humanist, 84
Cornelis, koerier voor Erasmus, 62
Cornelis (bekend ca. 1480-1493), uit Woerden, schoolmakker van Erasmus in Deventer, niet nader geïdentificeerd, 256
Corocotta, zie: Grunnius
Courtebourne, Pierre de (vermeld ca. 1502), waarschijnlijk een bastaardbroer van Florent de Calonne, *169*
Croesus, koning van Lydië van ca. 560 tot ca. 547 v.Chr., bekend om zijn rijkdom, 219
Croke, Richard (ca. 1489-1558) studeerde in Cambridge en Parijs (1506-1512), doceerde daarna Grieks in Leuven en Keulen, keerde in 1518 naar Cambridge terug, 154, 157, 165, 193
Cyprianus, Caecilius Thascius (†258), kerkvader en martelaar, bisschop van Carthago vanaf 248/49, 93

D

Damaratus, koning van Sparta ca. 510-491 v.Chr., na zijn afzetting gevlucht naar Darius, 219
Damasus (305-384), paus vanaf 366, 95
Dancaster, William (bekend 1490-1530), geleerde te Oxford, 226
Daniel, Jacques (vermeld ca. 1502), hospes te Orléans, 62
Darius (†486 v.Chr.), koning van Perzië vanaf 522 v.Chr., 218
Democritos van Abdara (5e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 147
Desmarais, Jean (†1526), geleerde te Leuven, *180*, *197*, 72, 73, 78
Didymus (1e eeuw v.Chr.), Grieks literair criticus, gevestigd in Alexandrië, 212
Diogenes van Sinope (ca. 400 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 154, 164, 165
Diogenianus (2e eeuw), Grieks grammaticus, 213
Dion (409-354 v.Chr.), zwager en schoonzoon van Dionysius I van Syracuse; haalde Plato naar Sicilië, 219
Dionysius II († na 344 v.Chr.), tiran van Syracuse (367-346 v.Chr.), 219

Dirksz, Frans (Franciscus Theorodici, †1513), augustijner kanunnik, kloosterling in Stein, later prior van Hemsdonck, *186*, 59, 60, 262

E

Edmond, priester en franciscaan te Sint-Omaars, *165*, *168*
Egellius (bekend 1508-1511) Joachim, uit Ravensburg, neef van Michael Hummelberg, 197
Egnazio, Giovanni Battista Cipelli (1478-1553), uit Venetië, Latinist en orator, 212
Egmont, Floris van (1469-1539), heer van IJsselstein, vliesridder, 78
Elisabeth van York (1465-1503), koningin van Engeland, echtgenote van Hendrik VII, 123
Elkana, bijbelse figuur, vader van Samuel, 21
Ennius (239-169 v.Chr.), Romeins dichter en geschiedschrijver, 93, 144
Epictetus (ca. 55-ca. 135), Grieks stoïsch wijsgeer, 93
Epicurus (342/41-271/70 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 45
Euripides (ca. 485/80-406), Grieks tragediedichter, 47, 50, 104, 126, 127
Eustochium (ca. 368-ca. 419), christelijke Romeinse maagd en heilige, volgelinge van Hieronymus, dochter van Paula, 23

F

Faber, Jacob (1473-1517), leraar aan de Lebuinusschool te Deventer, *174*
Fabius Maximus Verrucosus, Quintus (†203 v.Chr.), Romeins staatsman en veldheer, 76
Favorinus (ca. 80/90-ca. 150), Grieks redenaar, 147
Ferdinand II de Katholieke (1452-1516), koning van Castilië vanaf 1474, van Aragon vanaf 1479, 162
Fieschi, Stefano (bekend ca. 1450), schoolmeester te Dubrovnik, 201
Fiesco, Ottobono (Alexander V, †1276), kardinaal-legaat in Engeland 1265-1268, paus in 1276, 102
Filelfo, Francesco (1398-1481), uit Tolentino bij Ancona, humanist, doceerde in Bologna, Siena, Florence en Milaan, 91, 104
Filips de Schone (1478-1506), zoon van Maria van Bourgondië en Maximiliaan I; vader van Karel V; heer der Nederlanden vanaf 1494, koning van Castilië in 1506, 77, 79, 106, 123, 250
Fisher, Christopher (†1512), Engels geestelijke en jurist, *182*, 138
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester vanaf 1504, *229*, *242*, 164, 171, 181, 188, 190, 191, 226, 255

Fitzjames, Richard (†1522), bisschop van Londen vanaf 1506, 216
Fortiguerra, Scipione (1466-1515), ook wel Carteromachus genaamd, Italiaans hellenist, 141, 187
Foxe, Richard (ca. 1448-1528), bisschop van Winchester vanaf 1501, *187*, 160, 162, 167, 168, 171, 176, 182, 184, 185, 186, 231
Francesco van Padua (vermeld in 1511), Italiaan, gevestigd in Londen, misschien dezelfde als de agent voor Manuzio in Londen genoemd in brieven 219 en 221, niet nader geïdentificeerd, 143, 171, 176
Frederik III (1415-1493), keizer vanaf 1440, vader van Maximiliaan I, 121
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker en uitgever te Bazel, 238

G

Gaguin, Robert (1433-1501), leidsman van de humanistische beweging in Frankrijk; schrijver van *Compendium de origine en gestis Francorum*, 79, 93
Galenus (129-199), Griekse arts, gevestigd in Rome, 140, 210
Gardiner, Stephen (ca. 1497-1555), Engels student, later jurist en bisschop van Winchester vanaf 1531, 225
Gaza, Theodorus (1400-ca. 1476), Byzantijns geleerde, vanaf 1438 gevestigd in Italië, 159
Gellius, Aulus (2e eeuw na Chr.), schrijver van de *Noctes Atticae*, 35, 76, 91, 150
Gerson, Jean Charlier de (1363-1429), theoloog, kanselier van de universiteit van Parijs vanaf 1395, 150
Ghijsbert, stadsarts van Sint-Omaars; waarschijnlijk Ghijsbert of Ghijsbrecht Hessels († na 1521), vanaf 1503 lijfarts van Filips de Schone, vanaf 1513 van Karel V, 52, 54, 189, 221, 246
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), gemeentesecretaris van Antwerpen vanaf 1512, *184*, *264*, *265*, *294*
Gilles, Nicolaas - (ca. 1438-1517), vader van Pieter Gilles, 72
Glauco, broer van Plato, 147
Gnatho, personage uit Terentius' *Eunuchus*, 25
Godfrey, Garrett († ca. 1539), uit Margraten, boekhandelaar in Cambridge sinds 1503, bekend onder zijn verengelste naam; Erasmus noemt hem Gerardus, 185
Gonnell, William (†1560), kopiist van Erasmus en verzorger van diens paard, *274*, *275*, *276*, *279*, *241*, *289*, *292*, 174
Gourmont, Gilles de (bekend 1499-1533), drukker te Parijs, 203
Gratianus, Flavius (359-383), West-Romeins keizer vanaf 367, 23
Green, Thomas (†1529), master van Catherine Hall in Cambridge, 241, 246, 252
Gregorius van Nazianze (ca. 326-ca. 390), Grieks kerkvader, 150, 155

Grey, Thomas († na 1527/28), Engelse student in Parijs, leerling van Erasmus, 145
Griffi, Pietro (1469-1516), uit Pisa, pauselijk functionaris, 177, 185, 187
Grimani, Domenico (1461-1523), Venetiaans geleerde, zoon van een doge, pauselijk functionaris, kardinaal vanaf 1493, 259
Grocyn, William (1446-1519), docent Grieks aan de universiteit van Oxford, 88, 124, 154, 155, 173, 197
Grunnius Corocotta, varken dat zijn testament schrijft, 147
Gryllus, metgezel van Odysseus, 147
Guibé, Robert (1459-1513), bisschop van Rennes vanaf 1502, kardinaal vanaf 1505, *253*, 259

H

Haar, Jan Dirksz. van der (†1538/40), kannunik te Gorinchem, 98
Halsey, Thomas (†1522), Engels geestelijke en jurist, *254*, 138
Hannah, vrouw van Elkana, moeder van Samuel, 8
Hecate, Griekse godin, beschermster van poorten en driesprongen, 15
Hector, Trojaan, grote tegenstander van Achilles, 76
Hegius, Alexander (ca. 1433-1498), uit Heek in Westfalen, vanaf 1483 rector van de Sint-Lebuinusschool in Deventer, 69
Heliogabalus (Elagabalus, Marcus Aurelius Antonius Augustus, 203-222), Romeins keizer vanaf 218, 84
Hendrik VII (1457-1509), koning van Engeland vanaf 1485, 209
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland vanaf 1509, *204*, *206*, *272*, 135, 209
Heraclitus (ca. 500 v.Chr.), Grieks filosoof van ‘panta rhei’, alles stroomt en niets is bestendig, 108
Hercules, Griekse mythische held die twaalf werken moest verrichten, 22, 25, 68, 124, 212
Hermans, Willem (ca. 1466/69-1510), uit Gouda, augustijner kanunnik, medebroeder van Erasmus in Stein, Latijns dichter, *142*, *172*, *178*, 262
Hermonymus, Georgius (bekend 1475-1508), Byzantijns geleerde, gevestigd te Parijs, 113
Herodotus (484?-ca. 425), Grieks geschiedschrijver, 53
Hesiodus (ca. 700 v.Chr.), Grieks episch dichter, 83, 91, 104, 253
Hessels, zie: Ghijsbert
Hesychius (ca. 500), Grieks taalkundige, gevestigd in Alexandrië, 213
Hiero († 466/65 v.Chr.), tiran van Syracuse vanaf 478 v.Chr., 218
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 23, 24, 26, 34, 52, 83, 91, 93, 94, 95, 147, 148, 150, 180, 204, 205, 206, 211, 217, 220, 230, 249, 258, 260

Hippocrates (5e eeuw v.Chr.), Grieks wiskundige en astronoom, 140
Holt, John (†1504), schoolmeester in Londen (ca. 1496-1501) en Chichester (1501-1504), in 1502 gouverneur van de toekomstige Hendrik VIII, 235
Homerus (8e eeuw v.Chr.), dichter van de Ilias en de Odyssee, 25, 38, 53, 74, 76, 104, 147, 159, 167, 235, 253
Hoogstraten, Jacob van (†1527), theoloog, dominicaan, vanaf 1510 inquisiteur van de aartsbisdommen Mainz, Keulen en Trier, 247
Horatius, Quintus - Flaccus (63-8 v.Chr.), Romeins satirisch dichter, 13, 19, 23, 24, 65, 79, 105, 111, 126, 127, 195, 198, 253
Hummelberg, Michael (1487-1527), Duits geleerde en geestelijke, 204

I

d'Illiers, René (†1507), bisschop van Chartres vanaf 1492, *199*
Inghirami, Tomasso (1470-1516), pauselijk functionaris, 138
Iolaus, held uit de Griekse mythologie, neef en helper van Hercules, 194
Isidorus (ca. 570-636), bisschop van Sevilla, auteur van de encyclopedische *Etymologiae*, 201 Isocrates (436-338), Grieks redenaar, 47, 50, 82, 147
Isvaglies, Pietro (†1511), aartsbisschop van Reggio vanaf 1497, kardinaal vanaf 1500, 163

J

Jacobus IV (1473-1513), koning van Schotland vanaf 1488, 229
Jan (van Lotharingen?), leerling-bediende van Andrea Ammonio, 192, 203, 220, 230, 231, 232
Jean, koerier voor Erasmus, bestal Erasmus, 14, 60
Jesaja, bijbelse figuur, 153, 155, 156
Jethro, bijbelse figuur, schoonvader van Mozes, 94
Job, bijbelse figuur, 22
Judas, bijbelse figuur, 15
Julius II (Giuliano delle Rovere, 1443-1513), neef van Sixtus IV; paus vanaf 1503, *187a*, 117, 154, 159, 162, 202, 244, 261
Jupiter, Romeinse oppergod, 19, 151, 167, 229, 231, 238, 253
Justinianus (482-565), Oost-Romeins keizer in 527, codificeerde het Romeinse Recht, 6
Juvenalis, Decimus Junius (ca. 67-na 130), Romeins satirisch dichter, 148

K

Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden vanaf 1515, koning van Spanje vanaf 1516, keizer vanaf 1519, 189, 215, 241, 245
Keysere, Robert de (†1532), drukker en schoolmeester te Gent, *175*

L

Lalaing, Sidrach de (†1533), deken van het kapittel van Sint-Omaars vanaf 1512, 221
Langen, Rudolf (ca. 1438-1519), humanist uit Westfalen, behorend tot de vriendenkring van Agricola en Hegius, 44
Larke, Thomas (†1530), Engels jurist en geestelijke, hofkapelaan van Hendri VIII (ca. 1511), 238
Lascaris, Johan, 212
Latimer, William (ca. 1460-1545), Engels geleerde, 124, 197
Lauwerijns, Jeroen (†1509), heer van Watervliet, kamerheer en schatkistbewaarder van Vlaanderen onder Filips de Schone, 261
Lazarus, kopiist, misschien John More, 217
Lea, bijbelse figuur, zus van Rachel, 151
Le Blanc, Otton, pauselijk legaat in Engeland in 1237, 102
Leeuw, Gerard (†1493), drukker in Gouda (1477-1484) en Antwerpen (1485-1493), 154
Lefèvre d'Etaples, Jacques (ca. 1460-1536), Franse humanist, 75
Leoniceno, Niccolò (1428-1524), Italiaans geleerde, 140
Libanius (314-393), Grieks redenaar, 71, 75, 77
Lily, William (†1522), Engels geleerde, 224
Linacre, Thomas (1460-1524), Engels humanist, vertaler van Galenus en schrijver van een Latijnse grammatica, *194*, 124, 142, 153, 156, 158, 166, 175, 197
Livius, Titus (59 v.Chr.-17 na Chr.), Romeins geschiedschrijver, 91
Locher, Jakob (1471-1528), bekend als Philomusus, Duits humanist, 149
Louis (bekend 1510-1511), leerling-bediende van Erasmus, *167*, 26, 27, 29, 36, 42, 45, 55, 58, 60
Lucianus van Samosata (ca. 120-na 180), Grieks sofist en satyricus, 100, 101, 109, 110, 111, 115, 116, 117, 122, 147, 181, 195, 202, 206, 208, 209, 253
Lucillius (ca. 180-ca. 102), oudste Latijnse satiredichter, 23
Lupset, Thomas (ca. 1498-1530), student te Cambridge, maakte later carrière als geleerde en pedagoog, 217, 228, 240

Luxemburg, Anton van (bekend 1500-1518), beheerder van de abdij van Saint-Bertin bij Sint-Omaars, *147*, *148*, *150*, *161*, 20, 221, 246
Lycaon, oudste koning van Arcadië in de Griekse mythologie, door Zeus in een wolf veranderd, 19
Lynceus, Argonaut, beroemd om zijn scherp gezichtsvermogen, 65, 162
Lyra, Nicolaas van (†1349), franciscaan, commentator van de Bijbel en prediker, 58, 93, 94
Lysias (ca. 450-na 380 v.Chr.), Grieks redenaar, 82

M

Maecenas, Caius Cilnius (ca. 70-8 v.Chr.), raadsman van Augustus, beschermer van dichters, 23, 24, 180
Manuzio, Aldo (1452?-1515), uitgever te Venetië, *207*, *209*, *212*, *213*, 129, 141, 143, 145, 149, 197, 204, 212, 238, 260
Maria, moeder van Christus, 21
Marius Victorinus (281/91-na 365), christelijk denker van Afrikaanse afkomst, 201
Mars, Romeinse oorlogsgod, 140, 141
Marso, Pietro (1442-1512), Italiaans humanist, 37
Martens, Dirk (1456/47-1534), drukker in Aalst (1473-1492), Antwerpen (1493-1497, 1502-1512) en Leuven (1497-1502, 1512-1529), 203
Maximiliaan I (1459-1519), keizer vanaf 1493, gehuwd met Maria van Bourgondië, 119, 121, 163, 245, 247
Maurits (bekend ca. 1512), leerling-bediende van Erasmus, 201, 203, 205
Mauritsz, Jacob (†1522), stadspensionaris van Gouda vanaf 1501, raadsheer van het Hof van Holland vanaf 1514, *176*, *190*, *202*
Medea, tovenares uit de Griekse mythologie, helpster van de argonaut Jason, 14, 18
Medici, Giovanni de', zie: Leo X
Medici, Lorenzo I (il Magnifico) de' (1448-1492), heerser over Florence vanaf 1468, beschermer van humanisten en kunstenaars, 23
Meghen, Pieter (1466-1540), uit 's-Hertogenbosch, ook bekend als Eenoog (Monoculus), kopiist en koerier in Engelse dienst, 157, 181
Menelaos, koning van Sparta ten tijde van de Trojaanse Oorlog, 75
Menippos van Gadara (3e eeuw v.Chr.), Grieks cynisch wijsgeer, 101
Mercurius, Romeinse god van de handel, 117, 125, 152, 195
Merlin, Jacques (bekend 1490-1541), Frans theoloog, 129
Midas, koning van Phrygië, kreeg van Bacchus de gave alles in goud te veranderen; kreeg ezelsoren nadat hij de muziek van Pan verkozen had boven die van Apollo, 69, 131, 227, 233

Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 25, 139, 153, 186, 216
Mitio, personage uit Terentius' *Adelphi*, 170
Momus, olympiër uit de Griekse mythologie, criticus van de goden, 66, 81, 92, 117, 132
More, Alice (1471-na 1543), in 1511 de tweede echtgenote van Thomas More, 163
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, schrijver van de *Utopia* (1516), *222*, *271*, 108, 109, 142, 154, 158, 163, 167, 172, 177, 181, 182, 197
More, John (1480-1512), broer van Thomas More, 182
Moscheron, Jean Louis de (†1535), jurist, aartsdiaken van Kamerijk, 138
Mountjoy, William Blount (1479-1534), beschermheer van Erasmus, *211*, *215*, 63, 89, 98, 107, 136, 142, 143, 145, 157, 158, 159, 166, 167, 168, 171, 174, 175, 176, 180, 183, 185, 190, 208, 214, 231, 234, 235, 241, 255, 259
Mozes, bijbelse figuur, 55, 94
Musurus, Marcus (ca. 1470-1517), Byzantijns geleerde, gevestigd in Italië, medewerker van Manuzio, 149, 212

N

Nassau-Breda, Jan (†1505) en Hendrik (†1517) van, zoons van Jan van Heusden, een bastaard van Jan IV van Nassau; studenten te Orléans (ca. 1500), 31, 46
Naturel, Philibert (ca. 1450-1529), lid van de Geheime Raad der Nederlanden vanaf 1484, grootkanselier van het Gulden Vlies vanaf 1504, 78
Nero, Lucius Domitius Ahenobarbus - Claudius Caesar Augustus Germanicus (37-68), Romeins keizer vanaf 54, 18, 219
Nestor, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 74
Nireus, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 185
Nortia, Romeinse schikgodin, 186

O

Obrecht, Johan (bekend ca. 1506), niet nader geïdentificeerd, *201*, 119
Odysseus, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 22, 53, 75, 147, 208
Oecolampadius (Johann Hussgen, 1482-1531), theoloog, vanaf 1515 gevestigd in Bazel, leidde daar de Reformatie, 150, 151
Oedipus, held in de Griekse mythologie die zijn vader doodde, zijn moeder huwde en koning van Thebe werd, 21, 104, 195
Origenes (185-253/54), Grieks kerkvader, 56, 58, 87, 93, 211
Ovidius (43 v.Chr.-ca. 17 na Chr.), Romeins dichter, 147, 159

P

Pace, Richard (ca. 1483-1536), Engels student in Italië, later diplomaat, 131, 191, 233, 237, 238
Palts, Georg van de (1486-1529), bisschop van Spiers vanaf 1513, 247
Pallas Athene, Griekse godin van de wijsheid, 68, 146
Paris, Trojaanse prins, zoon van Priamus, 75
Parthenius van Nicaea (1e eeuw), Grieks dichter, gevestigd in Rome, 92
Paula (347-404), Romeinse christelijke dame, volgelinge van Hieronymus; moeder van Eustochium, 23
Paulus, apostel, 56, 58, 82, 87, 150, 152, 166, 198, 258, 260
Paulus van Aegina (7e eeuw), Griekse arts, 94, 124, 210
Perenna, zie: Anna
Phaëton, zoon van de zonnegod Helios; verongelukt in de zonnewagen, 34
Phalaris (†555/54 v.Chr.), tiran van Agrigentum (Akragas) vanaf ca. 570 v.Chr., 84
Philemon (†264/63 v.Chr.), Griekse blijspeldichter, 14
Philoxenus, tafelschuimer uit Plautus' *Bacchides*, 25, 236
Pindarus (522/18-na 446 v.Chr.), Grieks dichter, 132
Pio, Giambattista (ca. 1460-1540), Italiaanse humanist, 196
Piso, Jacob (†1527), Hongaars jurist, ambassadeur in Italië, *216*, 191
Plato (427-347), Grieks wijsgeer, 65, 71, 80, 82, 124, 149, 150, 212, 219, 258
Plautus, T. Maccius (vóór 250-184), Latijns komediedichter, 49, 212
Plinius, Gaius-Caecilius Secundus (de Jongere, 61-ca. 114), Romeins schrijver, 83, 85, 91, 144, 252
Plinius, Gaius - Secundus (de Oudere, 23-79), Romeins schrijver, auteur van de *Historia naturalis*, 23, 37, 52, 75, 140
Plumion, Jacques (bekend 1491-1519), kanunnik van Sint-Omaars, 52
Plutarchus (ca. 46-ca. 120), Grieks wijsgeer en biograaf, 75, 129, 147, 206, 213, 217, 219, 229, 238, 239, 263
Poggio Bracciolini (1380-1459), Italiaans humanist, 92
Poliziano, Angelo Ambrogini (1454-1494), Italiaans humanist, 23, 104
Pollux, Julius (Polydeuces, 2e eeuw), Grieks encyclopedist, 201
Polycrates (†522 v.Chr.), tiran van Samos vanaf 538 v.Chr., 147
Polyhymnia, muze van de zang, 81
Poppenruyter, Johann (ca. 1457-1534), wapensmid uit Neurenberg, gevestigd in Mechelen, *164*
Priamus, laatste koning van Troje, vader van Hector en Paris, 75
Prie, René de (1451-1519), bisschop van Bayeux vanaf 1498, kardinaal vanaf 1506, 183

Pylades, vriend van Orestes in de Griekse mythologie, 48, 181
Pynson, Richard (†1530), drukker in Londen, 230
Pythagoras (6e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer en wiskundige, 112, 258

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 95), Romeins redenaar, schrijver van de *Institutio oratoria* (Handboek voor de redenaar), 83, 84, 91, 108, 197, 211

R

Rachel, bijbelse figuur, zus van Lea, 151
Reuchlin, Johann (1454/55-1522), bijgenaamd Capnio, Duits jurist, hellenist en hebraïst, *290*
Rhamnusia, naam voor het noodlot, afgeleid van de Attische cultusplaats Rhamnus, 22, 236
Riario, Raffaelo (1461-1521), achterneef van Sixtus IV; pauselijk functionaris, kardinaal vanaf 1477, 259
Robbyns, Jan (†1532), deken van het kapittel van Mechelen, 77
Rogier, Servaas (†1540), augustijner kanunnik, prior van Stein, *142*, *185*, *189*, *200*, *203*, *296*
Rovere, Leonardo Grosso della (ca. 1464-1520), achterneef van Sixtus IV; bisschop van Agen vanaf 1487, kardinaal vanaf 1505, 175
Rovere, Sisto della (ca. 1472-1517), neef van Julius II, kardinaal vanaf 1508, 131, 175
Rufinus, Turrianus (ca. 345-411/12), christelijk denker, tegenstander van Hieronymus, 91
Ruistre, Nicolas (ca. 1442-1509), uit Luxemburg, gezagsdrager aan het Bourgondisch-Habsburgse hof, kanselier van de universiteit van Leuven vanaf 1487, bisschop van Atrecht vanaf 1501, *177*, *179*, 77, 122
Ruthall, Thomas (†1523), Engels jurist en geestelijke, secretaris van Hendrik VII en Hendrik VIII, bisschop van Durham vanaf 1509, *192*, 143, 145, 160, 162, 167, 168, 171, 176, 229, 230, 232, 242, 255

S

Salomon, koning van Israël van 973 tot 935 v.Chr., zoon en opvolger van David, 26
Sardanapalus (7e eeuw v.Chr.), Assyrische vorst, vermaard om zijn verweekte levenswijze, 84

Sasboud, vriend van Erasmus, 262
Scevola, Daniele (vermeld in 1509), arts in Ferrara, *216a*
Schürer, Matthias (ca. 1470-1520), drukker te Straatsburg, 151
Scipio, Publius Cornelius (236-184), Romeins veldheer, 144
Scotus, Johannes Duns (1266-1308), filosoof en theoloog, 34, 156
Seneca, Lucius Annaeus (4 v.Chr.-65 na Chr.), Romeins filosoof, tragediedichter en staatsman, gouverneur van Nero, 30, 91, 116, 126, 127, 147, 165, 204, 206, 211, 215, 219, 230
Shurley, Richard (bekend 1509-1527), Engels jurist, gevestigd in Italië, 178
Sixtinus, Johannes (†1519), uit Bolsward, jurist, maakte een kerkelijke carrière in Engeland, *235*, *244*, 89, 184, 185, 198, 220, 229, 248, 249
Smith, John (bekend 1512-1518), leerling-bediende van Erasmus van 1511/12 tot 1518, 174, 223, 225
Smith, Robert (bekend 1512-1518), vader van de vorige, *276*, 224
Snoy, Reinier (†1537), arts en geschiedschrijver te Gouda, 107, 119
Socrates (469-399), Grieks wijsgeer, 165, 175
Solon (ca. 640-560), Atheens dichter en staatsman, een van de ‘Zeven Wijzen’, 53, 219, 258
Sophocles (497-406/05), Grieks treurspeldichter en staatsman in Athene, 124, 125
Spangen, Engelbert van (†1544), broer van de volgende; monnik in het klooster van Saint-Bertin bij Sint-Omaars vanaf 1499, abt aldaar vanaf 1532, 250
Spangen, Filips van (ca. 1477-1529), heer van Spangen vanaf 1509, 249, 250, 251
Spagnolo, Battista (1448-1516), karmeliet uit Mantua, Latijns dichter, orde-generaal vanaf 1513, 21
Synesius (ca. 370-412?), Grieks christelijk denker, bisschop van Ptolemaios, 147

T

Terentius, Publius - Afer (ca. 185-ca. 160 v.Chr.), Romeins blijspeldichter, 100
Tertullianus, Quintus Septimius Florens († na 220), Latijns kerkvader, 93, 211
Thale, William (bekend 1508-1522), Engelsman die in 1511 op eigen gezag Erasmus' *De ratione studii* uitgaf, 177
Theocritus (3e eeuw v.Chr.), Grieks bucolisch dichter, 104, 194
Thersites, Griekse soldaat uit de Trojaanse oorlog, bekend om zijn onbeschaamdheid, 147
Thomas, bediende van Andrea Ammonio, 235

Thornton, John (†1516), Engels theoloog, suffragaanbisschop van Canterbury vanaf 1508, 226
Thyestes, heerser van Mycene in de Griekse mythologie, kreeg van zijn broer Atreus het vlees van zijn eigen kinderen voorgezet, 14, 18
Torresani, Andrea (1451-1529), schoonvader en compagnon van Aldo Manuzio, 134
Torresani, Gianfrancesco (ca. 1480-na 1557), oudste zoon en opvolger van de vorige, 134
Trajanus, Marcus Ulpius (53-117), Romeins keizer vanaf 98, 111
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, rijksarchivaris (1516-1522), bisschop van Londen vanaf 1522, van Durham vanaf 1530, 124

U

Urswick, Christopher (ca. 1448-1522), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, *193*

V

Valeriani, Urbano (ca. 1443-1524), franciscaan, auteur van *Institutiones graecae grammatices*, 49
Valla, Lorenzo (1406/07-1457), Italiaans humanist en filoloog, 44, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97
Varade, Jean Pierre de (†1540), boekverkoper in Parijs, 205
Vaughan, John (bekend 1500-1526), geleerde te Cambridge, 237
Varro, Marcus Terentius (116-27 v.Chr.), Romeins encyclopedisch schrijver, 35
Venus, Romeinse godin van de schoonheid en de liefde, 64, 231
Vergilius, Publius - Maro (70-19 v.Chr.), Romeins dichter, 16, 21, 23, 38, 75, 91, 93, 147, 170
Vespasianus, Titus Flavius (9-79), Romeins keizer vanaf 69, 23
Vigilantius (ca. 400), christelijk Gallisch priester, tegenstander van Hieronymus, 217
Vitrier, Jean (ca. 1456-1521), franciscaan in Sint-Omaars, gardiaan van het klooster aldaar (ca. 1500-1502), 54
Voecht, Jacob (1477-1536), jurist, pensionaris van Antwerpen vanaf 1506, *152*, *157*, *159*, *170*, 27, 31, 34, 35, 51
Vulcanus, Romeinse god van het vuur, 38, 150

W

Walkden, Humphrey (†1525/26), geleerde in Cambridge, *276*
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury vanaf 1503, kanselier van Engeland (1504-1515), beschermheer van Erasmus, *188*, *208*, *214*, *240a*, *261*, *285*, *286*, *293*, 137, 166, 189, 190, 207, 213, 214, 241, 259
Warnersz, Claes (†1504), prior van Stein vanaf 1494, *171*, 261
Watson, John (†1537), geleerde en geestelijke in Cambridge, 222, 223, 246
Wentford, Roger (bekend 1506-1518), schoolmeester in Londen, *196*, *241*, *277*
Whitford, Richard († ca. 1543), Engelse geestelijke, *191*
Willem van Auvergne (†1249), theoloog, bisschop van Parijs vanaf 1228, 150
Wimpfeling, Jakob (1450-1528), Duits humanist en theoloog, doceerde in Heidelberg (1471-1484, 1498-1501), daarna gevestigd in Straatsburg, *224*
Wolsey, Thomas (ca. 1473-1530), aartsbisschop van York vanaf 1514, kanselier van Engeland en kardinaal vanaf 1515, *284*, *297*, 235, 255, 259, 260

X

Xenophon (ca. 430/25-na 355 v.Chr.), Grieks geschiedschrijver, 218
Xerxes (†465 v.Chr.), koning van Perzië vanaf 486 v.Chr., 219

Y

Yonge, John (†1516), Engels jurist, rijksarchivaris vanaf 1508, *268*, 220, 229

Z

Zenobius (bekend ca. 100), Grieks geleerde, 213
Zoilus († ca. 330 v.Chr.), Grieks geleerde, criticus van Homerus, 92
Zopyrus (6e eeuw v.Chr.), Perziër uit het gevolg van Darius, 218